

**İSLAM HUKUKU VE İKTİSADI BAĞLAMINDA
MALİK BİN NEBİ'NİN İKTİSADI GÖRÜŞLERİ**

2021

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ**

Oğuzhan KELEZ

Doç. Dr. Ömer Faruk HABERGETİREN

**İSLAM HUKUKU VE İKTİSADI BAĞLAMINDA
MALİK BİN NEBİ'NİN İKTİSADI GÖRÜŞLERİ**

Oğuzhan KELEZ

Doç. Dr. Ömer Faruk HABERGETİREN

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

Karabük

Mart 2021

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	5
DOĞRULUK BEYANI	6
ÖNSÖZ	7
ÖZ.....	8
ABSTRACT.....	9
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	11
ARCHIVE RECORD INFORMATION	12
KISALTMALAR	13
ARAŞTIRMANIN KONUSU	14
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	14
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	15
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ/PROBLEM	15
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER.....	16
BİRİNCİ BÖLÜM: MALİK İBN NEBİ’NİN HAYATI VE ESERLERİ.....	17
1. Malik İbn Nebi’nin Hayatı.....	17
1.1. Ailesi.....	17
1.2. Çocukluk ve Gençlik Yılları.....	18
1.3. Evliliği	20
1.4. Dini Görüşü	20
2. Eğitim Hayatı	20
2.1. Küttâb	20
2.2. İlkokul.....	21
2.3. Ortaokul ve Lise.....	22

2.4. İşsizlikle Geçen Yıllar	23
2.5. Fransa Dönemi	24
2.6. Polytechnique Enstitüsü	26
3. Entelektüel Faaliyetleri	26
3.1. Erken Dönem İslam Alimleriyle Temasları.....	27
3.2. Dönemindeki Mütefekkirlerle Temasları	28
3.3. Dostları ve Meslektaşlarıyla Temasları	29
4. Aktivist Hayatı	31
4.1. Erken Dönem Etkinlikleri.....	31
4.2. Fransa Dönemi Etkinlikleri	31
4.3. Mısır ve Cezayir'deki Etkinlikleri.....	33
5. Eserleri.....	35
İKİNCİ BÖLÜM: İKTİSADİ SİSTEMLERE GENEL BİR BAKIŞ	38
1. İktisat ve Ekonomizm.....	38
1.1. İktisat	38
1.2. Ekonomizm.....	41
2. Ana Hatlarıyla Mevcut İktisadi Sistemler.....	43
2.1. Kapitalizm	43
2.2. Klasik Ekonomi.....	45
2.3. Taylorizm.....	46
2.4. Sosyalizm	47
2.4.1. Sosyalizmin Temel Özellikleri	48
2.5. Komünizm	49
2.6. Marksizm.....	50
2.7. İslam İktisadı.....	51
2.7.1. Malik İbn Nebi'ye Göre İslam İktisadıyla Diğer İktisadi Sistemlerin Mukayesesi	52

2.7.2. Malik İbn Nebi'ye Göre İslam İktisadı Açısından Modern İktisadi Sistemleri Uygulama Sorunsalı.....	59
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İKTİSADİ PROBLEMLER.....	65
1. Malik İbn Nebi'ye Göre İktisadi Problemlerin Mevcudiyeti.....	65
2. Malik İbn Nebi'ye Göre İktisat Dünyasında Medeni Esaslar	68
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: İKTİSADİ KALKINMANIN ANA UNSURLARI.....	71
1. İnsan.....	72
1.1. Kültür.....	74
1.1.1. Ahlak.....	74
1.1.2. İş Mantığı.....	76
1.2. Çalışma	77
1.3. Sermaye.....	77
2. Toprak.....	86
3. Zaman	90
BEŞİNCİ BÖLÜM: SÖMÜRGEÇİLİK	92
1. Sömürge (Gasb, İtlâf)	92
2. Sömürü Çeşitleri	95
3. İslam'ın Sömürüye Bakış Açısı.....	97
4. Sömürü Psikolojisi	98
5. Sömürü ve Siyaset.....	101
ALTINCI BÖLÜM: İKTİSADÎ GÖRÜŞLERİ UYGULAMADAKİ TEMEL ARGÜMANLAR.....	105
1. Emek Birikiminde Para Faktörü.....	105
2. Parasal ve Sosyal İşletme	111
3. İktisadi Dinamizmin Gerçekleştirilmesi	117
4. Üretim ve Dağıtımda Ahlaki Esaslar	123
5. Örfî Hukuk-Sosyal Denklem İlişkisi	126

6. Kendi Kendine Yetmenin Zarureti	131
SONUÇ	134
KAYNAKÇA.....	138
ÖZGEÇMİŞ	150

TEZ ONAY SAYFASI

Oğuzhan KELEZ tarafından hazırlanan “İSLAM HUKUKU VE İKTİSADI BAĞLAMINDA MALİK BİN NEBİ’NİN İKTİSADİ GÖRÜŞLERİ” başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Ömer Faruk HABERGETİREN

Tez Danışmanı, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği ile Temel İslam Bilimlerinde Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 10/03/2021

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Doç. Dr. Ömer Faruk HABERGETİREN (KBÜ)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Fatih TURAY (KBÜ)

Üye : Doç. Dr. Mahmut SAMAR (ASBÜ)

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Hasan SOLMAZ

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eslere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: OĞuzhan KELEZ

İmza :

ÖNSÖZ

İktisat, tarih boyunca insanların tüm yaşamlarını etkileyen başta gelen etkenlerden biri olmuştur. Özellikle Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'nın görüldüğü 20. Yüzyılda savaşların da etkisiyle küresel çapta sömürüyle birlikte iktisadi problemler daha da artmıştır. Bu dönemlerde pek çok iktisatçı ve uzman iktisat hakkında görüş belirtmiş, fikrini belirtmiştir. Bu dönemde yaşayan Malik İbn Nebi, bu dönemleri görerek insanların içinde bulunduğu iktisadi buhranları keşfetme fırsatı yakalamıştır. Bu çalışmada, iktisat hakkındaki görüşleri, iktisadi problemlere ve sömürüye karşı yaklaşım ve sunduğu çözümlerle kendisini ayrı bir konumda hissettiren İbn Nebi'nin iktisat hakkındaki görüşleri incelenmiştir.

Bu tezin hazırlanmasında değerli bilgi ve görüşlerinden sürekli olarak istifade ettiğim, danışmanım Doç. Dr. Ömer Faruk HABERGETİREN'e teşekkürü borç bilirim. Ayrıca görüş ve katkılarıyla tezi hazırlamamda bana yardımcı olan ve aynı zamanda tez jürileri arasında yer alan Doç. Dr. Mahmut SAMAR ve Dr. Öğretim Üyesi Fatih TURAY'a da teşekkür ederim.

Oğuzhan KELEZ

2021

ÖZ

İnsanlık tarihi boyunca iktisat, insan hayatını etkileyen en önemli unsurların başında gelmiştir. Bireysel ve toplumsal hayatı etkileyen tüm olaylar iktisadi hayatı da etkilemiştir. Kapitalizmin etkisi ve Sanayi Devrimi'yle birlikte seri üretim aşamasına geçen insanlık, farklı bir çağa kapı aralamıştır. Bu çağda zenginleşen sermayedar, fabrikatör ve bankerler, maddi imkanlarını, fakir kesimle hiç kapanmayacak derecede gittikçe ilerleyen bir makas skalasında genişleterek yoksulların daha da yoksullaşmasına neden olmuşlardır. Bu kapital düzenle birlikte bahsi geçen bu elit kesim, dünya piyasalarına yön vermeye başlamış, kurduğu şirketlerle zamanla bir tekel haline gelmişlerdir.

Kapital düzende Avrupa ülkeleri, tarım, sanayi ve hizmet sektörleriyle birlikte teknolojik imkanları verimli kullanma, kendi kendine yeter bir iktisadi sistem ve yöntemi benimseme ve sömürü gibi daha pek çok etkenle birlikte iktisadi anlamda gelişmiş ülkeler arasında ilk sıralarda yer almaktadır. Ancak bu düzene karşı iktisadi imkanlarını geliştirmek isteyen üçüncü dünya ülkeleri, bu sanayi ve teknoloji yarışında geride kalarak gelişmemiş veya az gelişmiş ülkeler arasına dahil olmuşlardır. Bu geri kalmışlıktan kurtulmak için pek çok iktisadi sistem ve model iktisadi, siyasi ve akademik olarak pek çok alanda tartışma konusu olmuştur. İktisadi problemler ve gelişme ile ilgili birçok uzman ve iktisatçı çeşitli yorumlarda bulunmuşlardır. Bunlardan biri de 20. Yüzyılda yaşamış olan Malik İbn Nebi'dir. Tezde İslam hukuku ve iktisadi bağlamında düşünürün görüşleri ele alınmaktadır. Bu çalışmada altı bölüm bulunmaktadır. Birinci bölümde İbn Nebi'nin eğitim hayatı, entelektüel ve eylemci yaşamı zikredilmiştir. İkinci bölümde iktisadi sistemler hakkında bilgi verilerek İslam iktisadıyla bu sistemlerin mukayesesi yapılmıştır. Üçüncü bölümde insanların bizatihi yaşadığı iktisadi problemlerden bahsedilmiştir. Dördüncü bölümde iktisadi kalkınmanın üç temel ögesine yer verilmiştir. Beşinci bölümde sömürgecilik, sömürü çeşitleri, İslam'ın sömürüye bakış açısı ile birlikte sömürü psikolojisi ve siyasetinden bahsedilmiştir. Altıncı bölümde iktisadi görüşleri uygulamadaki temel argümanlar söz konusu edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, İslam İktisadı, Malik Bin Nebi, İktisadi Sistemler, İktisadi Problemler, İktisadi Kalkınma, Sömürgecilik, Sosyal Denklem.

ABSTRACT

Throughout human history, the economy has been one of the most important factors affecting human life. All events affecting individual and social life also affected economic life. With the effects of capitalism and the Industrial Revolution, humanity has moved to mass production, opening the door to a different era. The capitalists, fabricators and bankers who became wealthy in this era expanded their financial resources to a level of scissors that would never be closed to the poor, causing the poor to become even more impoverished. With this capital order, these elite groups started to lead the world markets and became a monopoly with the companies they founded in time.

In the capital order, European countries, along with agriculture, industry and service sectors, use of technological facilities efficiently, adopt a self-sufficient economic system and method, and exploitation with many other factors are among the first economically developed countries. However, Third World countries that want to improve their economic opportunities against this order have fallen behind in this race for industry and technology and have been included among the undeveloped or underdeveloped countries. Many economic systems and models to get rid of this backwardness have been the subject of debate in many areas, economically, politically and academically. Many people, experts and economists have commented on economic problems and development. One of them is Malik Bennabi who lived in the twentieth century. The opinions of the thinker in the context of Islamic law and economics are discussed in the thesis. There are six sections in this work. Bennabi's educational life, intellectual and activist life are mentioned in the first chapter. In the second part, by giving information about economic systems, a comparison of these systems with the Islamic economy is made. In the third part, the economic problems that people personally experience are mentioned. In the fourth chapter, three basic elements of economic development are given. In the fifth chapter, colonialism, the types of colonies, the psychology and politics of exploitation along with the perspective of Islam on exploitation are mentioned. In the sixth chapter, the basic arguments for applying economic opinions are mentioned.

Keywords: Islamic law, Islamic economics, Malek Bennabi, Economic Systems, Economic Problems, Economic Development, Colonialism, Social Equation.

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	İslam Hukuku ve İktisadı Bağlamında Malik Bin Nebi'nin İktisadi Görüşleri
Tezin Yazarı	Oğuzhan KELEZ
Tezin Danışmanı	Doç. Dr. Ömer Faruk HABERGETİREN
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	Mart 2021
Tezin Alanı	Temel İslam Bilimleri
Tezin Yeri	KBÜ LEE
Tezin Sayfa Sayısı	150
Anahtar Kelimeler	İslam Hukuku, İslam İktisadı, Malik Bin Nebi, İktisadi Sistemler, İktisadi Problemler, İktisadi Kalkınma, Sömürgecilik, Sosyal Denklem.

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Economic Opinions of Malek Bennabi in the Context of Islamic Law and Economics
Author of the Thesis	Oğuzhan KELEZ
Advisor of the Thesis	Doç. Dr. Ömer Faruk HABERGETİREN
Status of the Thesis	Master Thesis
Date of the Thesis	March 2021
Field of the Thesis	Basic Islamic Sciences
Place of the Thesis	KBU LEE
Total Page Number	150
Keywords	Islamic law, Islamic Economics, Malek Bennabi, Economic Systems, Economic Problems, Economic Development, Colonialism, Social Equation.

KISALTMALAR

- b.:** bin, ibn (oğlu)
b.y.: Basım Yeri Yok
bk.: Bakınız
çev.: Çeviren
ed.: Editör
H: Hicrî
Hz.: Hazreti
M: Milâdî
md.: Madde
No.: Numara
nşr.: Neşreden
s.a.v.: Sallallâhü aleyhi ve sellem
TDV: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.: Tahkik eden
ts. : Tarihsiz
vd.: ve diğerleri
vs.: vesaire
y.y.: Yayıncı yok

ARAŞTIRMANIN KONUSU

İktisat kavramıyla ilgili birçok uzman, sosyolog ve iktisatçı tarafından çeşitli yorumlar dile getirilmiştir. Bilhassa Sanayi Devrimiyle birlikte günümüze gelinceye kadar bu, daha da artmıştır. İktisadi gelişimlerini sağlamak isteyen geri kalmış ülkeler bu konuda pek çok uzmanın görüşüne başvurmuşlardır. Malik İbn Nebi de iktisat görüşleri itibarıyla dikkate alınması gereken konumda bir fikir adamıdır. Bu sebeple bu çalışmada, İslam hukuku ve iktisadi bağlamında İbn Nebi'nin iktisadi görüşleri incelenecektir. Bu bağlamda öncelikle yazarın hayatı incelenmiştir. İbn Nebi'nin aile ve dini yapısı gibi hayat serüveninde ona etki eden unsular da göz önüne alınarak eğitim ve eylemci-entelektüel yaşamı zikredilmektedir. Aynı zamanda yazarın kaleme aldığı eserlerden bahsedilmiştir. Düşünürün hayat serüveninin ardından asıl konu olan iktisadi görüşleri ele alınmıştır. İktisadi gelişme ve kalkınma noktasında yazarın kapsamlı görüşleri söz konusu edilmiştir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Ülkemizde Malik İbn Nebi ile ilgili pek çok akademik çalışma yapıldığı, bu tezi hazırlama aşamasında gözlemlenmiştir. Fakat incelenen eserler, düşünürün hayatı, İslam, toplum ve sömürgecilik gibi bazı alanlarda sınırlanmıştır. İktisat ile ilgili görüşlerini ihtiva eden Arapça olarak bir çalışma yapılmış, fakat İslam hukuku ve iktisadi açısından incelenmemiştir. Bu nedenle düşünürün bu bağlamdaki görüşleri ele alınmak suretiyle akademik platformdaki bu eksiklik giderilmeye çalışılmıştır.

Günümüz İslam toplumunun manevi sıkıntılar yanında pek çok maddi sorunları da bulunmaktadır. Bunların başında iktisat gelmektedir. Zira iktisadi gelişimini sağlayamamış toplumlar, hayatta gerçek anlamda mutluluklarını tam anlamıyla yerine getirememektedirler. Modern çağla birlikte kapitalizmin de etkisiyle iktisadi problemler konusu, tüm insanların hayatlarını hiç azımsanmayacak derecede etkilemektedir. Sömürgeciliğin etkisiyle özellikle İslam ülkelerinin pek çoğunu da içine alan üçüncü dünya ülkelerinde bu durum daha belirgindir. 20. Yüzyılda yaşayan Malik İbn Nebi, batı ve doğu kültürünü tanıma fırsatı bularak bu iki farklı medeniyetin iktisadi problemlerini gözlemlemiştir. Bu bağlamda iktisadi kalkınmanın ana öğelerini tespit etmiş; sosyal

işletme, sosyal denklem, iktisadi dinamizmin gerçekleştirilmesi gibi iktisadi görüşleri uygulamadaki temel argümanlardan bahsetmiştir. Diğer yandan “sosyal denklem” ile birlikte sömürgecilik başlığı altında “sömürülme kabiliyeti” ve modern iktisadi sistemler hakkında getirdiği özgün fikirleri, bu çalışmanın önemi açısından dikkate değerdir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışma, giriş ve altı bölümden oluşturulmuştur. Giriş kısmında araştırmanın konusu, amacı, önemi, yöntemi, araştırma hipotezleri ve karşılaşılan güçlüklerden bahsedilmiştir. İlk bölümde Malik İbn Nebi'nin hayatı ve eserleri anlatılmıştır. İkinci bölümde iktisat ve ekonomizmle birlikte mevcut iktisadi sistemler hakkında düşünürün görüşleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde dünyadaki iktisadi sıkıntılardan bahsedilmiştir. Dördüncü bölümde iktisadi kalkınmanın ana unsurlarına değinilmiştir. Beşinci bölümde sömürgecilikle ilgili sömürülme kabiliyeti, sömürü ve siyaset gibi pek çok bilgiye yer verilerek yazarın görüşleri zikredilmiştir. Son bölümde ise sosyal denklem-örf ilişkisi ve iktisadi dinamizm gibi iktisadi görüşleri uygulamadaki temel argümanlardan söz edilmiştir.

Bu tezde konuyla ilgili pek çok makale, tez ve kitap incelenmiştir. Düşünürün görüşleri zikredilirken aslına bağlı kalmaya özen gösterilmiş, farklı kaynaklarla da desteklenmeye çalışılmıştır. Bu tezle İbn Nebi'nin İslam hukuku ve iktisadi bağlamında iktisat hakkındaki görüşleri incelenerek başta İslam dünyasına ve iktisadi gelişmelerini sağlamak isteyen tüm ülkelere katkı sağlanmak amaçlanmıştır.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ/PROBLEM

İktisat, gerek ferdi gerekse sosyal olarak insanların içinde bulunduğu yaşam serüveninde en temel faktörlerden biri olmuştur. Bununla ilgili pek çok tartışma ve görüşler zikredilmiş, iktisadi problemlerin üstesinden gelmek için şahıslar ve devletler çözüm arayışı içine girmişlerdir. Bu çalışmada 20. Yüzyılda yaşamış olan Malik İbn Nebi'nin iktisat, ekonomizm, iktisadi sistemler, iktisadi problemler, sömürgecilik ve iktisadi görüşleri uygulamadaki temel argümanları zikredilerek İslam hukuku ve iktisadi bağlamında düşünürün iktisat konusu hakkındaki zihinlerdeki soru işaretlerine cevaplar

bulunmaya çalışılacak ve iktisadi problemlerin nasıl çözüleceği, düşünürün görüşleri ışığında ifade edilmeye çalışılacaktır.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Çalışmada Malik İbn Nebi'nin iktisadi görüşleri ile ilgili her konuya temas edilmeye çalışılmıştır. Ancak Malik İbn Nebi'nin hayatının pek çok farklı kaynaktan dağınık olarak yer alması konunun araştırılmasını zorlaştırmıştır. Diğer yandan düşünürün iktisadi görüşleri ele alınırken bazı iktisadi konu ve kavramların düşünürün eserlerinde açıklanmamış olması kısmen bir zorluğu beraberinde getirmiştir. Bunun için Orhan Hançerlioğlu'nun *Ekonomi ve Ticaret Sözlüğü*'nden yararlanılmıştır. Çalışmada bu kavramlarla ilgili bilgiler dipnotlarda verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM: MALİK İBN¹ NEBİ’NİN HAYATI VE ESERLERİ

1. Malik İbn Nebi’nin Hayatı

1.1. Ailesi

Malik İbn Nebi, 1905 yılında Cezayir’in doğusundaki Fransız sömürgesi olan Konstantin şehrinde dünyaya gelmiştir.² Cezayir halkının çoğunluğunda olduğu gibi yoksul bir ailede yetişmiştir. İbn Nebi’nin kişiliği, Fransız sömürgecilerin hegemonyası altındaki bu kentte şekillenmiştir.³ Fransızların ilk işgal yıllarını bizzat yaşayan büyükannesi ve annesinin de desteğiyle birlikte İbn Nebi, işgalcilerin Cezayir’deki İslami sosyal sistemi darmadağın eden rolleri hakkında bilinçlenmiştir.⁴ Altı-yedi yaşlarında iken büyükbabası mallarını satarak sömürge altındaki Cezayir’i terk etmiştir. İbn Nebi büyükbabasıyla birlikte Tilimsân ve Konstantin gibi pek çok şehri içine alan ilk dalgayla birlikte Trablus’a göç etmiştir.⁵ Dönemin şartları gereği ailelerin bir kısmı bu şekilde göç etmiş, diğer kısmı sömürge yönetimine karşı çıkarak ülkede yaşamaya çalışmış, bazıları da yoksulluğa katlanarak hayatını sürdürmüştür. 19. Yüzyılın sonlarıyla 20. Yüzyılın başları arasındaki bu kritik dönemler, İbn Nebi’nin yaşadığı toplum açısından oldukça önemlidir. Zira söz konusu toplu göç hareketi, sömürge güçlerine ve esarete karşı duruşu temsil etmektedir. Ancak bu göçle birlikte Cezayir’in hükümranlılığı kaybolmuş ve sömürgeciler ülkedeki verimli toprakları sahiplenmişlerdir. Bu trajik durum, sömürgecilerin oluşturduğu yeni düzen ve Avrupalı yerleşimcilerle Cezayirliiler arasındaki paradokslar hakkında düşünürün bilinçlenmesini sağlamıştır.⁶ Ailesinin bölünmesi nedeniyle Konstantin ile Tebessa arasındaki seyahatleri süresince iki farklı toplumu gözlemlemiştir. Bunlar: “Sömürgeci toplum” ve “sömürülen toplum”dur. Bu iki toplum arasındaki farklılıkları karşılaştırma fırsatı bulmuştur.

¹ “İbn” kelimesi Türkçe’deki dil kuralları açısından daha doğru bir kullanım olduğundan çalışmada tercih edilmiştir.

² Malik ibn Nebi, *Müzekkirat şahid li’l-karn* (Şam: Darü’l-fikr, 1985), 15.

³ İbrahim Besi, *Şahsiyyat İslamiyye muasıra* (Kahire: Darü’ş-ş’a’b, 1972), 197.

⁴ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li’l-karn*, 19.

⁵ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li’l-karn*, 16, 17.

⁶ Ali Kuşeyri, *Et-Tağyirü’l-ictimai inde Malik ibn Nebi* (Kahire: Mektebetü’z-zehra, 1989), 32.

Düşünür, Konstantin’de kent yaşamının cazibesine kapılırken; Tebessa’da geleneksel bedevi çevreden etkilenmiştir.⁷ Bu iki zıt ortamı tecrübe eden İbn Nebi, Konstantin’de sömürgecilerin medeniyeti, yaşam tarzı ve düşüncesine yönelerek yeni ufuklar edinmiş; Tebessa’da ise İslam medeniyetini temsil eden geleneksel yaşam tarzı, düşünce ve kültürüyle birlikte geçmişle olan bağı korumuştur.

1.2. Çocukluk ve Gençlik Yılları

İbn Nebi, küçük yaşlarda çeşitli kaynaklardan din eğitimi almıştır. Bunlar, büyükannesi ve haftalık pazar yerlerindeki öykü anlatıcıların öykülerinin yanı sıra küttab⁸, cami, zaviye ve medreselerdir. İbn Nebi, din eğitiminde zaviyelerin önemini vurgulamaktadır. Zira İbn Nebi, zaviyelerin pratikleri ve düzenli programları sayesinde ahlaki ilkeleri ve gelenekleri öğrenmiştir. Düşünürün evinin yakınında Kadiriye tarikatına ait bir zaviye bulunmaktadır.⁹ O dönemlerde eğitim ve özgün Arap edebiyatı yozlaşmış, ayrıca çok fazla basılı eser de bulunmamaktadır. Bu nedenle öykü anlatıcıları halk kültürünün bir nevi koruyucuları olmuşlardır. Onlar aynı zamanda sömürge toplumunun kaybettiği onur ve ulus bilincini kazanmada etkin rol oynamışlardır.¹⁰ İbn Nebi, camilerde ve küttablarda, diğer çocuklar gibi sureler ve ayetleri ezberleyip anlamlarını öğrenmekte, ayrıca bu konuda bilgiler edinerek İslam kültürünün orijinal kaynağına ulaşmaktadır.¹¹

İbn Nebi bir yandan Arapça grameri, şiir ve edebiyatı ile birlikte teoloji, İslam fıkhi ve siyer gibi derslerin görüldüğü medreseye; diğer yandan da Fransız resmi okuluna gitmiştir. Bu noktada İbn Nebi, kendisine İslami esasları aşıl原因an üç öğretmenden söz etmektedir: *“İlahiyat ve siyer dersleri veren Şeyh İbnü’l-Mevhub’un dersleri ile fıkıh dersleri veren Şeyh İbnü’l-Abid’in dersleri ruhuma yol gösteren güçlü uyarıcılardı. Diğer yandan Şeyh Abdülmecid (ö. 1972), verdiği derslerde bazı sosyal*

⁷ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li’l-karn*, 20.

⁸ *Küttab*, “mektep” kelimesiyle aynı anlamda kullanılmıştır. Zira Osmanlılar’da “mektephane, mekteb-i sıbyan, ibtida-i mektep ve ilk mektep” gibi isimlerle anılmıştır. Bu eğitim kurumlarıyla ilgili Batılı yazarlar daha ziyade “Kur’an okulu” şeklinde bir kullanım tercih etmişlerdir. Bu okullar, Emevi ve Abbasi dönemlerinden itibaren yaygınlık kazanmıştır. Bu okullarda çoğunlukla erkek çocuklar eğitim görmüştür. Bu eğitim kurumlarında, çocuklara okuma yazma ve basit temel dersler verilmiş, böylece bu okullar medreseye ön hazırlık işlevi görmüştür. bk. Jacob M. Landau, “Küttab”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/3.

⁹ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li’l-karn*, 23.

¹⁰ Fevziye Bariun, *Malek Bennabi: His Life and Theory of Civilization* (Kuala Lumpur: Buaya Ilmu Sdn. Bhd., 1993), 34.

¹¹ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li’l-karn*, 25.

problemleri ve sömürge yönetiminin yozlaşmışlığını analiz ediyor, bizim destek ve coşkumuzu uyandırıyordu.”¹²

İbn Nebi'nin gençlik yıllarında Muhammed Abduh'un "*Risaletü't-Tevhid*"i (Tevhid Risalesi) önemli ve popülerdir. Abduh, iman ve teoloji konularına yeni bir metodoloji geliştirmiş, asrın fikri meselelerine yeni ufuklar açmıştır. Aynı zamanda Türk yazar Ahmed Rıza'nın (ö. 1930) "*La Faillite Morale de la Politique Occidentale en Orient*" (Batı'nın Doğu Politikasının Ahlaken İflası) adlı eseri de İbn Nebi'yi etkileyen eserler arasındadır. Düşünür bu iki eser için şöyle demektedir: "*Her iki yazar da benim kuşağımın öğrencilerini etkilemiştir. Okuduktan sonra geçirdiğim entelektüel değişim için onlara minnettarlık duyuyorum. Entelektüel eğilimin en etkili kaynakları ve belirleyicileri olarak onları görmekteyim.*"¹³ İbn Nebi bir taraftan mezkûr eserlerin öneminden bahsederken, diğer taraftan bu eserleri Müslüman aleminin problemlerini analiz edip çözebilecek bütünsel bir çerçeve sağlamadığını da belirtmektedir.

İbn Nebi, dini yönden aldığı eğitim ve çevrenin de etkisiyle düşünsel ve medeniyet araştırmalarına olan yaklaşımında derinden etkilenmiştir. Bu husus *The Qur'anic Phenomenon*" (Kur'an Fenomeni) adlı eserinde "*dini düşünce*" ve "*döngüsel hareket*" kavramlarında açıkça görülmektedir. Yazarın kaleme aldığı bu ilk entelektüel eser, ilk olarak 1947 yılında basılmıştır. Düşünür bu eserde Kur'an'ın ana temalarını yeni bakış açılarıyla ele almaktadır. Bu yapıt, yazarın sonraki eserleri için metodolojik ve felsefi bir altyapı görevi görmüştür. Eserde Kur'an'ın yanı sıra çeşitli kültürel ve sosyal alanlardaki teorileştirme çabalarını detaylandırmıştır. Bu noktada "*din*"e, "*insan ruhunu karakterize eden bir yasa olarak evrenin düzenini belirleme misyonu*" vermiştir.¹⁴ Yahia H. Zoubir'e göre, birçok uzman ve yazar, İbn Nebi'yi İslam düşüncesi, ilkeleri ve İslami hayat tarzına sadık ve aktivist bir Müslüman düşünür olarak nitelendirmişlerdir.¹⁵

¹² İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 66.

¹³ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 65, 66.

¹⁴ Malik İbn Nebi, *The Qur'anic Phenomenon*, çev. Muhammed Tahir Misavi (Kuala Lumpur: Islamic Book Trust, 2001), 360.

¹⁵ Yahia H. Zoubir, "Democracy and Islam in Malek Bennabi's Thought", *The American Journal of Islamic Social Sciences* 15 (1998), 107-112.

1.3. Evliliği

1931 yılında Fransa'ya giden İbn Nebi, Fransız Müslüman Hatice Hanımla evlenmiştir. Hatice Hanım'ın, düşünürün fikriyatı, hayatı ve eğitiminde oldukça önemli etkileri olmuştur. En başta ona entelektüel ve sosyal açıdan motive edici bir aile ortamı sunmuştur. Eşi Hatice Hanım, annesinden sonra en etkin kadın olmuştur. Otobiyografisinde de bu hususa değinen İbn Nebi, eşine duyduğu takdir ve saygıyı dile getirerek, eşinin entelektüel anlamdaki gelişiminde önemli etkilerinden bahsetmektedir.¹⁶ Eşi, genelde Batı toplumunun ve özelde de Fransızların değerlerini ve karakteristiklerini öğretmiştir. Eşi, İbn Nebi'ye, Fransa'daki kültürel ve sosyal hayatın ruhunu anlama ve değerlendirme yetisi kazandırmıştır. Aynı zamanda düşünürün mali kaynaklarını yönetmesinde de yardımcı olmuştur.¹⁷

1.4. Dini Görüşü

Güçlü dini geleneklere sahip olan İbn Nebi'nin ailesi, düşünürün ruhuna İslami değerler ve inançları aşlamış ve hayatlarındaki her şeyi dini esaslarla ilişkilendirmiştir. Düşünürün bir yakın dostu ve meslektaşısı onu şöyle tanımlamaktadır: “*Saf bir İslami kişiliğe sahip, İslami değerlere riayet eden erdemli bir kişidir. Yüksek özgünlüğe, ideallere ve özgüvene sahiptir ve asla kendi ilkelerinden ödün vermemiştir.*”¹⁸

2. Eğitim Hayatı

2.1. Küttâb

İbn Nebi'nin ailesi maddi sorunlarla karşı karşıya olmasına rağmen babası, onu İslami eğitim alması için küçük yaşta Küttâb'a göndermiştir. Ancak dört yıllık eğitiminin ardından, derslerin saatleri ve öğretim metotları yüzünden ayrılmak istemiştir. Bu isteğinde dinden uzak olması gibi bir durum söz konusu değildir. Sömürgeci baskı politikası, İslami değerler ve Arapça'nın yayılmasının engellenmesi, bu isteğin ana nedeni olmuştur. Bu yüzden bir süre daha iki okula devam etmiş, daha sonra Tebessa'daki resmi okula gitmiştir. İbn Nebi'nin her iki okula aynı anda devam edememesinin bir diğer nedeni de ailesinin yoksulluğudur. Bu noktada düşünür,

¹⁶ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 269, 298, 299.

¹⁷ Bariun, *Malek Bennabi: His Life and Theory of Civilization*, 82.

¹⁸ Sayef Ukaşe, *Es-Sirau'l hadari fi'l âlemi'l-İslami* (Şam: Darü'l-fikr, 1986), 9.

ailesinin Kur'an öğretmenin ücretini ödeyemediğini şu şekilde anlatmaktadır: “Annemin bir defasında Kur'an öğretmenin ücretini ödeyemediğini hala hatırlıyorum. Bu yüzden aylık ücret yerine kendi ahşap karyolasını vermek zorunda kalmıştı.”¹⁹ Bu sebeplerden dolayı İbn Nebi, Küttâb'ta dört yıl eğitim görmesine rağmen önemli bir gelişim gösterememiştir. Nihayetinde ailesi onu, buldukları kasabadaki ilkokula göndermiştir.

2.2. İlkokul

Cezayir'deki resmi ilkokulda çocuklar, giriş sınavından geçerek okula başlamaktadır. İbn Nebi, bu sınavı geçerek üçüncü sınıftan başlamıştır.²⁰ Bu okulda yeni bir çevreyle karşılaşmış, yeni dersler ve farklı bir metodolojiyle yüz yüze gelmiştir. Bu karşılaşma sayesinde eski gördüğü geleneksel eğitim ile yeni başladığı modern eğitim sistemi arasındaki farklılıkları görmüş ve bu iki farklı eğitim sistemini mukayese fırsatı yakalamıştır. Bu bağlamda geleneksel sistemin yozlaştığını ve modern sistemin ise gelişme ve yayılma dönemlerinde olduğunu keşfetmiştir. Geleneksel sistemin gerilemesinde 7. Yüzyıldaki İslam medeniyetini doğuran ruh ve modelle uyumunu kaybetmesi ve modern eğitim sistemindeki metot, teknik ve araçlardan mahrum olunması etkili olmuştur.²¹

İbn Nebi, Fransız okulundaki Avrupalı çocuklarla kaynaşmış ve bu okulda yeni öğretim metotlarını öğrenmiştir. Batılı çocuklarla olan temasları sayesinde Fransızcasını geliştirmiş, aynı zamanda Batı ve Fransız kültür ve medeniyetleri sayesinde kendisine yeni ufuklar açmıştır. İbn Nebi, 1914 yılında, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte eğitimini sürdürmek için Konstantin'e geri dönmek zorunda kalmıştır. Büyükbabasının evine dönen İbn Nebi, Amcası Mahmut'un da yardımıyla şehre adapte olmuştur.²² Ancak orada uzun süre kalmayıp Tebessa'ya dönmüştür. Burada Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar yaşamıştır. Tebessa, geçmiş ve gelecek unsur ve kuşakların kesiştiği bir kültür merkezidir.²³ Konstantin ise çok yönlü ve hızlı bir şekilde değişen bir şehirdir. Bu değişim, insanların düşünme, davranış ve giyinme

¹⁹ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 19, 24.

²⁰ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 24, 25.

²¹ Malik İbn Nebi, *Islam in History and Society*, çev. Esmâ Raşid (Islamabad: Islamic Research Institute, 1988), 24, 25.

²² İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 25.

²³ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 28.

biçimlerinde görülmektedir.²⁴ Bu iki kentteki değişiklikler, İbn Nebi'nin kişiliği üzerinde de etkili olmuştur. İbn Nebi, Tebessa sinemalarında gösterilen Amerikan filmleri sayesinde Amerikan yaşam tarzını öğrenme fırsatı yakalamıştır. Zira otobiyografisinde dünyanın Amerikanlaşmaya başladığını yazmaktadır.²⁵

2.3. Ortaokul ve Lise

İbn Nebi, 1918 yılında ortaöğretim eğitimi için Konstantin'e dönmüştür. Burada bazı önemli isimlerle karşılaşmıştır.²⁶ Gayri resmi olarak öğrencileri öğretmen ve sağlıkçı olmaları için iki yıl boyunca sınavlara hazırlayan Sidi el-Cili'nin yanında tekrar din eğitimine başlamıştır.²⁷ Burada öğrenim gördüğü okul derslerine ilaveten İslami ilimleri de öğrenmiştir. Yeni başladığı okulunda İbn Nebi üzerinde iki öğretmenin etkisi oldukça önemlidir. Bunlardan biri din dersi öğretmeni “Şeyh Abdülmecid” (ö. 1972), diğeri de Fransızca öğretmeni “Monsenyör Martin”dir. Düşünür bu iki hocası için şunları söylemiştir:

“Şeyh Abdülmecid ve Monsenyör Martin, ilerleyen yıllarda benim entelektüel eğilimimi belirleyen iki eğilimi oluşturmuşlardır.” İbn Nebi, Şeyh Abdülmecid'in okuldaki derslerinin yanı sıra camideki derslerine de katılmıştır. Düşünür, Monsenyör Martin hakkında da şunları söylemiştir: *“Monsenyör Martin, öğrencilerini yeni kelimelerle zenginleştiriyor ve ruhlarına yazma sanatını ve zevkini işliyordu. Benim ruhuma da okuma zevkini işledi. Böylelikle bana Jules Vernes (ö. 1905), Pierre Loti(ö. 1923), Claude Farrer(ö.1952) ve daha pek çok yazarın tüm kitaplarını okuma fırsatı verdi.”*²⁸ İbn Nebi, bu şekildeki ifadelerinde belirttiği gibi Müslüman aydınların yanında Batılı aydınlardan da istifade etmiştir. Düşünürün yararlandığı başka kaynaklar da vardır. Abduh'un “Risaletü't-Tevhid”i ve Ahmed Rıza'nın “İflasü'l-Ahlaki li's-siyasetil garbiyye fi ş-şark” (Batı'nın Doğu Politikasının Ahlaken İflası) adlı eserleri bunlardan bazılarıdır. Bu kitaplar o dönemde İbn Nebi'nin yanı sıra pek çok aydın ve eğitilmiş insanları etkilemiştir.²⁹

²⁴ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 33.

²⁵ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 40, 41.

²⁶ Ukaşe, *Es-Sirau'l hadari fi'l âlemi'l-İslami*, 9.

²⁷ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 42.

²⁸ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 48.

²⁹ Malik İbn Nebi, *Kadaya kübra* (Şam: Darü'l-fikr, 1991), 48.

İbn Nebi, 1921 yılında lise giriş sınavını kazanarak Fransız-Müslüman Koleji'nde yatılı öğrenci olmuştur. Buradaki eğitimi süresince Avrupa'dan ve Cezayir'den birçok öğrenci ile tanışmıştır. Bunlar arasında Şeyh Abdülhamid ibn Badis'in(ö. 1940) öğrencileri de bulunmaktadır. Böylece İbn Nebi, İslam alemindeki farklı düşünce eğilimlerini tanıma fırsatı bulmuştur.³⁰ Düşünür, otobiyografisinde vaktinin çoğunu öğrenim gördüğü kolejin yakınına bulunan "*İbn Yemine Kahvesi*"nde geçirdiğini, orada meslektaşlarıyla dini, kültürel ve siyasal içerikteki pek çok konuyu tartıştığını ifade etmektedir.³¹ İbn Nebi, yaşadığı Fransız sömürgeci ve İslami geleneksel yaşamdan kopuştan dolayı sorumluluk hissettiğini şu sözlerle ifade etmektedir: "*Ben toplumum için bir mesaj taşıyordum.*"³² Düşünür, bu sorumluluğu aşmada, gördüğü eğitim, kurduğu entelektüel arkadaşlıklar ve sosyal sorunları okuyabilme becerisi sayesinde başarılı olmuştur.

2.4. İşsizlikle Geçen Yıllar

Liseden mezun olan İbn Nebi, kamuda iş bulma sıkıntısıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu sebeple bazı arkadaşlarıyla birlikte Fransa'ya gitmiştir. Orada, birkaç ağır işte çalışan İbn Nebi, ülkenin sömürgeleştirilmiş ülkelerden gelen göçmenleri desteklememesi ve yaşadığı mali sorunlar nedeniyle Cezayir'e döndüğünde Sudan, Suudi Arabistan ve Avustralya'ya gitmeyi düşünmüştür. Buralarda bir çiftlik kurma veya bir iş yeri açma hayalleri kuran düşünür, bu fikirlerini hayata geçirememiştir.³³ Bazı ofisler ve yerel şirketlerde iş aramasına rağmen birkaç yıl boyunca işsiz kalmıştır. Şeriat mahkemesinde yargıç asistanlığına başvurmuş, ancak bu başvurusu Cezayirlilerin yirmi bir yaşından önce yönetici kadrolarında çalışmalarına izin verilmemesi nedeniyle reddedilmiştir. İbn Nebi, bu konudaki üzüntüsünü şu şekilde ifade etmektedir:

*"Aile üyelerim arasında işsiz kalmaya mahkumdum. Yaşım sebebiyle işsizdim. Tebessa'daki tüm Yahudi cemaati mensupları ise benden yaşça küçük olsalar bile saygın işler buldular."*³⁴

³⁰ Malik İbn Nebi, *Şurutu'n-nahda*, çev. Abdussabur Şahin-Ömer Şahin Sekavi (Şam: Darü'l-fikr, 1986), 22-24.

³¹ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 85-87.

³² İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 52.

³³ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 136.

³⁴ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 159,160.

İbn Nebi, işsizlik probleminden kurtulmak için Tebessa mahkemesinde çalışan bir arkadaşına mektup göndermiştir. Söz konusu yasal yaşa (21) gelene kadar ücretsiz de olsa bir iş verilmesi için ısrar etmiş ve bu isteği kabul edilmiştir. Deneyim kazanmak amacıyla işe başlayan İbn Nebi³⁵, Tebessa mahkemesindeki birkaç aylık gönüllü olarak çalışmasının ardından Aflou³⁶ mahkemesine “*yargıç yardımcısı*” olarak atanmıştır. Burayı bir okul gibi gören düşünür, Aflou için “*Burada, Cezayir halkının gerçek erdemlerini kavramayı öğrendim.*” sözünde de belirttiği gibi şehirden oldukça memnun kalmıştır.³⁷ 1928 yılında Şalgum el-Id’e (Cezayir’in doğusundaki bir kent) atanan İbn Nebi, buradaki ortamı teşvik edici bulmamıştır. İstifa ederek Tebessa’da başka bir iş aramaya başlamıştır. Bu bağlamda kayınbiraderi ile kurdukları iş, 1929 ekonomi krizinin etkisiyle başarısız olmuştur. İbn Nebi’nin zor durumda olduğunu gören ailesi, onu Fransa’ya eğitimini tamamlamak için göndermiştir.³⁸ İktisadi durumu iyi olmayan ailesinin bu kararı, düşünürün hayatı ve kariyerini değiştirmiştir. Bu karar sayesinde hayatını İslam dünyasının geri kalmışlık ve kalkınma nedenlerinin araştırılmasına adanmış bir Müslüman aydını doğmuştur.

2.5. Fransa Dönemi

İbn Nebi, Fransa’da dini alt yapısını oluşturmuştur. Burada, Paris’in Latin Quarter bölgesinde İslam dünyasından pek çok fikir adamlarıyla tanışarak dinin evrensel bakış açısını keşfetme imkânı bulmuştur. Aynı zamanda farklı dini inanca mensup insanlarla da karşılaşmıştır. Bu çevrelerle yaptığı tartışmalar sayesinde kendi mensup olduğu İslam dininin tutarlı ve mantıklı temeller üzerine kurulduğunu anlamış ve dini anlayışını farklı açılardan keşfetme fırsatını yakalamıştır. Genç Parisliler Hristiyan Birliği ile yaptığı görüşmeler bu anlamda önemlidir. İbn Nebi’nin yaptığı bu görüşmeler, dini bir bütün olarak ve akla yatkın bir şekilde incelemesini sağlamıştır. İbn Nebi, bu görüşmelerin etkisiyle sonraki hayatında İslam’ı bir hayat nizamı ve kültür-medeniyet olarak bütüncül yaklaşımla ele almıştır.³⁹

³⁵ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li’l-karn*, 161.

³⁶ *Aflou*, Cezayir’in Laghouat ilinde bir kasabadır. Aynı zamanda bir tarım köyü olarak da nitelendirilmektedir. bk. Mapnall, “Map-World”. Erişim 17 Kasım 2020.

³⁷ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li’l-karn*, 173.

³⁸ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li’l-karn*, 191-196.

³⁹ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li’l-karn*, 18-20.

İbn Nebi, 1930 yılında L'ecole des Etudes Orientales (Oryantal Araştırmalar Okulu)'na başlamak için Fransa'ya gelmiştir.⁴⁰ Ancak maddi durumu iyi olmaması ve Cezayirli olduğundan dolayı kalacak yer ve ucuz yemek bulma sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Yaptığı araştırmalar sonucunda ona bu imkanları sağlayabilecek bir yer olan "*Genç Parisliler Hristiyan Birliği Bürosu*"nu keşfetmiştir. Buraya üye olmak istemiş, ancak kendi dini inancına ters düşen bir örgüt olması dolayısıyla da ilk başlarda bazı manevi sıkıntılar çekmiştir. İbn Nebi, bu durumla ilgili duygularını şu şekilde ifade etmektedir: "*O an, bu yeni ortamda karşılaştığım ilk sınavı temsil ediyordu.*"⁴¹ Düşünür, ifadesinde belirttiği gibi ahlaki bir sınavla karşı karşıya kalmıştır. Hristiyan örgütü olan bu yapıda teslis inancının benimsenmesi nedeniyle olan ruhsal rahatsızlığı, şu sözlerinden anlaşılmaktadır: "*Tek Allah'a inanan ruhum ve aklım örgütteki meslektaşlarımın inandığı teslis kavramını benimsemiyordu.*" İbn Nebi, her ne kadar bu örgütte yer almasından dolayı üzüntü duysa da maddi imkanlardan yoksun olması nedeniyle örgütün faaliyetlerine katılmıştır.⁴² Ancak düşünür, örgütün bazı faydalarından da bahsetmektedir. Örgütteki diğer meslektaşlarıyla birlikte Fransız ailelerine yaptığı ziyaretler hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

*"Arkadaşımınla beraber Fransız ailelerine yaptığım ziyaretler sayesinde Avrupa yaşamının özünü içeriden görme fırsatı yakaladım. Bu ailelerle olan temaslarım sayesinde Cezayir'deyken anlayamayacağım pek çok şeyi kavradım. Cezayir'de olayları dışsal ve yapay görünüşüyle görüyordum. Örgüt içindeki faaliyetlerim ve ilişkilerim, sömürgeci çerçevede bütünlükten yoksun olan manevi ve ahlaki yönleri fark etmemi sağladı."*⁴³ Bu şekilde olayları gerçek mahiyetinde anlama fırsatı yakalayan İbn Nebi, ayrıca, katılmış olduğu bu örgüt sayesinde yeni ortama uyum sağladığından bahsetmektedir.⁴⁴

İbn Nebi, Oryantal Araştırmalar Okulu sınavına girmiş olsa da siyasal nedenlerden dolayı başarısız olmuştur.⁴⁵ Zira bu okulun misyonu, sömürge ülkelerini ve bu ülkelerin yerli halklarını araştırmaktır. Sömürge ülkesi olan Cezayir şehrine mensup

⁴⁰ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 203- 205.

⁴¹ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 209,210.

⁴² İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 210,211.

⁴³ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 214.

⁴⁴ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 212.

⁴⁵ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 216.

olan İbn Nebi, oryantalistlerin amaçlarına hizmet etmeyeceğinden dolayı sınavdan başarısız sayılmıştır.

2.6. Polytechnique Enstitüsü

Okulun giriş sınavından başarısız olması sonucu İbn Nebi, Hristiyan örgütündeki arkadaşlarından birinin tavsiyesi üzerine Polytechnique Enstitüsü'ne girmeye karar vermiştir. Ancak bu enstitünün sınavı yoğun okumalar yapmasını gerektiren bir muhtevaya sahiptir. Bu nedenle İbn Nebi, fizik, matematik, geometri, elektrik ve mekanik gibi çeşitli pek çok dersleri barındıran bir dizi kitap okumuştur.⁴⁶ Bu şekildeki yaptığı çalışmalar sonucunda sınavı geçerek Polytechnique'e kaydolmuştur.⁴⁷ Bu okul ve mühendislik eğitimi sayesinde matematik mantığına dayanan yeni metotlar ve yeni düşünce tarzı bulmuştur. Aynı zamanda Hristiyan Örgütü, ona yeni ufuklar sağlamıştır. Bunlar sayesinde düşüncelerini zenginleştirerek sistematik hale getirmiştir.⁴⁸ Okuldaki arkadaşı olan Hammude ibn Sai ile olan arkadaşlığı düşünürde yazar olma isteğini açığa çıkarmıştır. İbn Nebi bununla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: “*İçimde İslam dünyasıyla ilgili konularda uzman bir yazar olma eğiliminin doğmasında Hammude ibn Sai'ye çok şey borçluyum.*” Düşünür, söz konusu arkadaşı ve diğer öğretmenleriyle olan tartışma ve görüşmeleri sayesinde İslam dünyasının geri kalmışlığının nedenleri üzerinde düşünme fırsatı bulmuştur.⁴⁹

1935 yılında Polytechnique'ten elektrik mühendisi olarak mezun olan İbn Nebi, mesleğini yapmamış, bunun yerine “*fikir mühendisliği*”⁵⁰ni meslek olarak benimsemiştir.⁵¹

3. Entelektüel Faaliyetleri

Avrupa'da yaşadığı otuz yıl boyunca İbn Nebi, Batı düşüncesi bağlamında sosyal ve siyasal sorunlara ilişkin bilgilerini derinleştirme fırsatı bulmuştur. Bunun etkisiyle ilgi alanını mühendislikten sosyal bilimlere ve felsefeye kaydırmıştır. İslam dünyasındaki

⁴⁶ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 218,219.

⁴⁷ Bariun, *Malek Bennabi: His Life and Theory of Civilization*, 78.

⁴⁸ Bariun, *Malek Bennabi: His Life and Theory of Civilization*, 219.

⁴⁹ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 236.

⁵⁰ Bedran Bin Lahsen, *Malik Bin Nebi'de Medeniyet (Sosyo-Entelektüel Temeller)*, çev. İbrahim Kapaklıkaya (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2018), 140.

⁵¹ İbn Nebi, *Şurutu'n-nahda*, 9.

fikrî hareketlere ilgi duymaya başlamış ve bu konuda çeşitli entelektüel bağlantılar kurmuştur.⁵²

İbn Nebi, 1930'lu yıllarda Fransa'da eğitim sıralarında iken İslam alemi ve diğer ülkelerin geri kalmışlıktan kurtulma hususunda "Mağripli Öğrenciler Derneği" adlı organizasyonlar ve "Niçin Müslümanız?" gibi konferansları ihtiva eden pek çok faaliyete katılmıştır.⁵³ Aynı zamanda güçlü ekip çalışması geliştirmenin gerekliliğine de inanmıştır. Ancak bu bağlamda Müslüman aydınlarının birbirleriyle bağlantı kurmadığından ve kolektif çalışma yapmadığından yakınmaktadır. Bu konuyla ilgili düşüncelerini şu sözlerle ifade etmiştir:

*"O zamana (1930'lara) kadar ekip çalışması ve kolektif çalışmanın sonuçlarının, İslam aleminde kaybolmuş ve bilhassa aydınlar arasında kazanılmamış bir olgu olduğunun farkında değildim."*⁵⁴

Sözlerinde de belirttiği gibi İbn Nebi, pek çok düşünür ve aydınla yakınlaşma fırsatı sağlamaya çalışmış ve bu husustaki "Mağripli Öğrenciler Derneği" gibi bazı hareketleri desteklemiştir. Düşünür, kurmuş olduğu bu türdeki bağlantılar sayesinde entelektüel birikimine katkı sağlamıştır. Diğer yandan İslam aleminin iktisadi, kültürel ve sosyolojik vs. pek çok alandaki sorunlarına farklı açılardan bakma fırsatı yakalayarak çözüm yolları üretme noktasında düşüncelerini temellendirmiştir.

3.1. Erken Dönem İslam Alimleriyle Temasları

İbn Nebi, İbn Haldun ve İbn Teymiye gibi bazı erken dönem İslam alimlerinden etkilenmiştir. Düşünür, İbn Teymiye'yi, İslam coğrafyasının sosyal ve manevi sorunlarına karşı diriliş çağrısı yapan bir mücahit olarak nitelendirmektedir. İbn Teymiye'nin gayretleri sonucu Muvahhid hanedanı kurulmuş ve sonraları Abdülvehhab'ın hareketleri başlamıştır.⁵⁵ İbn Nebi'ye göre Abdülvehhab(ö. 1792) toplumsal uyanışa büyük katkılar yapmıştır. Aynı zamanda İslam'ı bid'atlardan arındırmaya çalışan hareketin de kurucusudur. Sufizmden gelen velilere aşırı saygı

⁵² Bin Lahsen, *Malik Bin Nebi'de Medeniyet (Sosyo-Entelektüel Temeller)*, 141, 142.

⁵³ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 239, 240.

⁵⁴ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 235,251-255.

⁵⁵ Malik İbn Nebi, *Vichetü'l-âlemi'l-İslami* (Şam: Darü'l-Fikr, 1986), 49.

kültüne karşı çıkmış, bu tür hareketleri küfür ve putperestlik olarak nitelemiştir.⁵⁶ İbn Nebi ve beraberindeki Cezayirli fikir adamları da bu hususta aynı görüştedir.

İbn Nebi, kendisini İbn Teymiye ile başlayan yenilikçi hareket zincirinin bir halkası olarak görmüştür. Bu sebeple birtakım mütefekkirlerle fikrî bağlantılar kurmuştur. Bunlar arasında Afgani(ö.1897), Muhammed ibn Abdülvehhab(ö. 1792), Muhammed Abduh(ö. 1905), Reşid Rıza(ö. 1935) ve Şekib Arslan(ö. 1946) bulunmaktadır. Düşünür, Afgani'yi siyasete odaklanması nedeniyle eleştirse de onu toplumsal hareketin öncüsü olarak nitelendirmektedir. Bu bağlamda düşünür, Afgani hakkında şunları söylemektedir:

*“Ümmet, gecenin sessizliğinde derin bir uykuda iken Afgan topraklarından yeni bir günün doğuşunu müjdeleyen bir ses yükseldi: Haydin kurtuluşa! Ve yankısı her yere yayıldı. Bu ses Cemaleddin Afgani'nin, ümmeti yeni bir uyanışa, tarihindeki yeni bir güne uyandıran sesiydi.”*⁵⁷

3.2. Dönemindeki Mütefekkirlerle Temasları

İbn Nebi İslam dünyasındaki yenilikçi hareketlerle çeşitli bağlantılar kurmuştur. Otobiyografisinde Cezayir'deki fikir adamlarının büyük çoğunluğuyla olan güçlü bağlantıları ve faaliyetlerine katılmaktan söz etmektedir. Aynı zamanda Fransa'da da yenilikçi hareketi desteklemiştir.⁵⁸

Düşünür, fikir öncüleri olarak “*Abdülkadir el-Mücavi(ö.?)*, *İbn Badis (ö.1940)*, *Salih İbn Mühenne(ö.?)*” gibi isimlere dikkat çekmektedir.⁵⁹ Bu düşünürleri Doğu ile Cezayir arasında bir köprü olarak görmüştür.⁶⁰ Ayrıca İbn Nebi 1930'lu yıllarda, Ulema Birliği'nin bazı üyeleriyle temas kurmuştur. Bunlar arasında özellikle Şeyh İbrahimi(ö. 1964), Şeyh Ukbi(ö.?) ve Tefvik el-Medeni(ö. 1983) bulunmaktadır.⁶¹ Ancak düşünür, bu görüşmeleri sırasında ulemanın bazı sorunları olduğunu gözlemleyerek onları eleştirmiştir. Birinci sorun, gelenekçi ve modernist Cezayirli aydınların diğer aydınlara

⁵⁶ Bariun, *Malek Bennabi: His Life and Theory of Civilization*, 106.

⁵⁷ İbn Nebi, *Şurutu'n-nahda*, 21.

⁵⁸ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 228.

⁵⁹ İbn Nebi, *Şurutu'n-nahda*, 23-27.

⁶⁰ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 65.

⁶¹ Bariun, *Malek Bennabi: His Life and Theory of Civilization*, 84; İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 134, 366.

kıyasla “aşağılık kompleksi”ne kapılmalarıdır. “Gelenekçiler” Doğulu Arap aydınları karşısında; “Modernistler” ise Batılı Fransız aydınları karşısında bu düşünceye sahip olmakta ve kendilerini “ikinci sınıf” grubunda hissetmektedirler.⁶² İkinci sorun, Cezayir’deki ulemanın onlara emanet edilen sorumluluğu yerine getirmemesidir. Paris’te yapılan Cezayir Ulusal Hareketi’nin tüm taraflarının katıldığı İslam konferansında bu hususa değinen İbn Nebi’ye göre ulema, kendi yapması gereken görevi pragmatist politikacılara devretmiştir.⁶³

3.3. Dostları ve Meslektaşlarıyla Temasları

İbn Nebi, Mısır’a ve diğer Arap ülkelerine olan seyahatlerinde ilmini ve tecrübelerini derinleştirme ve gözden geçirme fırsatı yakalamıştır. Bu seyahatlerde İslam dünyasındaki farklı araştırma alanlarından pek çok düşünür, din bilgini ve politikacılarla görüşmeler yapmıştır. Mısır’da iken, Arap ve İslam ülkelerinin sosyolojiyle alakalı konularda daha fazla ilgilendiğini saptamıştır. Düşünürce göre yeni nesil sosyal gerçeklikleri anlamak için çok isteklidir.⁶⁴ Bu açıdan İbn Nebi, yaptığı analizlerde sadece İslam’ı değil, diğer dini inanışları da kapsayarak tarihsel değişimde dinin rolü ve sosyal fenomenler hakkında görüş belirtmek suretiyle daha geniş bir yelpazede görüşlerini ele almıştır.

Düşünür, *Müzekkirat* adlı eserinde İbn Sai’nin kendi kişiliği üzerindeki etkisinden bahsetmektedir. Bu arkadaşı, İbn Nebi’yi üniversite düzeyinde tarih, sosyoloji ve felsefe araştırmalarına alıştırmış; İslam çalışmalarıyla ünlü Fransız oryantalist Louis Massignon ve Sorbonne Üniversitesi’ndeki diğer bazı akademisyenler ile tanıştırmıştır. Ancak İbn Nebi’nin zihinsel yapısı matematik ve Kartezyen düşünceye eğilim gösterdiği için arkadaşlarından farklı olmuştur. Görüşleri daha çok Paskal, Gazali ve duygusal bir kişiliğe sahip İbn Sai’nin görüşlerine daha yakındır.⁶⁵ İbn Nebi, arkadaşlarıyla birlikte kendisinin de dahil olduğu bir grup olarak eğitimlerini tamamladıktan sonra Ulema’nın varisi olacaklarına inanmıştır.⁶⁶

⁶² İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li’l-karn*, 267.

⁶³ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li’l-karn*, 368.

⁶⁴ İbn Nebi, *Şurutu’n-nahda*, 21.

⁶⁵ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li’l-karn*, 234, 252.

⁶⁶ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li’l-karn*, 277, 304.

Burada Malik b. Nebi'nin hayatı incelenmiş, onu etkileyen unsurlardan dini, ailesi, eğitim hayatı, entelektüel ve akademik bağlantılarından bahsedilmiştir. İbn Nebi, bu bağlantıların etkisiyle, tüm hayatını İslam dünyasındaki gerilemenin nedenlerini araştırmaya adanmıştır. Entelektüel bağlantıları ve çalışmaları sayesinde kendi analizlerini ve kavramlarını oluşturmuş, asrın problemlerini saptayarak çözüm yolları üretmeye çalışmış ve oluşturduğu düşüncelerini derinleştirmiştir. Bu amaçla elektrik mühendisi olma hayalinden vazgeçip toplumsal bir “*fikir mühendisi*” olma hedefini seçmiştir.⁶⁷ İbn Nebi, Cezayir'deki yaşadığı yıllarda sömürgeciliğin faaliyetlerini tecrübe ederek sosyal ilişkilerin ve kurumların çöküşüne tanıklık etmiştir. Düşünürün sömürgecinin pratik hayattaki gerçekliğini görmesi, bu durumdan kurtulmak için fikirler üretmesine vesile olmuştur. Düşünürün iki farklı eğitim sisteminde yetişmesi ona pek çok avantajlar sağlamıştır. İbn Nebi, geleneksel eğitim sisteminin karşılaştığı sorunlarını kavrarken; modern eğitim sistemindeki yeni düşünce ve bakış açılarını yakalamış, aynı zamanda Batı düşüncesinin özünü anlama fırsatı sağlamıştır.⁶⁸

Düşünür, İbn Teymiye ve İbn Haldun gibi erken dönem İslam alimlerinden eserleri sayesinde istifade ederek İslam dünyasındaki sosyolojik ve manevi sorunlara karşı düşüncelerini analitik olarak geliştirmiştir. Çağdaşı olan gerek gelenekçi gerekse modernist olan İslam ulemasıyla kurduğu bağlantılarda, bu mütefekkirlerin doğulu Arap ve Batı aydınları karşısında aşağılık kompleksine kapıldıklarını gözlemlemiştir. İbn Nebi diğer yandan ulemanın, üzerine düşen görevi yapmadığını belirterek bu misyonlarını politikacılara devretmelerinden yakınmıştır. Ancak düşünürün, dönemindeki İbn Sai gibi dostlarıyla olan temasları sayesinde üniversite düzeyinde felsefe, tarih ve sosyoloji birikimi oluşturması, kendi karakteri üzerinde son derece etkili olmuştur. Bu dostlukla birlikte İbn Nebi, Paris'teki Sorbonne Üniversitesi'ndeki bazı akademisyenlerle tanışma fırsatı yakalamıştır. Bütün bunlar sayesinde İslam ülkelerinin geri kalmışlığını anlama ve bunlara çözüm üretme noktasında fikriyatını zenginleştirmiştir.

⁶⁷ Bin Lahsen, *Malik Bin Nebi'de Medeniyet (Sosyo-Entelektüel Temeller)*, 155.

⁶⁸ Bin Lahsen, *Malik Bin Nebi'de Medeniyet (Sosyo-Entelektüel Temeller)*, 155, 156.

4. Aktivist Hayatı

İbn Nebi, eğitim dönemlerinde sömürgeci kurtuluş, Cezayir ve İslam dünyasının dirilişi konularında aktif faaliyetlerde yer almıştır. Pek çok düşünür ve eylemci hareketlerle temasları olmuştur.⁶⁹ Düşünürün gençlik çağlarından itibaren benimsediği düşünce ve hareketler, onun eylemci yaşamını anlamada önem arz etmektedir. Bu açıdan bu faaliyetlerine değinmekte fayda vardır.

4.1. Erken Dönem Etkinlikleri

İbn Nebi, Cezayir’de arkadaşlarıyla olan münasebetleri neticesinde birçok tartışmaya katılmıştır. Aflou kırsal bölgesindeki Şeriat mahkemesinde görevini yaparken İbn Badis’in öğrencileriyle olan temasları, düşünürün faaliyetleri hakkında bilinçlenmesini sağlamıştır. Bu sayede toplumun dinamizmi hakkında zengin deneyimler kazanmıştır.⁷⁰

Okul zamanlarında pek çok farklı düşünceyle karşılaşan İbn Nebi, aynı zamanda Cezayir halkının sömürgeci karşıtı büyüyen çilesinin farkına varmıştır. İbn Yemine Kahvesi’nde dostları ve Şeyh İbn Badis’le yaptıkları tartışmalar, düşünürün duygu ve düşünce dünyasını şekillendirmiştir. Bu düşünsel faaliyetlerin etkisiyle İbn Nebi, ilgisini toplumsal gerilemenin nedenlerini araştırmaya yöneltmiştir.⁷¹

4.2. Fransa Dönemi Etkinlikleri

Bu dönemde İbn Nebi, başta Cezayir olmak üzere tüm İslam ülkelerinin sorunlarına ilişkin tartışmalarına katılmıştır. Düşünür, aynı zamanda sufizm karşıtı biri haline de gelmiştir. Bu karşıtlıkta, sufi tarikatların bazı bozuk fikirleri ile mücadele eden düşünceleri ve Polytechnique’te öğrendiği Deskartesçi zihniyet etkili olmuştur. Ancak İbn Nebi, İslamcı ve yenilikçi hareket eden her düşüncenin de destekçisi olmuştur.⁷²

İbn Nebi, Paris’teki Latin Quarter semtinde yaşadığı dönemde Cezayir’deki sömürgeciliğin durumuyla ilgili haberdar olarak ülkesiyle olan manevi bağını

⁶⁹ John L. Esposito, *The Islamic Threat: Myth or Reality* (Oxford: University Press, 1995), 152.

⁷⁰ Gilles Kepel, *Allah in the West*, çev. Susan Milner (Cambridge: Polity Press, 1997), 163.

⁷¹ Kepel, *Allah in the West*, 162.

⁷² İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 228.; Zeki Milad, *Malik İbn Nebi ve müşkilatü'l-hadare* (Beirut: Darü's-safve, 1992), 44,45.; Bariun, *Malek Bennabi: His Life and Theory of Civilization*, 80.

korumuştur. Bunun yanında sömürgecilere aleni olarak karşı çıkmış ve yenilikçi düşüncelerin destekçisi olmuştur.⁷³ Şehirdeki sosyal ve siyasal faaliyetlerin etkisiyle Mağripli Öğrenciler Birliği'nin üyesi ve katılımcısı olmuştur. “Niçin Müslümanız?” isimli ilk konferansını bu şehirde veren İbn Nebi'nin sömürgecilik karşıtı faaliyetleri Fransız polisi tarafından sürekli sorgulanarak gözetim altında tutulmuştur. Düşünürün ailesi de sömürge yönetiminin müdahalelerine maruz kalmıştır.⁷⁴

İbn Nebi, 1932 yılında Cezayir'i ziyaret ettiğinde, halktan da destek bulan Ulema Birliği hareketi, ülkenin bağımsızlığı ve asli kimliğini koruması adına yaptığı faaliyetleri desteklemiştir. Düşünüre göre Ulema'nın camiler, okullar ve kulüpler kurma fikri toplumdaki ilerleme için doğru bir adımdır.⁷⁵

İbn Nebi Latin Quarter'a döndüğünde makaleler yazmış ve konferanslar vermiştir. Aynı zamanda “Mağrip Öğrenci Derneği” ve “Genç Parisliler Hristiyan Birliği” isimli derneklerle de faaliyetlerini sürdürmüştür.⁷⁶ İbn Nebi'nin bu derneklerle çalışması, onun din fanatığı olmayıp sömürgecilik karşıtı olduğunu göstermektedir. Zira Arap dünyasından Latin Amerika'ya kadar pek çok düşünür ve akademisyenle birlikte Yahudi ve Avrupalı öğrencilerle de yakın ilişkiler kurmuştur.⁷⁷

İbn Nebi, Mahatma Gandi (ö. 1948) ile 1932 yılında, “Mağrip Öğrenci Derneği” tarafından düzenlenen sömürgecilik konusunda konferans vermesi sonucu Paris'te tanışmıştır.

1935 yılında üniversiteden elektrik mühendisi olarak mezun olduktan sonra İbn Nebi, eğitimini sürdürmek üzere Mısır Ezher Üniversitesi'ne; yenilikçi fikirlerini gerçekleştirmek üzere Suudi Arabistan'a ve yerleşip çalışmak için Sudan, Afganistan, Avustralya ve İtalya'ya gitmek istemişse de bu hayallerini gerçekleştirememiştir.⁷⁸

İbn Nebi, 1939 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Cezayir'e dönmüştür. Fakat orada uygun şartların olmaması nedeniyle üzülen Fransa'ya geri

⁷³ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 226.

⁷⁴ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 239- 241.

⁷⁵ İbn Nebi, *Şurutu'n-nahda*, 24, 25.

⁷⁶ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 239, 240.

⁷⁷ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 226.

⁷⁸ el-Enver Cüdi, *El-Fikr ve's-sakafetü'l-muasıra fi Şimali İfrikiyye* (Kahire: Darü'l-kavmiyye, 1965), 67; Esad Şahmerani, *Malik ibn Nebi müfekkiren ıslahiyyen* (Beyrut: Darü'n-nefais, 1986), 16.

dönmüştür.⁷⁹ Fransız gazetesi *Le Monde*'de çalışırken İslam ve medeniyet dünyasındaki ihya konusunda ilk kitabını yazmaya başlamıştır. Düşünür, bazı Kuzey Afrikalı siyasetçilerle temaslar kurarak Kuzey Afrika siyasi faaliyetlerine katılmıştır. İbn Nebi, geri kalmışlık sorununun çözümü için siyasetçilerin söylemlerinin, zafer kazanmak arzusuyla yapılan geçici propagandalar olduğunu düşünmektedir. Bu yapıdaki pek çok politikacı mevcut durumu istismar etmektedir. Ayrıca İbn Nebi, gittiği ülkelerde yaşadığı deneyimler sonucu İslam ümmetinin yeniden kalkınmasının ve medeniyet inşasının çeşitli düşünce eğilimlerinin belirttiği gibi basit olmadığına inanmaktadır.⁸⁰

Düşünür, Cezayir'in bağımsızlığı için başlatılan devrimi desteklemiştir. Sömürgecilğe karşı destek veren İbn Nebi, Fransız polisinin baskısıyla karşılaşmış ve düşünürün ülkeden ayrılması da engellenmiştir. İbn Nebi ilk kitabını yayınladıktan sonra daha fazla dikkat çekmeye başlamış, İslam misyonunu yerine getirme için çalışmalarını yürütebileceği güvenli bir yer aramıştır.⁸¹ Bu amaçla bir yolunu bularak Fransa'dan Mısır'a kaçmayı başarmıştır.

4.3. Mısır ve Cezayir'deki Etkinlikleri

İbn Nebi, Mısır'a iki amaçla gitmiştir. Bunlar: Kitaplarını yayınlamak ve bir aktivist olarak mücadelesini Mısır'daki Cezayir devrimi liderliğiyle birlikte sürdürmektir.⁸²

İbn Nebi, "Fikretü'l-İfrikiyyetü'l-Asyaviyye" isimli eserini Mısır gibi gelişmekte olan ülkelerin hükümetlerine uluslararası ilişkilerde yeni bir paradigma olarak ele almıştır. Düşünür, fikirlerinin önemli olması nedeniyle Mısır hükümeti tarafından İslam Konferansı danışmanlığına ve Kahire'deki İslami Araştırma Akademisi üyeliğine atanmıştır.⁸³ Katıldığı İslami konferanslarda düşüncesini, samimiyetini, coşku ve heyecanını ortaya koymuştur.

1959 yılında Lübnan ve Suriye'nin de dahil olduğu bazı ülkeleri ziyaret eden İbn Nebi, alimlerle görüşmüş, üniversitelerdeki sohbetlere katılmıştır. Kuveyt, Trablusgarp,

⁷⁹ İbn Nebi, *Müzekkirat şahid li'l-karn*, 428.

⁸⁰ İbn Nebi, *Şurutu'n-nahda*, 19-21.

⁸¹ Malik İbn Nebi, *Fi mehebbi'l-ma'reke* (Şam: Darü'l-fikr, 1981), 80.

⁸² İbn Nebi, *Fi mehebbi'l-ma'reke*, 80, 81.

⁸³ Besi, *Şahsiyyat İslamiyye muasıra*, 227.

Suudi Arabistan ve Mısır'da pek çok seminere katılmıştır.⁸⁴ Bu sayede kendi düşüncelerini ilim çevrelerinden farklı insanlara aktarma fırsatı bulmuştur.

İbn Nebi, 5 Temmuz 1962 tarihinde Cezayir'in Fransız sömürgesinden kurtuluşuyla birlikte eylemci yaşamını biraz daha entelektüel boyuta çevirmiştir. 1963 yılında Kahire'ye dönerek entelektüel çalışmalarına devam etmiştir. Ancak Kahire'de hükümetin ve yönetimin sosyalist-Marksist müttefiklerinin muhalefetiyle karşılaşmıştır.⁸⁵ Yeni bağımsızlığını kazanan Cezayir'de İbn Nebi'nin yaptığı antisömürgeci faaliyetleri resmi kabul görmemiş olsa da arkadaşları ve öğrencilerinin yardımıyla entelektüel çalışmalarını sürdürmüş ve yeni kitaplar yayınlamıştır. Mısır'daki sürgünden 1963 yılında döndükten sonra, bazı arkadaşları ve Ulema'nın geri kalan üyeleriyle birlikte bir sivil toplum örgütü olan "*Cemiyetü'l-Kıyam el-İslamiyye*"yi (İslami Değerler Derneği) kurmuştur. Bu dernek, 1966 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüş, ancak o tarihte sosyalist Cezayir rejimi tarafından kapatılmıştır.⁸⁶ 1965 yılında Eğitim Bakanlığı Yüksek Öğretim Müdürü olarak atanması sayesinde dönemin siyasal elitleriyle yakın temaslar kurarak düşüncelerini onlara aktarmıştır.⁸⁷ Buna rağmen İbn Nebi, 1967 yılında resmi görevlerden kurtulmak ve farklı ülkelerden Müslüman bilginlerden oluşan bir aydınlar ağı kurmak için görevinden istifa etmiştir.⁸⁸ Ardından "Yıllık İslami Düşünce Konferansı" adlı örgütü kurmuş ve bu örgüt, 1989 yılına kadar faaliyetlerine devam etmiştir. İbn Nebi, 1971 yılında hac farizasını yerine getirmiş⁸⁹ ve 31 Ekim 1973 tarihinde Cezayir'de hayata gözlerini yummuştur.⁹⁰

⁸⁴ Cündi, *El-Fikr ve's-sakafetü'l-muasıra fi Şimali İfrikiyye*, 144,145.

⁸⁵ Besi, *Şahsiyyat İslamiyye muasıra*, 227.

⁸⁶ Yahia H. Zoubir, "State, Civil Society and the Question of Radical Fundamentalism in Algeria", (*Islamic Fundamentalism: Myths and Realities*), in Ahmad S. Moussalli (Reading: Garnet Publishing Limited, 1998), 190-192.

⁸⁷ Bariun, *Malek Bennabi: His Life and Theory of Civilization*, 101.

⁸⁸ Milad, *Malik ibn Nebi ve müşkilatü'l-hadare*, 50.

⁸⁹ Bariun, *Malek Bennabi: His Life and Theory of Civilization*, 101.

⁹⁰ Zoubir, "Democracy and Islam in Malek Bennabi's Thought", 111.

5. Eserleri

İbn Nebi'nin İslam, iktisadi kalkınma ve sömürgecilik gibi pek çok konuda eseri bulunmaktadır. Bunların isimleri ve içerikleri hakkındaki bilgiler şu şekildedir:⁹¹

- 1- *Le musulman et le monde de l'économie*. Abdüssabur Şahin tarafından *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad* ismiyle Arapça'ya (Dımaşk 1987), Mehmet Keskin tarafından *Ekonomi Dünyasında Müslüman* adıyla Türkçe'ye (İstanbul 1976) tercüme edilmiştir. Bu eserde üç bölüm bulunmaktadır. İlk bölümde modern iktisadi sistemlerle birlikte iktisat ve ekonomizm konularına değinilmiştir. İkinci bölümde iktisadi imkanların dünyaya dağılımından bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde ise emek-para ilişkisi, parasal ve sosyal işletme, iktisadi dinamizm, iktisatta ahlaki prensipler, biyolojik ve sosyal denklem, kendi kendine yetmenin zarureti konularına değinilmiştir.
- 2- *Les conditions de la renaissance*(Cezayir 1948). *Cezayir'de İslam'a Yeniden Doğuş* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. (çev. Ergun Göze, İstanbul 1972, 1992) Bu eserde iktisadi gelişmede çok önemli faktörler olan kültür, insan, çalışma, sermaye, toprak ve zaman gibi konulara değinilmiştir.
- 3- *Şurutu'n-nehda*. İktisadi kalkınma ve gelişmeyle birlikte milli uyanışın ele alındığı eser, Abdussabür Şahin tarafından Arapça'ya tercüme edilmiştir. *Cezayir'de İslam'a Yeniden Doğuş* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. (çev. Ergun Göze, İstanbul 1972, 1992)
- 4- *Müşkiletü's-sekafe* (Kahire 1959). Abdüssabur Şahin tarafından Arapça'ya çevrilmiştir.
- 5- *Miladü müctema'* (Kahire 1962). Abdussabür Şahin tarafından Arapça'ya tercüme edilmiştir. Malik b. Nebi'nin *Müşkiletü's-sekafe* ve *Miladu müctema'* isimli eserleri birlikte *Kültür Sorunu ve Bir Toplumun Doğuşu* ismiyle Türkçe'ye tercüme edilmiştir. (çev. Salih Özer, Ankara 2000) Bu yapıtta kültür konusunun önemine değinilmiş ve toplumun yeniden dirilişinde kültürün etkisinden bahsedilmiştir.
- 6- *Fi mehebbi'l-ma'reke irhaşatü's-sevre* (Dımaşk 1981). Türkçe'ye Ankara Okulu Yayınları'nca *Savaş Esintisi-Sömürünün Gerçeği* ismiyle çevrilmiştir. Eserde

⁹¹ Saïd Murâd, "Mâlik b. Nebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/ 514.

sömürü tarihi, psikolojisi, siyaseti, toplumu ve kültürü hakkında İbn Nebi'nin görüşleri yer almaktadır.

- 7- *Vocation de l'Islam* (Paris 1954). Abdussabur Şahin *Vichetü'l-âlemi'l-İslami* ismiyle Arapça'ya tercüme edilen esere (Kahire 1959), Muhammed el- Mübarek mukaddime yazmıştır. Eseri *Islam in History and Society* adıyla İngilizce'ye (İslamabad 1988) Esmâ Raşid; *İslam Davası* ismiyle Türkçe'ye (İstanbul 1967) Ergun Göze çevirmiştir. Bu eserde sömürgeciliğe karşı hareketlerinden ve sömürülme psikolojisinden bahsedilmektedir.
- 8- *Mémoires d'un témoin du siècle* (Cezayir 1965). *Müzekkeratü şahidin li'l-karn* ismiyle Arapça'ya (Beyrut 1984), *Asrın Şahidinin Hatıraları* ismiyle Ergun Göze (İstanbul 1991) ve *Çağa Tanıklığım* adıyla İbrahim Aydın tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. (İstanbul 1987) Bu eser, İbn Nebi'nin otobiyografisi mahiyetindedir. Yazar, kendi yaşadığı hatıraları anlatmaktadır.
- 9- *L'oeuvre des orientalistes son influence sur la pensée islamique moderne. İntacü'l-müsteşrikin ve eseruhu fi'l-fikri'l-İslami el-hadis* ismiyle Arapça'ya tercüme edilen eser (Kahire 1970), *Oryantalistlerin Eserleri ve Çağımız İslam Dünyasına Etkisi* adıyla Türkçe'ye çevrilerek *İdeolojik Savaş Ajanları* isimli kitapta Malik b. Nebi'nin Fransızca bazı makaleleriyle birlikte yayımlanmıştır. (çev. Cemal Aydın, İstanbul 1997) Bu eserde sömürgeciliğe karşı olarak, İslam dünyasının şuurlanması bağlamında yazarın düşünceleri dile getirilmektedir.
- 10- *L'Afroasiatisme conclusions la conférence de Bandoeng* (Kahire 1959). Eser, Arapça'ya *Fikretü'l-İfrikıyyeti'l-Asyeviyye fi dav'i mü'temeri Bandunc* ismiyle Abdussabur Şahin tarafından tercüme edilmiştir. (Dımaşk 1981)
- 11- *Islam et démocratie* (Cezayir, ts., Revolution africaine). Türkçe'ye *İslam ve Demokrasi* adıyla çevrilmiştir. Eserde, İslam ve demokrasi hakkında düşüncelerini paylaşan yazar, bu iki kavram arasındaki fikri bağlantıları sorgulamaktadır.
- 12- *Le phénomène coranique* (Paris 1946,1976). Kur'an'ı doğru anlama üzerine yazılan eser, onun Müslümanlar için öneminden bahsetmektedir. Eser, Arapça'ya *ez-Zahiretü'l-Kur'aniyye* ismiyle Abdüssabur Şahin tarafından çevrilmiş, esere Mahmud Muhammed Şakir tarafından Kur'an i'cazıyla ilgili uzunca bir giriş yazılmıştır (Dımaşk 1986). Türkçe'ye *Kur'an-ı Kerim Mucizesi* ismiyle Ergun Göze tarafından tercüme edilmiştir. (İstanbul 1969; Ankara 1991)

Üç bölüme ayrılan eserde, Kur'an ışığında din hakkında maddeci ve madde ötesi fikirler, vahiy gerçekliği ve haber konularına değinilmiştir. Ayrıca belli başlı Kur'ânî kavramlardan da bahsedilmiştir.

- 13- *Perspectives algériennes* (Cezayir 1964). Arapça'ya *Afak Ceza'iriyye* adıyla çevrilmiştir. (çev. Tayyip eş-Şerif, Cezayir 1964)
- 14- *Le probleme des idées dans le monde musulman* (Cezayir, ts.). Arapça'ya *Müşkiletü'l-efkâr fi'l-'alemi'l-İslami* ismiyle çevrilen eser (çev. Bessam Bereke-Ahmed Şa'bu, Dımaşk 1988), Türkçe'ye *İslam Dünyasında Fikir ve Put* adıyla tercüme edilmiştir. (çev. Cemal Aydın, İstanbul 1992). Bu eserde İslam dünyasının Batı karşısında teknolojiye kadar fikir konusunda da geri kaldığına değinilmiş, bu sorunların çözüm yolları gösterilmiştir.
- 15- *Es-Sıra'u'l-fikri fi'l-biladi'l-müsta'mere* (Kahire 1951). Türkçe'ye *Sömürge Ülkelerde Fikir Savaşı* adıyla İlhan Kutluer tarafından çevrilmiştir (İstanbul 1984). Eserde sömürgecilikten kurtulma noktasında yapılabilecek fikri tasavvurlarla birlikte çözüm yolları saptanmıştır.
- 16- *Te'emmülat fi'l-müctema'i'l-'Arabi* (Beyrut 1981). Türkçe'ye *Düşünceler* adıyla Muharrem Tan tarafından çevrilmiştir. (2012). Eserde insani ve iktisadi değerler, kültür, demokrasi ve Müslümanların uyanışı gibi konular ele alınmaktadır.
- 17- *Es-Su'ubat bi vasfiha 'alامتü'n-nümüvvi fi'l-müctema'i'l-'Arabi* (çev. Ömer Kâmil Meskavi, Kahire 1960)
- 18- *Hadis fi'l-bina'i'l-cedid* (çev. Ömer Kâmil Meskavi, Beyrut, ts., el-Mektebetü'l-asriyye). Kitapta, Malik b. Nebi'nin hayatı ve düşünceleri anlatılmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM: İKTİSADİ SİSTEMLERE GENEL BİR BAKIŞ

1. İktisat ve Ekonomizm

1.1. İktisat

Kökeni itibarıyla Arapça bir kelime olan iktisat kelimesinin kökü “kast”tır. Kast “demek istemek, mekâna/ yolculuğa/ eşyaya yönelmek, mutedil olmak” gibi anlamlara gelmektedir.⁹² “İktesade” fiili, “mutedil davranma, harcamalarda/ geçimde tasarruflu olma” anlamlarına gelir.⁹³ İktisat, terim olarak ise “servetin üretimini, dağıtımını ve onun kullanım yollarını araştıran ilim” dir.⁹⁴

Kast kelimesinin sözlükteki ve Kur’an’daki anlamları arasında benzerlik bulunmaktadır. İlgili Kur’an ayetlerinde doğru yol, orta yol, mu’tedil olmak, kısa ve kolay anlamlarına gelmektedir.⁹⁵ Ancak “iktisat” kelimesi Kur’an’da tek başına geçmemektedir. Fakat İsrâ Suresi 29. Ayeti iktisadı anlam olarak en iyi şekilde ifade etmektedir.⁹⁶ Kur’an’da “Eli sıkı olma, büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır ve çaresiz kalırsın.”⁹⁷ (meâlen) ayeti buyrulmaktadır. Hadiste de “İktisat eden geçim sıkıntısı çekmez.”⁹⁸ şeklinde “orta yol, tutumlu olma” gibi Kur’an’la benzer anlamlarda kullanılmıştır.

Adam Smith’in 1776 yılında The Wealth Of Nations (Ulusların Zenginliği) adlı eseri yazarak ekonomiyi bağımsız bir bilim dalı haline getirdiği kabul edilmektedir. Ekonomi kelimesi, Yunanca “oikos” (ev) ve “nomos” (kural) köklerinden türeyerek “Oikonomike” şeklini almış ve aileyi yönetme manasında kullanılmıştır. “Oikonomike” sözcüğünü 1890 yılında Alfred Marshall eserinde “Economiique” ve “Economies” olarak

⁹² Ahmed Muhtar Ömer, *Mu’cemü’l- lugati’l- Arabiyyeti’l-muasıra* (Kahire: Alemü’l- kütüb, 2008), “Kasade”, 1819.

⁹³ Ömer, “İktesade”, 1819.

⁹⁴ Ömer, “İktisat”, 1819.

⁹⁵ en- Nahl 16/9; el -Lokman 31/19, 32; el -Maide 5/66; el -Fatır 35/32; et -Tevbe 9/42. (Çalışmada Diyanet İşleri Başkanlığı’nın internette yer alan meâli kullanılmıştır.)

⁹⁶ Mehmet Dilek, “Tüketim Ekonomisinin Aileye Verdiği Zararı Önleme Unsuru Olarak İktisat”, *Katre Uluslararası İnsan Arastırmaları Dergisi* 2/3 (Ocak 2017), 163.

⁹⁷ el- İsrâ 17/ 29.

⁹⁸ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvut (b.y.: Müessesetü’r-risâle, 1421), 7/ 302 (No. 4269).

kullanarak literatüre sokmuştur.⁹⁹ Ekonomi kelimesi eski Osmanlı'da “*İlm-i Servet*” veya “*İlm-i Tedbiri Menzil*” olarak; ancak daha sonraları “iktisat” şeklinde ifade edilmiştir. Günümüzde ise ekonomi ve iktisat kelimeleri birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Kapitalizme dayalı modern iktisat, “*kıt kaynaklarla sonsuz insan ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için malların üretim ve dağılımını inceleyen bir bilim*” olarak tanımlanmaktadır.¹⁰⁰

İbn Nebi, iktisadın tanımını medeniyet üzerinden vermektedir. Ona göre medeniyetin iki türlü etkisi söz konusudur. Birincisi, medeniyetin manevi şartlarını ihtiva eder. Burada sosyal görevleri belirleyen ve bunları uygulamaya yönelten bir irade bulunmaktadır. İkincisi, medeniyetin maddi şartlarıdır. Bu şartlar da toplumun medeni görevlerini yapabilmesi için bulunması gereken araçlardır. Böylece medeniyet, irade ve imkândan ibarettir. Düşünürü göre iktisadın tarifi şu şekilde yapılabilir: “*İktisat, bu irade ve imkânı, mali anlamda uygulamaya sokan bir bilimdir.*”¹⁰¹ Yani madde ve mânâ ikilisi, bir arada olarak iktisâdî hayatta yer almalıdır. Düşünürün iktisada ilişkin görüşleri ışığında değerlendirildiğinde toplumlar, iktisadi kalkınma için gereken maddî imkânlara ve bütün bunları sağlayabilecek insan iradesine yer vermelidirler. Bu bağlamda bu iki unsur, kolektif olarak mâlî alanda uygulamaya konulursa iktisat kavramı toplumsal iktisadi problemlere karşı gerçek (çözümsel) değerini bulacaktır.

Malik b. Nebi'ye göre Batıda iktisat kavramı yüzyıllardır insanın tasarruflarında bir prensip ve sosyal hayatın temel dinamiği olmuştur.¹⁰² İktisadi hayatın oldukça geliştiği Batı dünyasında bu durum açık bir şekilde görülmektedir. Aynı zamanda İslam dünyası da geçmiş yüzyıllarda bundan nasibini almıştır. Bu noktada Sabri F. Ülgener'in iktisadi faaliyetle ilgili ifadeleri önem arz etmektedir. Ülgener'e göre iktisadi faaliyet üç şekilde gerçekleşir. Birincisi mal/ servet ile insan arasında, ikincisi insanın en yakınından en uzağına kadar başkaları ile ilişki kurmasını sağlayan fiil ve hareketler, üçüncüsü sınırlı kaynakları günümüz ve geleceğin gereksinimlerine göre dağıtma

⁹⁹ Mehmet Nuri Güler, “Günümüzdeki İktisat (Ekonomi) Bilimi'nin Adlandırılma Problematikliği”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 18/4 (2005), 379.

¹⁰⁰ Abdurrahman Kurt, “Sosyolojik Açıdan Din-İktisat İlişkisi”, 2017, 226.

¹⁰¹ Malik İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi 'l-iktisad* (Şam: Dâru'l- fikr, 1987), 61-63.

¹⁰² İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi 'l-iktisad*, 35.

faaliyetidir.¹⁰³ Geçmişte İslam toplumu, günümüzde ise Batı dünyası bu üç etkeni verimli bir şekilde kullanarak iktisadi kalkınmasını gerçekleştirmiştir.

Ekonomik emperyalizm, Avrupa'nın Asya ve Afrika ülkelerine olmak üzere iktisadi ve siyasi açıdan uygulamış olduğu politikalara denir. Bu politikalarla tahakküm edilen ülkelere sömürü ekonomisi uygulanmaktadır.¹⁰⁴ İbn Nebi, üçüncü dünya ülkelerinin emperyalizmden görünürde kurtulmuş olsa da aslında emperyalizm sonrası miras bırakılan olumsuz etkenlerle karşı karşıya olduklarını düşünmektedir.¹⁰⁵ Bu etkenlerin etkisiyle iktisadi anlamda güçlerini zayıflatmakta hatta aşağılık kompleksine kapılmaktadırlar. Mezkûr ülkeler Batı tarafından sunulan sözde “*ekonomik iksirleri*” iktisadi problemlerine adeta bir deva olarak görmektedir. Halbuki bu çözümleri sunan gelişmiş ülkeler, geri kalmış ülkelerin iktisadi buhranlarını gidermemekte, aksine dışa bağımlı hale getirerek daha da kötüleştirmektedir. Malik b. Nebi'ye göre bu durum “*gerçek değeri olmayan bir hava kabarcığı*”na benzemektedir. Hatta ona göre durum söz konusu ülkelerde daha da aşağıdır. Bu hususta “*gökkuşağı gibi parlak, ışınlı renkler saçan bir sargı*” ifadesini kullanmaktadır. Bu sargının da “*komik manzaralı çelişkiler ve boş vehimlerle dolu*” olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁶ Yani burada sunulan sözde ‘*ekonomik iksirler*’, bir hava kabarcığı, gökkuşağı gibi her ne kadar cazibeli olsa da aslında elle tutulur bir etkisi yoktur. Bu ifadeleri gösteriyor ki Batı'dan ithal olarak devşirilen ekonomik formüller, iktisadi problemlere tam ve kesin bir sonuç çözüm getirmemekte, aksine ülkenin mevcut iktisadi durumunun daha zayıflamasına yol açmaktadır. Düşünüre göre üçüncü dünya ülkeleri de emperyalizm sonrası devam eden aşağılık kompleksiyle birlikte iktisadi durumlarını dışa bağımlı hale getirmektedirler. İbn Nebi'nin ekonomik emperyalizme karşıtlığı, İslam hukuku ve iktisadının fethedilen bölgelerde İslam ve Müslümanlar'ın izzetinin korunarak tüm halkların gelişiminin sağlanmasına yönelik talimatları açısından paralellik arz etmektedir. Diğer yandan İbn Nebi'nin iktisadın tanımında verdiği maddi ve manevi şartlar, İslam iktisadıyla aynı anlayışı yansıtmaktadır. Zira İslam iktisadında iktisadi anlamda maddi gelişmelerin yanında, İslam ahlâkı, ahiret, ödül-ceza gibi İslam hukukunun kapsadığı konular yer

¹⁰³ Sabri F. Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din: İslâm, Tasavvuf ve Çözüm Devri İktisat Ahlâkı* (İstanbul: Derin Yayınları, 2015), 29, 30.

¹⁰⁴ Leonard Woolf, *Economic Imperialism* (London: The Labour Publishing, 1921), 100, 101.

¹⁰⁵ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 36.

¹⁰⁶ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 37.

almaktadır. Bu noktada ahlaken çökmüş toplumlar, ne kadar fennî, bilimsel ve teknolojik ilerleme sağlasalar da sonunda yok olmaya mahkûmdurlar.

Burada İbn Nebi'nin iktisat kavramı ile ilgili görüşleri ve eleştirileri ele alınmış, ancak iktisadi bağlamda daha spesifik bir kelime olan "ekonomizm" konusuna değinilmemiştir. Buna yer vermeksizin yapılan bir araştırmada konunun bağlamı eksik kalacağından ötürü bu hususa değinilmesi uygun olacaktır.

1.2. Ekonomizm

Ekonomizm, "her şeyin ekonomik nedenlerle belirlendiği ve sendikal mücadelenin sadece ekonomik bir mücadele olduğu görüşü" dür.¹⁰⁷ Bu görüşü Charles Beard(ö.1948) ortaya atmıştır. Beard, tarihi, ferdi ekonomik menfaatlerin çatışmasıyla açıklayarak ekonomiyi ferdi çıkarlara indirgemıştır. Ancak her şeyin ekonomiyle belirlendiğini ifade etmek kadar insanların kendi hür iradeleriyle ekonomik yapıyı değiştiremeyecekleri düşüncesi de hatalıdır. Kavramsal çerçevesi açıklanan ekonomizm kavramı, "ekonomik gerekircilik" ve "ekonomik materyalizm" olarak da ifade edilmektedir.¹⁰⁸

Ekonomizm kavramı üç ana modelden oluşur: İstikrarsız ekonomizm (variable economism), logical economism(mantıksal ekonomizm) ve historical economism(tarihi ekonomizm) İstikrarsız ekonomizm, siyasi etkenlere bağlı olarak farklılaşan ekonomik değişkenliktir.¹⁰⁹ Mantıksal ekonomizm, istikrarsız ekonomizmin aksine politik ve ekonomik değişkenlere bağlı olarak değişmeyen ekonomizmdir.¹¹⁰ Tarihi ekonomizm ise ekonominin teori ve ulusal-uluslararası bağlamda pratik olarak gerçekleştiği ekonomizm modelidir.¹¹¹

Düşünüre göre ekonomizm, marksizm veya kapitalizme bağlı kalmayarak kendi sistematiğinde ilerlemektedir. İbn Nebi'ye göre ekonomistler, ekonomizm gerçekleştirilirse medeni, ahlaki değerlerin ve siyasal bağımsızlığın güçlenebileceğini

¹⁰⁷ Orhan Hançerlioğlu, *Ekonomi sözlüğü: ekonomi terimleri ve ekonomi ile ilgili ticaret ve hukuk terimleri* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993), "Ekonomicilik", 79.

¹⁰⁸ Hançerlioğlu, "Ekonomik Gerekircilik", 82.

¹⁰⁹ Richard K. Ashley, "Three Modes of Economism", *International Studies Quarterly* 27/4 (Aralık 1983), 465, 466.

¹¹⁰ Ashley, "Three Modes of Economism", 471, 472.

¹¹¹ Ashley, "Three Modes of Economism", 484.

düşünmektedirler. Halbuki ona göre emperyalistler ekonomistlerin iddialarının aksine tahakküm ettiği milletlerin medeni özgürlüğünü kısıtlamakta ve problemlerini daha da artırmaktadır. Düşünürü göre her şeyi ekonomik nedenlerle açıklamaya çalışan “ekonomizm” sistemi ortaya konularak emperyalizme zemin hazırlanmış ve günümüzdeki Asya-Afrika ülkelerindeki geri kalınmışlığa neden olunmuştur. Ekonomizm bu şekilde ferdin davranış ve tasarruflarına tahakküm etmekte ve istibdat kurmaktadır. Günümüzdeki Müslüman toplumlar, ekonomik kalkınma için sanayi tesisleri kurmak, teknik anlamda ilerlemek gibi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ancak beyin göçü yoluyla gelişmiş ülkeler, nitelikli elemanları kendi potalarında eritmişlerdir. Bu bağlamda düşünür, ekonomizmin, bundan daha da kötü etkilerinden bahseder. Yılların birikimiyle, büyük masraflarla belli bir seviyeye gelen nitelikli insan, iktisadi buhranların içerisinde gelişigüzel ekonomik sıçramaların elinde adeta bir rehine durumuna düşmektedir. Bu durumdaki kişi için İbn Nebi, “kendini yetiştirerek Yüksek okuldan mezun olduktan sonra herhangi bir kurumda kâtip olarak” ve “Almanya’da teknik bir sanayi kuruluşunda mühendis olduktan sonra idareci olarak” görmesi örneğini vermektedir.¹¹² O, verdiği bu örnekte küresel çapta siyasal güçlerin belirlediği istikrarsız ekonomizmin (variable economism) etkisinden bahsetmektedir. Bu şekilde üçüncü dünya ülkeleri nitelikli elemanlarını kaybetmekte, elindekiler de bu şekildeki ekonomizmin baskısı altında kalarak istenilen verim sağlanamamaktadır.

İbn Nebi’ye göre günümüzdeki İslam dünyası insanlığın bütün problemlerini çözebileceğini iddia eden ekonomizm hastalığının pençesine düşmüştür. Bu hastalık, ilk zamanlar ekonomik şuarsuzluk şeklindeyken, sonraları “ekonomik obsession” (“ekonomik takıntı” yani “her şey için ekonomi”) hastalığına dönüşmüştür. Oysaki Kur’an ve sünnetteki nakillerde İslam’da vasat ümmete vurgu yapıldığı görülmektedir. Kur’an’da şöyle buyrulmaktadır: “Böylece, sizler insanlara birer şahit (ve örnek) olasınız ve peygamber de size bir şahit (ve örnek) olsun diye sizi orta bir ümmet yaptık...”¹¹³ İbn Nebi’nin ifadelerinden ekonomi veya ekonomizm adına yapılan her bir faaliyetin ekonomik kalkınma için birer araç olması gerektiği anlaşılmaktadır. Ancak günümüz İslam toplumunda bu anlayış pratikte yoktur. İbn Nebi, üçüncü dünya ülkelerinde, salt ekonomik beklentilerle, yurt dışına beyin göçü yoluyla nitelikli insan

¹¹² İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi’l-iktisad*, 37-39.

¹¹³ el-Bakara 2/143.

kaynağının yok edildiğini belirtmektedir. Bu şekilde insanların, üniversite veya yüksekokuldan mezun olduktan sonra salt ekonomik beklentilerle herhangi bir yer veya kurumda çalışmayı kendisine reva görmesini eleştirmektedir. Bu açıdan düşünür, ekonomik olarak ferdi bilinçlenmenin önemine vurgu yaparken ekonomi veya ekonomizm putuna karşı da uyarılmaktadır.¹¹⁴

Düşünürün ifadelerinden anlaşıldığına göre bu şekilde araçlar amaç haline dönüşmekte ve insanın fitri yapısına aykırı bir durum oluşmaktadır. Her şeyi maddi sebeplerle çözebileceğini düşünen insan, asıl yapısı olan manevi yönünü ihmal etmekte ve şuursuz bir şekilde önüne konulan sistemlerin hiç düşünmeden kölesi haline gelmektedir. Halbuki İslam iktisadı ve hukuku açısından insanın manevi yönü de ele alınmakta, İslam hukukunun konularından olan bütün amellerin uhrevi ödül veya cezalarının söz konusu edildiği ukûbat boyutu bulunmaktadır. Buna göre iyi veya kötü ameller ahirette karşılığını bulacaktır.¹¹⁵ Bu açıdan düşünürün görüşleri tamamen maddî boyutu olan ekonomizm bataklığına düşülmemesi gerektiği noktasında İslam iktisadı ve hukuku bakış açısıyla örtüşmektedir.

2. Ana Hatlarıyla Mevcut İktisadi Sistemler¹¹⁶

2.1. Kapitalizm

Kapitalizm, insanların bireysel ya da grupsal olarak toprak ve genellikle de üretici kaynakların özel mülkiyetine malik oldukları ve istedikleri gibi tasarruf edebildikleri iktisadi yapıdır. “Sermaye(capital)” kelimesinden türeyen kapitalizm kavramı, teoriyi ortaya atan Klasik iktisatçıların buldukları zamanda bile var olmayan soyut bir modeldir. Sermaye, bizatihi tüketim amaçlı kullanılmayıp başka malların üretiminde kullanılan, insan ürünü veya doğal olarak bulunan somut nesnelere dir. Araç-gereçler, makineler, fabrikalar ve hammaddeler sermayeye örnek olarak verilebilir.¹¹⁷

¹¹⁴ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 40, 41.

¹¹⁵ *ez-Zilzâl* 99/7, 8.

¹¹⁶ Burada, iktisadi sistemler hakkında bilgi verilecek, İbn Nebi'nin iktisadi sistemlere ilişkin görüşlerine ise “İslam İktisadı” başlığı altındaki “Malik İbn Nebi'ye Göre İslam İktisadıyla Diğer İktisadi Sistemlerin Mukayesesi” ve “Malik İbn Nebi'ye Göre İslam İktisadı Açısından Modern İktisadi Sistemleri Uygulama Sorunsalı” başlıklarında mukayeseli olarak değinilecektir.

¹¹⁷ Nalan Ölmezoğulları, *Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm*, (Bursa: Ezgi Kitabevi, 2003), 25, 26.

Bu sistemde sermaye belli başlı özel şahısların tekelindedir. Bundan yoksun olan işçi kesimi de bu şahısların işlerinde ücret karşılığı çalışmak zorunda kalmaktadır. Bu şekilde Kapitalist sistemde işçi sınıfı ve kapitalistler olmak üzere iki ana sınıf oluşmaktadır. Memurlar, küçük çaptaki şirketler ve serbest meslek olarak çalışanlar da bu iki sınıftan ayrı olarak ara tabakayı oluşturmaktadır. Bu iktisadi modelde bir ülkenin gelişip kalkınması fabrikaların sahibi ve yatırımlar yapan kapitalist sınıfın inisiyatifindedir. Hükümetler de bu sistemin devamı için gerekli imkân ve kolaylığı sağlamak durumundadırlar. Zira iddia edildiği şekilde kapitalist sınıf güçlendikçe farklı iş sahaları açılacak ve bu hizmetten diğer tabakalarla birlikte emekçi sınıf da yararlanacaktır. Kapitalizmin ana mantığı bu şekilde formüle edilebilir. 17. Yüzyılın sonlarında kapitalizm, Batı dünyasında iktisadi anlamda egemen olmuştur. O zamandan beri gelişerek de günümüzdeki durumuna ulaşmıştır. Önceleri, küçük çaptaki işletmeler sayesinde rekabetçi bir yapıdayken; sonraları sermayenin daha az kişilerde olması sonucunda tekelci bir yapıya dönüşmüştür. Bu dönüşüm emperyalizmin de ortaya çıktığı 19. Yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir. Emperyalist aşama öncesi sömürgeciliğin temel mantığı, sömürü toplumlarının ticaret yoluyla sömürülmesiydi. Emperyalist evrede ise ülkelerin ticaret yoluyla sömürülmesiyle birlikte sermaye yatırımları yoluyla da sömürülmesi söz konusudur. Son dönemlerdeki sermaye yatırımları, sadece sömürge ve yarı sömürge (az gelişmiş) ülkelere değil, aynı zamanda ABD'nin Batı Avrupa ülkelerindeki yatırımları gibi bazı gelişmiş ülkelere de uygulanmaktadır. Kapitalizmde büyük şirketler iç ve dış pazarları tekellerine alıp payı aralarında bölüşmektedirler. Çoğu zaman bu büyük şirketler uluslararası tekeller oluşturarak dünyaya egemen olmaya çalışırlar. Bu şekildeki oluşumlara “çok uluslu şirketler” denir. Tekel nitelikteki kapitalizm, ilerleyen süreçte devletle birleşerek gücünü artırma yoluna gitmiştir. Buna da “tekelci devlet kapitalizmi” denmektedir. Kapitalizmin bu aşaması özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaygınlaşmıştır. Kapitalizmi sadece iktisadi bir sistem olarak düşünmek doğru değildir. Onun kendine ait bir dünya görüşü ve felsefesi bulunmaktadır. ¹¹⁸ Bu felsefenin temelinde, tanrı-tanımsızlık yatmaktadır. Zira kapitalizmde bir eşyaya sahip bulunan insan, bir anlamda o eşyanın tanrısı olmuştur. O eşya üzerinde diğer insanların hiçbir hakkı yoktur. Bu anlayış, temelini Hristiyanlık'ta bulmaktadır. Buna göre Tanrı'nın sadece ruhi tasarrufu vardır ve mevcut eşya düzenine karışmamaktadır.

¹¹⁸ Sadun Aren, *Ekonomi El Kitabı (Türkiye Ekonomisinden Örneklerle)* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1990), 21-23.

Böylece insan, eşyaya mutlak manada malik bulunmaktadır.¹¹⁹ Ancak konuyla alakalı kısım, meselenin iktisadi yönü olduğu için kapitalizmin bu boyutlarına daha fazla değinilmeyecektir.

Günümüzde kapitalizmin en önemli iki ana problemi “*enflasyon ve işsizlik*”tir. Enflasyon, sürekli fiyat artışına neden olarak sabit ve dar geliri olanların durumlarını zamanla kötüleştirmekte ve sermaye sahiplerinin paylarını da artırarak gelir dağılımında adaletsizliğe neden olmaktadır.¹²⁰ Kapitalizmin bir diğer sorunu da emeğiyle hayatını idame edenlerin gelirlerinin düşmesidir. Bu sistemde fakirlerin gelir seviyeleri gittikçe azalmakta, zenginlerin ise daha da artmaktadır. Küreselleşmenin de etkisiyle kapitalist düzende üretimin payı düşmekte, finansın payı yükselmektedir. Bu şekilde üretim yoksul ülkelere bırakılarak kapitalist ülkeler de finans sektörü sayesinde dünyaya tahakküm etmektedir.¹²¹

2.2. Klasik Ekonomi

“*Klasik ekonomi*”, Adam Smith (ö.1790) ile başlayıp David Ricardo’yla(ö.1823) devam ederek doruğa ulaşan ilk bilimsel ekonomi politik anlayışıdır. Bu ekonomi anlayışını benimseyen ekonomistlerin oluşturduğu gruba da “*Klasik Okul*” denmektedir. Bu okula mensup olan ekonomistlerin başlıcaları şunlardır: Adam Smith, David Ricardo, Robert Malthus (ö.1834) ve Robert Torrens’tır (ö.1864).¹²² Klasik okul, Adam Smith’in “*Ulusların Zenginliği (The Wealth Of Nations)*” eserini yazdığı 1776 yılı ile J.S.Mill’in vefat ettiği 1873 yılları arasında yaklaşık bir yüzyıl hüküm sürmüştür.¹²³

Klasik ekonominin temel özellikleri şunlardır:

- “Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” anlayışı benimsenerek ekonomiye (devlet de dahil) müdahale edilmemelidir.
- Ekonomide dengeler faizler sayesinde sağlanır.

¹¹⁹ Sezai Karakoç, *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü* (İstanbul: Diriliş Yayınları, 2019), 30.

¹²⁰ Ahmet Tabakoğlu, “İslâm Çalışma Ekonomisi”, *İslâm ve Çalışma Hayatı Ulusal Sempozyumu* (2008), 139.

¹²¹ Ahmet Tabakoğlu, “İslam İktisat Ahlakı”, *TDV-İstanbul Müftülüğü Dergisi* 10 (Haziran 2010), 22.

¹²² Haçerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, 1993, 236, 237.

¹²³ Ölmezoğulları, *Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm*, 53.

- Ekonomide en önemli unsur “arz”dır. Arzın miktarı fiyat sistemine göre belirlenmektedir. Ayrıca her arz kendi talebini oluşturur.¹²⁴

Veriler ışığında bu ekonomik sistem anlayışında ekonomi, faizler sayesinde ilerlemektedir. Halbuki faiz sistemi, küresel zengin bankerlerin sermayelerini kat kat artırmakta, fakirlerin ise kanını emmektedir. Yani halkın menfaatine bir durum olmamaktadır. Diğer yandan bu sistem, ekonomiye devletin hiçbir müdahalesini kabul etmemektedir. Oysaki serbest ekonomi yanında devletin de etkisi söz konusudur. Devleti saf dışı bırakan bir ekonomi anlayışında tekelleşme ortaya çıkmaktadır. Böylece ekonomide devletler değil, şahısların etkisi olmaktadır. Ekonomide devleti göz ardı ederek servetlerini katlamak isteyen bu şahıslar, faiz yoluyla insanların kanını emmeye devam etmektedir. Bu sistem altında ezilen insanlık, ya aç ve sefil ya da ancak kendi hayatını devam ettirebilecek bir şekilde yaşamını sürdürmektedir. Bu durumda halkların ekonomik gelişme ve refahları sağlanamamaktadır.

2.3. Taylorizm

“Taylorizm”, Amerikalı mühendis Frederic W.Taylor (ö. 1915) tarafından ortaya atılan işçi çalıştırma yöntemidir. Bu yöntemde işçi emeği maksimum düzeyde çalıştırılmaktadır. Yöntemin temelinde iş ve işçi verimliliğini sağlamak için iş bölümü ve verimliliği düşüren bütün öğelerin ortadan kaldırılması yatmaktadır. İş bölümü sayesinde her işçi tek bir iş veya hareketi yapmaktadır. Bu sayede verimlilik artmakta ve iş daha kısa sürede bitmektedir. Bir vida üzerinden örnek verilecek olursa işçilerden biri vidayı bir yere koyarken; diğeri vidayı bükmekte; öbürü de vidaya çekiçle vurmaktadır. Her işçinin görevi örnekte belirtildiği gibi tek bir işe odaklanmak ve o işi yapmaktır. Normalde 12 ton demir boşaltabilen bir işçi, bu yöntemle birlikte 45 ton demir boşaltmaktadır. Ancak oldukça sistematik görülen bu yöntem, pek çok ruhsal ve psikolojik sorunlara da sebep olmuştur. Zira bu yöntemde insanlara bir makine muamelesi yapılmakta ve hatta tuvalette geçirecekleri süreler bile hesaplanmaktadır. Bu açıdan bu yöntemde pek çok eleştiriler de getirilmiştir.¹²⁵

¹²⁴ Para & Borsa, “Klasik İktisadi Görüş Nedir?” (Erişim 04 Haziran 2020).

¹²⁵ Hançerlioğlu, "Taylorculuk", 404.

Taylorizmin bazı temel prensipleri şunlardır:

- Bir işin mümkün olduğu nispette bölümlere ayrılması ve her bölümle ilgili uzmanlaşma
- Bir işi hazırlayıp planlayanlar ile organize edip yapanların ayrı gruplardan oluşması
- Yetenek ve mesleki donanım gerektiren işlerin en asgari düzeye indirilmesi
- El işçiliğine dayanan işlemlerin azaltılarak seri üretime geçilmesi
- İş kontrolü, denetimi
- İş organizasyonunda hiyerarşik yapılanma
- İşe uygun personelin bilimsel metotlarla oluşturulması ve personellerin eğitilmesi
- İşçi ödemelerinin teşvik edici olması¹²⁶

Bu bilgilerden hareketle Taylor sisteminde, insanoğlu adeta bir makine olarak değerlendirilmekte, fitri yapısı göz ardı edilmektedir. Burada, yaratılışı gereği dinlenmeye de ihtiyacı olan insan psikolojisine ağır bir tahribat söz konusudur. Tuvalet ihtiyacı dahi hesaplanmakta ve verimli çalışma yöntemi oluşturulmak istenmektedir. Bu sistem, İslam iktisadı açısından düşünüldüğünde insanın manevî boyutunun göz ardı edildiği görülmektedir. Ancak Taylorizm'in bütün bu olumsuzluklara rağmen birtakım olumlu yönleri de bulunmaktadır. İş bölümünün ayrılması, hatta aynı işin farklı aşamalarının (vida örneğinde olduğu gibi) farklı kişilerce yapılması verimliliği artırmaktadır. "*Lokalleşme/Lokalizasyon*" (Sınırlama/Bölgesel yapma) olarak adlandırabilecek olan bu yöntemle iş verimliliği yüksek düzeye erişmektedir.

2.4. Sosyalizm

Sosyalizmin kökenleri Antik Çağ'a kadar uzanmaktadır. Bu dönemden itibaren kullanılan kelime "*komünizm*"dir. Ancak sosyalizm kelimesi 19. Yüzyılda Avrupa işçi hareketleriyle birlikte ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda sosyalizm, kavram olarak eski olsa

¹²⁶ Craig R. Littler, "Understanding Taylorism", *The British Journal of Sociology* 29/2 (1978), 188-192.

da oldukça yeni bir kelimedir. Sosyalizm, liberalizm ve kapitalizme tepki olarak doğmuştur. Karl Marks ile birlikte de bir iktisat teorisi haline gelmiştir.¹²⁷

Sosyalizm ilk olarak 1917’de Sovyetler Birliği’nde uygulanmıştır. İkinci Dünya Savaşı’nı takiben sosyalizmi benimseyen ülkelerin sayısı artmış ve “dünya kapitalist sistemi” ne karşı “dünya sosyalist sistemi” kurulmuştur. Sosyalizmi yalnızca iktisadi bir sistem olarak nitelenmek doğru değildir. Kapitalizmde olduğu gibi onun da kendine has bir dünya görüşü ve yaşam biçimi vardır. Günümüzdeki sosyalist sistemin kurucuları Karl Marks (ö. 1883) ve onun yakın dostu Friedrich Engels’dir (ö. 1895). Bu fikir adamlarına göre sosyalizm, insan zihninin oluşturduğu bir buluş değil, sosyal ilerlemenin kapitalizmden sonraki tabii bir merhalesidir. Bundan dolayı da sosyalizmi, “bilimsel sosyalizm” olarak adlandırmışlardır.¹²⁸

2.4.1. Sosyalizmin Temel Özellikleri

Sosyalizmde üretim vasıtalarının özel mülkiyeti yoktur. Üretim araçları kamunun mülkiyetine hasredilmiştir. Bu nedenle bu sistemde insanların birbirlerini ücretle çalıştırarak sömürmeleri gibi bir durum yoktur. Toplumdaki insanlar bir işte çalışarak bunun karşılığını oluşturulan milli gelirden almaktadır. Sosyalist ekonomi, merkezi planla işlemektedir. Bu sistemde ev, araba, televizyon gibi tüketim mallarının özel mülkiyeti ise serbesttir. Şahısların sadece ailesiyle birlikte işletebileceği çaptaki üretim araçları da özel mülkiyette olabilir. Ancak üretim araçlarına başkalarını çalıştırmak maksadıyla malik olmaya izin verilmez. Sosyalizm sadece teknik açıdan üretim faaliyetinin geliştiği ve uygulandığı, ülkenin de tamamen sanayileştiği toplumda gerçekleşebilir. Bu sebeple azgelişmiş ülkelerde bu sistem ancak peyderpey kurulabilir. Siyasal iktidarın da sosyalist yapıda olması gerekir. Ancak bu sistemde küçük özel işletmelerin büyümelerine ve kapitalist işletmeler haline gelmelerine izin verilmez. “Büyük işletmeler, devlet eliyle kurulup işletilinceye kadar, o alanlardaki küçük özel işletmeler çalışmalarına devam ederler.”¹²⁹

Sosyalizmde iktisadi aktiviteler bürokratlar tarafından oluşturulmakta ve bu şekilde siyasi bir tekel söz konusu olmaktadır. Bu sistemdeki işçi/emekçiler, bürokratlar

¹²⁷ Ölmezoğulları, *Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm*, 129.

¹²⁸ Aren, *Ekonomi El Kitabı (Türkiye Ekonomisinden Örneklerle)*, 23, 24,25.

¹²⁹ Aren, *Ekonomi El Kitabı (Türkiye Ekonomisinden Örneklerle)*, 23, 24,25.

tarafından belirlenen ücretle hayatlarını idame ettiren insanlardır. Üretilen mahsullerin nasıl ve hangi mekânda kullanılacağı bürokratlar tarafından belirlenir. Bu konuda işçilerin üretim ve dağıtım ile ilgili düzenlemelere katılma yetkileri yoktur.¹³⁰

2.5. Komünizm

Komünizm, sosyalizm sisteminin daha ileri aşamasıdır. Zira bu sistemde sosyalizmdeki gibi üretim vasıtalarının devlet tarafından mülkiyetine ek olarak tüketim de kolektive edilmektedir. Bu anlamda devlet, planladığı amaçlarına ulaşabilmek için her türlü kişi, kurum ve kuruluşları yakından takip ederek sıkı bir gözetim altında tutmaktadır. Komünizmi, sosyalizmden ayıran asıl fark ise bu sistemde burjuva sınıfının ortadan kaldırılarak yerine “emekçi sınıfı” yani “Proleterya”nın yer almasıdır. Bu yeni sınıfın da devleti yönetmesi bir amaç olarak belirlenmiştir. Sosyalist sistemi benimsemek isteyen diplomatlar parlamentolarda çoğunluğu oluşturarak devleti demokratik yollarla elde etmek istemektedirler. Ancak komünist sistemi benimsemek isteyen “komünistler”, “isyan” ve “ihtilal” gibi antidemokratik yollara başvurarak bu uğurda her türlü yasadışı faaliyeti haklı ve meşru görmektedirler. Bundan dolayı da komünizm, “ihtilalci sosyalizm” olarak da adlandırılmaktadır. Bu adlandırmayla birlikte bu sistem, “gerçek/demokratik sosyalizm” den ayrılmaktadır. Komünist sistemin müdavimleri çok partili sisteme karşı çıkararak bunun yerine “komünist partisi”nin alması gerektiğine inanmaktadırlar. Zira onlara göre bu şekilde “emekçi sınıfı” devlete hâkim olacak ve onları temsil eden de komünist partisi olacaktır. Komünizmle sosyalizmin benimsedikleri metod açısından birbirinden ayrılması Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi’nin 1919 yılında üçüncü “Enternasyonal (Komintern)”¹³¹i daveti üzerine Moskova’da gerçekleştirilmiştir. Esasında ilk enternasyonal, 1860 yılında Londra’da toplanmıştır. Birçok ülkenin katıldığı ve Karl Marks’ın başkanlığını yaptığı bu toplantıda, “bütün dünya işçileri birleşiniz.” parolasıyla tarihi toplantıyı sonlandırmıştır. Böylece komünizmin doğuşunu hazırlayarak sosyalizme yeni bir rota kazandıran Karl Marks, 1848 yılı Ocak ayında “*Manifesto of*

¹³⁰ Arif Ersoy, “İslam İktisadı ve İktisadi Yapısı: İnsan Merkezli Fitri İktisat ve İktisadi Yapısı”, *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD)* 1/1 (Haziran 2015), 44.

¹³¹ *Komünist Enternasyonal*, değişik ülkelerdeki komünist partilerin, ticari, bilimsel ve demokratik gibi pek çok alanda uluslararası anlamdaki partisel birliğidir. bk. Bernard S. Morris, “Communist International Front Organizations: Their Nature and Function”, *World Politics* 9/1 (Ekim 1956), 77,78.

the Communist Party (Komünist Parti Bildirgesi)” adlı eserini yayınlayarak komünizm hakkındaki düşüncelerini somutlaştırmıştır.¹³²

Komünizmde hiçbir bireye güven duyulmaz. İnsana özel mülkiyet amacıyla bir eşya verilmez. Bu sistem, bir yandan mülkiyeti reddeder, diğer yandan da öyle kutsiyet atfeder ki, hiçbir insanı, ona sahip olmaya layık görmez. Bu sistemde insan ancak bir bütünlüğün unsurudur. İnsan; birey, toplum veya eşya karşısında bağımsız bir varlık değildir.¹³³

2.6. Marksizm

Marksizmin kurucuları olan Karl Marks (ö.1883) ve Friedrich Engels (ö.1895), kendilerinden önceki sosyalist düşünceyi “ütopik” olarak nitelendirmiştir. Bunun yanında kendilerinin benimsediği fikirleri “bilimsel sosyalizm” olarak adlandırmaktadırlar. “*Bilimsel/ Marksist sosyalizm*”de her toplumsal süreç, kendisinden öncekinin dönüşümüyle birlikte oluşur. Bu dönüşümler de üretken güçlerin, gelişim aşamasında meydana gelen çatışmalardan ortaya çıkar. Marks’ın iktisat hakkındaki görüşlerinde, büyük oranda 18. Yüzyılın sonlarıyla 19. Yüzyılın başlarına tekabül eden İngiliz Klasik Okulu’nun etkisi söz konusudur. Felsefi görüşleri ise yine bu çağdaki Hegel (ö.1831) ve Feuerbach (ö.1872) gibi önemli filozoflardan oluşan Alman felsefesine dayanır. Marks ve Engels, bilincin hayatı değil, hayatın bilinci belirlediğini düşünmektedirler. Zira Marksist anlayışta, tek gerçeklik maddedir. Ferdi ve sosyal hayat bütünüyle maddi ve iktisadi etkenlerle belirlenmektedir. Bu anlayışa göre madde ve onunla alakalı güçlerin sürekli evrimleşmesi, dünyadaki farklılıkları yorumlamaya yetmektedir.¹³⁴

Marksist ekonomi, kapitalizmi iki boyutuyla ele alır: Birincisi, kapitalizmin sömürgeci bir sistem olduğu; ikincisi de kapitalizmin dahili paradoksları nedeniyle çökeceği konusundadır.¹³⁵ Bu şekilde marksizmde, kapitalizmin çökmesiyle birlikte sınıfsız bir topluma geçiş iki aşamada olacaktır. İlk olarak “*proleterya diktatörlüğü*” aşamasında, önceki dönemin burjuvazi sınıfı ve ideolojisi tasfiye edilerek geçiş dönemi

¹³² Erol Zeytinoğlu, *Ekonomik Sistemler* (İstanbul: Fatih Yayınevi, 1985), 196, 197.

¹³³ Karakoç, *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü*, 30.

¹³⁴ Ölmezoğulları, *Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm*, 140, 142.

¹³⁵ Ölmezoğulları, *Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm*, 144, 145.

olan “sosyalizm” aşaması yaşanacaktır. Bu aşamada üretim aletlerinin mülkiyeti ortak; tüketim metallerinin mülkiyeti ise özeldir. Sanayileşmeyle birlikte topluluk, refah dönem olarak nitelenen “komünizm”e hazırlanacaktır. Marksizmde devlet, bir sınıfın öteki üzerine hükümlerlik aracı olduğu ve sınıf çatışması sebebiyle ortaya çıktığı için komünizm evresinde spontane olarak ortadan kalkacaktır. Marks’ın, “komünizm” ile ilgili fikirleri, Fransız ütöpik sosyalistlerini çarpıcı biçimde etkilemiştir. Bu anlayışa göre, geleceğin dünyasında para kullanılmayacak, insanlar kabiliyeti kadar topluma değer katacak, ihtiyacı ölçüsünde de payını alacaktır.¹³⁶

Marksizm, “artık değer” ve “prodüktivite (verimlilik)” gibi yeni kavramlar türeterek ekonomiyi ve üretim gücünü etkisi altına almıştır.¹³⁷ Tek gerçeklik olarak maddenin kabul edildiği marksizmde, bireysel ve toplumsal hayat tamamen iktisadi ve maddi etkenlerle belirlenmektedir. Malik b. Nebi’ye göre bu sistem, sosyal hayattaki cevher niteliğinde olan bazı hususları görmezden gelmektedir. Onun bu görüşlerinden, marksizmin, hayatın salt maddi boyutuna indirgenerek manevi boyutunun göz ardı edilmesini kast ettiği anlaşılmaktadır. Ancak Marksist düşünce iktisadi anlamda bazı sosyal gerçeklikleri¹³⁸ de kapsamaktadır. Burada hayatın maddi ve iktisadi yönüne bakan tarafları söz konusu edilmektedir.¹³⁹ Diğer yandan İbn Nebi, marksizmin ihtiyaç¹⁴⁰ kavramından yararlanılması gerektiğini düşünmektedir.¹⁴¹

2.7. İslam İktisadı

İslam iktisadı, Kur’an ve Sünnet gibi iki asli kaynağa dayanmaktadır. Ancak esasında bu bilim, Klasik İslami İlimler literatüründe yer almamaktadır. Günümüzde ise böyle bir bilim dalının varlığı konusunda farklı yorumlar yapılmakta ve deliller ortaya konmaktadır. Bu konu hakkındaki görüşler ilk olarak, bu bilimin devlet uygulaması olmadığı için teorisinin de olmayacağı şeklindedir. Diğer yandan Ekonomik literatürde faiz olan bir duruma fihhi açıdan cevaz verilmemektedir. Laiklik ve şeriat bağlamında

¹³⁶ Ölmezoğulları, *Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm*, 150, 151.

¹³⁷ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi’l-iktisad*, 44.

¹³⁸ İbn Nebi, burada, her ne kadar zikretmese de sosyal gerçeklikler olarak marksizmden sosyalizme geçildiğinde “tüketim metallerinin mülkiyetinin özel olması” örnek olarak verilebilir.

¹³⁹ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi’l-iktisad*, 16-24.

¹⁴⁰ “İhtiyaç” kavramı ile ilgili İbn Nebi’nin görüşleri, “Malik İbn Nebi’ye Göre İslam İktisadıyla Diğer İktisadi Sistemlerin Mukayesesi” başlığı altında ele alınarak İslam hukuku ve İktisadı bağlamında değerlendirilmiştir.

¹⁴¹ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi’l-iktisad*, 35,36.

değerlendirilen konular da asıl konuların ele alınmasını önlemektedir. Bu durum da tercih yapmada zorluk çıkartarak bu bilimin sistemsel olarak uygulanmasına engel olmaktadır.¹⁴² Diğer yandan ekonomi, sosyal bir bilimdir. Determinizm ve kanunlar gibi fiziki bilimlerde var olduğu kabul edilen konular, sosyal bilimlerde bulunmaz. İktisadi meseleler toplumdan topluma değişiklik gösterir. Kapitalizm ve sosyalizm, Batı’da uzun yılların birikimi olan teorik ve pratik gelişmeler sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu teoriler, uygulandığı toplumun ihtiyaçlarından doğmuştur. İktisat, Batı geleneği içerisinde ortaya çıkmış ve ayrı bir bilim olması uzun yıllar almıştır. Bu bağlamda İslam iktisadının da büyük oranda buna bir tepki olduğu göz önünde bulundurulursa ortaya çıkan yeni bir “bilim”den bahsedilebilir. Bu noktada İslam iktisadı; İslam itikadı, fıkhi ve tarihi tarafından şekillenen bilim dalı olarak tanımlanabilir.¹⁴³ Günümüzdeki konjonktürde İslam ülkelerinin pek çok Batılı terminoloji ve kuruluşların tahakkümü altında olması, İslam iktisadını iki aşamalı olarak değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Birincisi “*Geçiş Dönemi İslam İktisadı*”dır. Mevcut uygulamalar merkeze alınarak yapılan yaklaşımlar bu iktisadı yansıtmaktadır. İkincisi ise “*İdeal İslam İktisadı*”dır. Ahlak, tasavvuf ve fıkıh çizgisinde benimsenen yaklaşımlar bu iktisat basamağını yansıtmaktadır. Burada iktisadi-ahlaki değerlerin, fıkıh ve tasavvuf bağlamında ele alınması, doğal olarak gerçek bir İslam iktisadının inşası söz konusudur. İslam iktisadı ile ilgili yapılacak çalışmalar her iki yaklaşım için de veri sağlamaktadır.¹⁴⁴

2.7.1. Malik İbn Nebi’ye Göre İslam İktisadıyla Diğer İktisadi Sistemlerin Mukayesesi

İslam’ın ilâhî değerler sistemi temelli olması, kapitalizm ve sosyalizm ile farklılaştığı ilk cihettir. Çünkü bu diğer iki sistem gayri ahlaki veya laik oldukları gibi beşerî sistemlerdir. İslam ise sosyal eşitlik ve iktisadi adaletle birlikte ahlaki açıdan kardeşlik duygusunu da aşılacaktır. İslam’ın kapitalizmle bireysel özgürlük noktasında; sosyalizmle de iktisadi adalet hususunda benzer görüşlere sahip olmasına bakılarak bu sistemlerle İslam’ın aynı çerçevede değerlendirilmesi doğru değildir. Çünkü bu sistemlerin kökleri ayrıdır, doğal olarak da mahsulleri farklı olmaktadır.¹⁴⁵

¹⁴² Ancak “İslam Ekonomisi sistem midir değil midir” tartışmalarına girmeden İslam Ekonomisi’nin uygulandığı varsayılarak düşünceler belirtilecektir.

¹⁴³ Ahmet Tabakoğlu, *İslam İktisadına Giriş* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 25, 26.

¹⁴⁴ Tabakoğlu, *İslam İktisadına Giriş*, 27.

¹⁴⁵ Ömer Çapra, *İslam’da İktisadî Nizam*, çev. Hulusi Yavuz (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1993), 93, 94.

Kapitalizmde ticaret ve faiz meşru; sosyalizmde ticaret ve faiz yasak iken İslam'da ise ticaret helal, faiz ise yasaktır.¹⁴⁶ Yine İslam'da israfın yasaklığı, nimete şükür, zekâtın toplumsal fonksiyonları, zengin veya fakir belli bir alım gücünün olması gibi konular İslam toplumunun tüketim çemberini, sosyalist ve kapitalist ekonomilerin tüketim sahasından farklı kılmaktadır.¹⁴⁷

Kapitalist sistemde paylaşım kurallarını belirleyen sermayedar, Sosyalist sistemde devlet iken; İslam'da bölüşüm kurallarını üretim aktivitesinde bulunanlar, karşılıklı rıza ve iradeleriyle bağımsız olarak yaptıkları anlaşmalarla belirlemektedir. Bu açıdan İslam'ın prensiplerine bağlı olarak oluşturulan iktisadi düzen, serbest ve adil bir iktisadi sistemi ihtiva eder. Çünkü bu sistemde ortaklık ekonomisinde olduğu gibi devletle diğer ortakların konum ve rolleri açısından bir farklılık yoktur. Taraflardan birinin diğeri üzerine üstünlük sağlaması gibi bir durum yoktur. Zira bu durum tekelleşmeye ve bu da “nimet-külfet dengesi” nin zarar görmesine neden olur.¹⁴⁸ Birey, kendisinden ve etrafındakilerden, devlet de halktan Allah'a karşı sorumludur. Bu noktada İslam'da bireyin ve devletin amacı birdir. Bu maksat, İslam'ı gerçekleştirmektir. Bu şekilde kapitalizmdeki birey devlet çatışması İslam'da yoktur.¹⁴⁹ Kapitalizmde fayda sağlayan her varlık “ekonomik mal” olarak nitelendirilmekte iken; İslam'da yenilip içilmesi haram kılınan içki, şarap, domuz eti gibi varlıklar iktisadi açıdan ekonomik mal (mütekavvim) olarak görülmemektedir. Kapitalizmde tamamen kendi menfaatini düşünen rasyonel akılcı insan (homo economicus: iktisadi adam) modeline karşılık; İslam iktisadında Allah'ın rızası doğrultusunda yaşamaya çalışan İslam ahlakıyla donanmış insan (homo İslamicus) karakteri vardır.¹⁵⁰

İslam iktisadi kapitalizmden temelde iki farkla ayrılmaktadır: Birincisi: İslam'da şahıslar mal-mülk edinme hakkına sahiptir. Ancak Kur'an'da “Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır...”¹⁵¹ şeklinde buyrulduğu gibi asıl mülkün sahibi Allah olması nedeniyle insan, bu hakla birlikte yeryüzünde Allah'ın halifesi olarak emanetçi konumundadır. Bu özellik işin maddi yönüdür. İkincisi de insanın sahip bulunduğu

¹⁴⁶ Karakoç, *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü*, 47.

¹⁴⁷ Karakoç, *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü*, 50.

¹⁴⁸ Ersoy, “İslam İktisadı ve İktisadi Yapısı”, 61.

¹⁴⁹ Karakoç, *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü*, 44.

¹⁵⁰ Fatih Turay, *Finansal Açıdan İslâm Borçlar Hukuku: (İslâmî Finans Teorisi)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 211.

¹⁵¹ el-Bakara 2/284.

servetin de Allah'ın bir emaneti olması boyutudur. Bu sebeple Müslüman, helal-haram konusuna riayet etmeli, serveti faydalı işlerde kullanarak ve İslam'ın ahlak esaslarını gözeterek malını sarf etmelidir. Bu boyut da manevi cihettir.¹⁵²

İslam ile diğer iktisadi sistemlerin mukayesesi hususunda; Roger Garaudy (ö. 2012), konuyu İslam iktisadi ve felsefesi açısından inceleyerek sosyalizmle İslam'ın örtüşebileceğini, ayrıca birbirlerinin tamamlayıcısı olduklarını, ayet ve hadislerle kanıtlamaya çalışmaktadır.¹⁵³ Seyyid Kutup (ö.1966) ise kapitalizmle İslam'ın örtüşmediğini düşüncesindedir. Kutup'a göre sosyalizm ve kapitalizmin benimsendiği Doğu-Batı bloklarının arasında “İslam Üçüncü Dünyası” oluşturulmalıdır.¹⁵⁴ Said Çekmeçil (ö. 2004) ise İslam'ı herhangi bir sistemle bağdaştırma düşüncesinde değildir. O, İslam'ın iktisadi fikriyat birikimi olduğunu belirterek, bunu Kur'an'dan referanslarla temellendirmiştir.¹⁵⁵ Mustafa es-Sibai (ö.1915), öncülüğünü 1890'lı yıllarda Cemaleddin Afgani'nin (ö.1897) yaptığı İslam sosyalizmi düşüncesini geliştirmiş ve bu konudaki düşüncelerini “İştirakiyyetü'l-İslam” adlı eserde toplamıştır. Bu eserde sosyalizm, kapitalizm ve komünizm gibi konuları işlemiştir. Es-Sibai, sosyalizmi, insani bir duygunun ürünü olarak görmekte ve bütün peygamberlerin tebliğinde bulunduğunu iddia etmektedir. O, adalet ve sosyal güvenliğe vurgu yapması nedeniyle sosyalizmi benimsemiştir. Aynı zamanda düşünür, mülkiyete kamu menfaatine yönelik olarak sınır koyulabileceğini ve İslam hukuku açısından bu konuya cevaz verildiğini belirtmiştir.¹⁵⁶ Ali Şeriatî'ye (1977) göre tüm bu Batı sistemleri aynı evde yetişen materyalist kardeşlerdir.¹⁵⁷ Fıkıh alimi Yusuf el-Karadavi ise sosyalizm ve komünizmin İslam'la bağdaşmayacağına dair fetvalar vermiştir.¹⁵⁸ Bu bağlamda modern iktisat teorilerine bakıldığında sınırsız ihtiyaçların sınırlı ihtiyaçlarla karşılanabilmesi hususunda sadece

¹⁵² Çapra, *İslam'da İktisadî Nizam*, 42, 43.

¹⁵³ Asım Öz, “Türkiye’de ‘İslâm İktisadî’ Tartışmalarında İhmal Edilen Bir Metin Olarak İslâm’da İktisat Anlayışımız ve Altmışlı Yılların Hâlet-i Ruhîyesi”, *Tezkire (Düşünce-Siyaset-Sosyal Bilim) Dergisi* 50 (2014), 246.

¹⁵⁴ Öz, “Türkiye’de ‘İslâm İktisadî’ Tartışmalarında İhmal Edilen Bir Metin Olarak İslâm’da İktisat Anlayışımız ve Altmışlı Yılların Hâlet-i Ruhîyesi”, 246.

¹⁵⁵ Öz, “Türkiye’de ‘İslâm İktisadî’ Tartışmalarında İhmal Edilen Bir Metin Olarak İslâm’da İktisat Anlayışımız ve Altmışlı Yılların Hâlet-i Ruhîyesi”, 246, 247.

¹⁵⁶ Hilal Görgün, “Sosyalizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/387.

¹⁵⁷ Assef Bayat, “Shari’ati and Marx: A Critique of an ‘Islamic’ Critique of Marxism”, *Alif: Journal of Comparative Poetics* 10 (1990), 23,24.

¹⁵⁸ Görgün, “Sosyalizm”, 37/387.

dünya hayatıyla ilgili analizler yapıldığı görülmektedir. Ancak İslam iktisadı ise dünya hayatını, ahiret hayatının bir tarlası olarak görmektedir.¹⁵⁹

İbn Nebi, 19. Yüzyılda milli bir yapıda olan Batı'daki iktisadi gelişmenin artık çağın gerisinde kaldığını, en azından çağın gerisine doğru sürüklendiğini ifade etmektedir.¹⁶⁰ Tanca'dan Cakarta'ya kadar ve Kalküta ile ekvatorun batısında, Tunus'ta yaşamakta olan insanların yoksul ve aç olmasını var olan iktisadi sistemlere bağlamaktadır. Bunun iktisadi bir zorunluluk olduğunu ve Müslüman toplumların akıbetlerini belirlediğini ifade etmektedir. Fakat bu iktisadi baskıda metafizik etkenin olmadığını, dolayısıyla bu sistemlerin ebedi olamayacağını vurgulamaktadır.¹⁶¹ İbn Nebi burada sistemlerin metafizik cihetinin olması gerektiğine dikkat çekmektedir. Zira kaynağını insandan alan beşerî sistemler insanlığa çözüm değil daha çok problem getirmekte ve bir kısır döngü içerisinde bunu yinelemektedir.¹⁶²

İbn Nebi'ye göre ise İslam iktisadı, Taylor sistemiyle eski dönem ekonomisi (Klasik Ekonomi) arasında bir bağ vazifesi görmektedir.¹⁶³ Ancak İslam iktisadının temeli olan İslam düşüncesi, Muvahhidler Dönemi'yle¹⁶⁴ birlikte eski canlılığını kaybetmiştir. Düşünüre göre bu açıdan İslam'a özgü iktisadi bir sistemden söz edilememektedir.¹⁶⁵ Ancak ekonomide dengenin faizler sayesinde sağlanacağını ve ekonomiye devlet müdahalesini kabul etmeyen Klasik ekonomi anlayışı ve insanın fitri yapısını göz ardı ederek adeta bir makine konumuna yerleştiren Taylor sistemini İslam iktisadı açısından bağdaştırmak mümkün değildir. Zira İslam'da faiz yasaklanmıştır.¹⁶⁶ İslam iktisadında devlet, piyasada serbest rekabeti benimsemekle birlikte tekelleşmeye de müsaade etmemektedir. Hayırda yarış anlayışı vardır.¹⁶⁷ Diğer yandan İslam'da insanın manevi boyutu da söz konusudur. Taylor düşüncesindeki gibi insanı salt maddi

¹⁵⁹ Ahmet Efe, "Kapitalizm ve Dolar Hegemonyası Altındaki Ekonomik Sistem Arayışına İslami Perspektifle Analiz", *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi* 4/2 (30 Temmuz 2017), 57.

¹⁶⁰ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 27.

¹⁶¹ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 15.

¹⁶² Düşünürün kapitalizm ve marksizimle ilgili olarak, bu sistemlerin insanlığa bir çözüm getirmediği hakkındaki görüşleri bir sonraki madde olan "Malik İbn Nebi'ye Göre İslam İktisadı Açısından Modern İktisadi Sistemleri Uygulama Sorunsalı" başlığında ele alınmaktadır.

¹⁶³ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 35, 36.

¹⁶⁴ *Muvahhidler*: Kuzey Afrika ve Endülüs'te hüküm süren Berberî Hanedanı (1130-1269). Daha ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Özdemir, "Muvahhidler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/410-412.

¹⁶⁵ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 36.

¹⁶⁶ el-Bakara 2/275.

¹⁶⁷ Ersoy, "İslam İktisadı ve İktisadi Yapısı", 46.

olarak ele alan yaklaşım, İslam iktisadı açısından kabul edilemez. Nitekim İslam iktisadında insanın fiziksel ve ruhi yönü bir bütün halinde ele alınmaktadır. Bu bağlamda iktisadi faaliyetler, ahlaki boyutu ile birlikte düşünülmektedir. Hilekârlık, yalan söylemek, aldaticılık gibi davranışlar ahlaki değildir. Bu tarz davranışlar, alışveriş ve ticaret gibi iktisadi faaliyetlerde sosyal hayatta çürümelere yol açacaktır.¹⁶⁸ Bu açıdan İslam iktisadında insanın ahlaki, manevi boyutu azımsanmayacak derecede önemlidir. Söz konusu bu gerekçeler ışığında, İbn Nebi'nin İslam iktisadını, Klasik ekonomi ve Taylor ekonomisi arasında konumlandırması İslam iktisadı açısından kabul edilemez.

Bunun yanında İbn Nebi'ye göre Müslüman milletlerin siyasal anlamda özgür olmaları onları iktisadi açıdan dışa bağımlılıktan kurtaramamıştır. Müslüman alemi emperyalizmin etkisi altında kalarak tam anlamıyla iktisadi gelişimini sağlayamamıştır. Ona göre iktisat kelimesi Batı'daki sosyal gerçeklikte egemen olduğu kadar İslam dünyasında hâkimiyet kuramamıştır. İbn Nebi, Batı'daki Washington-Moskova eksenini ile Doğu'daki Tanca-Cakarta eksenini arasındaki iktisadi yapıların farklılığına işaret etmektedir. Bazı iktisatçılar bu yapı farklılığının iktisadi yönden olmayıp kültürel ve psikolojik açıdan olduğunu düşünmektedirler. İbn Nebi'ye göre problemin psikolojik olduğu ortadadır. Çünkü iktisadi şuur, İslam dünyasında batı dünyasında olduğu kadar gelişmemiştir.¹⁶⁹ Sezai Karakoç'un da belirttiği gibi günümüzdeki iktisadi yapı İslam'dan bağlarını koparmıştır. Bu durumu anlamlandırmak için İslam'ın günümüze kadarki süreci de kapsayan müspet tesirlerini göz önünde bulundurmak gerekir.¹⁷⁰ Ayrıca Karakoç'a göre İslam iktisadının zarar görmesi ve yoksulluğun artması sistem gereği ve içten olmamış, dıştan gelen batı tipi iktisatlardan kaynaklanmaktadır. Bu iktisatları uygulamadaki hezeyanlar da esasında İslam'dan değil, İslam'ın ilke ve hayata bakan pratik yönünü uygulamamaktan gelmektedir. Batı ekonomileri de uygulandığı yerlerde insanları tam bir yoksulluğa sürüklemiştir.¹⁷¹ Bu noktada İbn Nebi'ye göre Batı'da ekonomi kelimesi "*cevher niteliğinde bir kanun*" haline gelmiştir. Fakat Batı toplumunun kapitalizm ve komünizm gibi doktrinlerini ortaya koyup sistemleştirdiği bir zamanda İslam toplumu bunu başaramamıştır.¹⁷² Esasında İslam, iktisat mantalitesi,

¹⁶⁸ Ersoy, "İslam İktisadı ve İktisadi Yapısı", 51.

¹⁶⁹ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 35,36.

¹⁷⁰ Karakoç, *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü*, 14.

¹⁷¹ Karakoç, *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü*, 20, 21.

¹⁷² İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 16.

dünya görüşü ve yaşayış tarzını da ihtiva etmektedir.¹⁷³ Bu bağlamda İbn Nebi İslam ümmetinin uygulanabilen iktisadi doktrin oluşturamamasında dâhili faktörler ve zahidliğin etkisine değinmektedir. Bu açıdan düşünöre göre Doğu-İslam toplumunda, marksizm ve kapitalizme özgü sırasıyla *ihitiyaç*” ve *“menfaat”* kavramlarına bilimsel açıdan yaklaşılmamıştır. Bu hususta “zâhidlik”, “menfaat” ve “ihitiyaç” kavramları aynı iktisadi ve sosyal bağlamda bir arada bulunamazlar. Bütün bunların sonucu İslam toplumlarında süregelen şahsiyet problemleriyle temeli emperyalizmle atılan iktisadi kuruluşlar arasında zıtlık ve çatışma söz konusudur.¹⁷⁴ Düşünür bu açıdan iktisadi bir sistemin başlangıç aşamasında *“menfaat”* veya *“ihitiyaç”* kavramlarından biri tercih edilerek oluşturulması gerektiğini düşünmektedir. Bu kavramlardan biri temellendirilerek servet dağıtımı yapılmalıdır. Bu noktada İbn Nebi, temeli menfaate bağlı arz ve talep dengesinde bir sistemle; temeli ihtiyaca bağlı üretim ve tüketim dengesinde bir sistemin rekabet halinde olduğunu ifade eder. Düşünöre göre, İktisadi sistemin ihtiyacı esasına dayalı olması, her bireyin ekmeğine karşılık çalışmanın zorunlu bir görev halini almasıyla eşdeğerdir. Modern dünya da *“ihitiyaç”* düşüncesi etrafında dönmeye başlamıştır. Fransa’daki hayır kurumlarında bu durum görülmektedir. İbn Nebi’ye göre günümüzde İslam dünyası da ihtiyacı kavramı etrafında şekillenmiştir.¹⁷⁵ Ancak batı düşüncesinden gelen bu ihtiyacı kavramında, kaynakların sınırlı ve ihtiyaçların sonsuz olduğu düşüncesi isabetli görünmemektedir. İslam iktisadına göre ihtiyaçlardan ziyade arzu ve istekler sonsuzdur. İhtiyaçlar ise sınırlıdır. İnsanın tatmin edilecek yönü, maddi ihtirasları değil, manevi yönüdür.¹⁷⁶ Aynı zamanda ihtiyaçların sonsuz olması varsayımıyla birlikte bunu karşılamak adına kitlesel üretim ve tüketim yapılarak israfa da yol açılmıştır. Ancak İslam’da ise Kur’an’da *“...Yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü O, israf edenleri sevmez.”* şeklindeki ayette buyrulduğu gibi israf yasaklanmaktadır.¹⁷⁷ Bu nedenle İbn Nebi’nin öne sürdüğü bu kavramı benimsemek İslam düşüncesi ve iktisadi açısından isabetli görünmemektedir. İslam düşüncesi,

¹⁷³ Karakoç, *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü*, 16.

¹⁷⁴ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi’l-iktisad*, 16.

¹⁷⁵ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi’l-iktisad*, 23, 24.

¹⁷⁶ Veli Sırım, “İslam İktisadında İhtiyacı Kavramı”, *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi (IBAD)* 3/2 (30 Aralık 2018), 917.

¹⁷⁷ el-A’raf 7/31.

hukuku ve iktisadına göre maslahat¹⁷⁸ kavramı etrafında şekillenen menfaat¹⁷⁹ ise nefsi, ruhu, bedeni, maddeyi, dünyayı ve ahireti kapsamaktadır.¹⁸⁰ İslam'da menfaat, ahlaki değerlerden bağımsız değildir. Bu konuda örnek olarak Kur'an'da hac ile ilgili bir ayet dikkate değerdir. Bu ayette hacla ilgili şöyle buyrulmaktadır: "... *Gelsinler ki, kendilerine ait birtakım menfaatlere şahit olsunlar...*"¹⁸¹ Burada, hacdaki menfaatler, günahlardan bağışlanma ve ibadet etmenin yanında ticareti de kapsamaktadır. Maverdî (ö.1058) bu hususta şöyle demiştir: "Hacdaki menfaatler, dünyada ticaret, ahirette ise sevaptır."¹⁸² Gazali, İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî (ö. 1085), Ebû İshâk eş-Şîrâzî (ö. 1083), İz b. Abdisselâm (ö. 1262) ve Şâtıbî (ö. 1388) bu menfaat ve maslahatları öncelik ve önem sırasına göre fıkhi açıdan düzenlemişlerdir. Bunları üçe ayırmışlardır: Birincisi, "*Zaruriyyat*"tır. Dünyevi ve dini maslahatların gerçekleşmesi için bunlar zorunludur. İslam alimleri bunları da kendi içinde dinin, aklın, nefsin, neslin, malın, ırzın korunması şeklinde (beş veya) altıya ayırmışlardır. İkincisi, "*hâciyyat*"tır. Zorluğu, sıkıntıyı ve darlığı ortadan kaldırmak için ihtiyaç duyulan şeylerdir. Üçüncüsü, "*tahsiniyyat/kemâliyyat*" tır. İslam alemi bunlarla mükemmelliğe ulaşır. Farzların yanında sünnetleri, mendupları ve müstehapları yapmak suretiyle ahiretin en yüce mertebelerine ulaşma gayretinin yanında dünya hayatında da en iyi yemeklere, giyimlere, evlere vs pek çok şeye ulaşmak bu kapsamdadır. İslam iktisadı, ihtiyaç ve isteği birbirinden ayırmaktadır. İhtiyaç, o olmayınca insanın zorluk ve sıkıntıya düşeceği şeydir. Bundan dolayı ihtiyaç, zorunlu (zârûriyyât) ve lüks bağlamında değerlendirilebilenler (tahsiniyyât) arasında bir konumdadır ve onun gerçekleşmesi istenmektedir. İstekler ise nefsin arzuladığı sonsuz arzulardır.¹⁸³ İslam ahlakıyla donanmış olan İslam iktisadı ise Kur'an'daki şu ayetler ışığında arzuları kontrol ve terbiye etmeyi tavsiye etmektedir: "*Nefse ve onu düzgün bir şekilde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene ant olsun*"

¹⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Kâfi Dönmez, "Maslahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/79-94.

¹⁷⁹ İslam hukukuna göre *menfaat*, maslahat kavramı etrafında şekillenen bir anlamı ihtiva etmektedir. Bilgi için bk. Hasan Hacak, "Menfaat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/131-134.

¹⁸⁰ Ali Muhyiddin Karadaği, *İslam İktisadına Giriş: Modern Ekonomiyle Mukayeseli Olarak Temellendirilmiş Bir Çalışma*, çev. Abdullah Kahraman (İstanbul: İktisat Yayınları, 2018), 121.

¹⁸¹ el-Hacc 22/28.

¹⁸² Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *Tefsîru'l-Mâverdî* (Kuvveyt: y.y., ts.), 3/76.

¹⁸³ Karadaği, *İslam İktisadına Giriş: Modern Ekonomiyle Mukayeseli Olarak Temellendirilmiş Bir Çalışma*, 121-123.

ki, nefisini arındıran kurtuluşa ermiştir. Onu kötülöklere gömüp kirleten kimse de ziyana uğramıştır.”¹⁸⁴ Diğer yandan düşünür, İslam iktisadının oluşturulamamasının nedeni olarak zâhidliği eleştirmektedir. Düşünürün görüşleri, zâhidliğin dünya malına, mülküne, sermayesine rağbet etmemek, azla yetinmek¹⁸⁵ gibi anlayışları içermesi, iktisadi kalkınma ve müstakil İslam iktisadının oluşturulamaması açısından isabetlidir. Zira iktisadi programlar ve gelişmeler, bunlara önem verilerek, dünya hayatının refahını sağlamak, dolayısıyla da İslam iktisadı açısından dünyaya belli ölçüde de olsa değer vererek, hiç değilse dünyayı ahirete yönelik bir köprü olarak görmek gibi amaçlarla yapılmaktadır. Neticede İbn Nebi'nin ihtiyaç ve menfaat kavramları dışında zâhidliğe yönelik eleştirileri isabetli gözükmemektedir.

2.7.2. Malik İbn Nebi'ye Göre İslam İktisadı Açısından Modern İktisadi Sistemleri Uygulama Sorunsalı

İbn Nebi'ye göre iktisadi problemler konusunda İslam alemi kendi içtihat alanını daraltmaktadır. Buna sebebiyet veren bazı gizli etkenler vardır. Birincisi, modern iktisadi programların oluşturulmasının kolay olduğu düşüncesidir. Halbuki bu sistemler tarihsel süreçte uzun bir tecrübenin sonucu olarak oluşmuşlardır. İktisadi programları oluşturmanın kolay olduğunu düşünen İslam dünyası atalete düşmekte ve İslami iktisadi sistem konusunda gerçek anlamda mesafe alamamaktadır. İkincisi, malî kaynak yani servet olmaksızın -ki bunlar ister özel sektör isterse kamu sektörü tarafından sağlansın (sonuç değişmez)- iktisadi gelişmenin sağlanamayacağı fikridir. Düşünüğe göre, söz konusu bu iki problem İslam alemi kapitalizm veya komünizmden başka bir sisteme tercih şansı bırakmamaktadır. Müslüman dünyası şayet kendine özgü iktisadi sistem ortaya koyma gibi bir girişimde bulunacak olursa bu durumda kendi karakteri, şahsiyeti ve prensiplerinden taviz vermek durumunda kalmaktadır. Kapitalizmi benimseme gibi bir düşüncede olursa bu sistemdeki Adam Smith'in “*Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler*” şeklinde ifade ettiği bilinen her şeyi mübah görme anlayışıyla karşı karşıya kalmaktadır. Bu düşüncüyü benimseyen toplumlar pek çok problemle yüzleşmişlerdir. Üretim faaliyeti yoğun yapılmış, ancak dağıtım hizmetinin ise azaltılması yoluna gidilmiştir. Sosyal sıkıntılar ve kültürel yozlaşma da baş göstermiştir. Bütün bunların

¹⁸⁴ eş-Şems 91/9-10.

¹⁸⁵ Semih Ceyhan, “Zühd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/530.

sonucu olarak marksizm doğmuştur. Bu sisteme dayanılarak da komünist ihtilaller meydana gelmiştir. Bu sistem ise iktisadi kalkınmayı sağlamak gibi bir iddiada bulunmuştur.¹⁸⁶ Oysa tarihsel süreçte SSCB gibi uygulandığı ülkelere bakıldığında bu sistemin de çöktüğü, halkların iktisadi gelişmelerini sağlayamadığı görülmüştür. Zira bu sistem insan fıtratına aykırıdır. Bu sistemde, insanın sadece maddi boyutu söz konusu edilmekte, asıl içinde bulunduğu manevi/ruhsal boyutu kabul edilmemektedir. Temel teorilerinden biri olarak kamu mülkiyeti benimsenen bu sistemde, özel mülkiyete yer verilmemektedir. Bu anlayış sonucu şahıs olarak yatırımda bulunmak isteyenler, özel mülkiyetleri olmayacağından dolayı bu düşüncelerinden vazgeçmekte ve toplumda iktisadi durgunluk oluşmaktadır. Kamu kararlarıyla oluşturulan piyasa sistemi ve üretim anlayışına yer verilmesi de bu durgunluğu tetiklemektedir.¹⁸⁷ Ayrıca servetlerin ortak dağıtımı ve dinin göz ardı edilmesiyle birlikte vaat edildiği gibi bir iktisadi kalkınma sağlanamamıştır.

Kapitalizmin sunmuş olduğu iktisadi koşullar da Müslümanları zor durumda bırakmaktadır. Zira kapitalizm, ekonomik çarkın dönmesi için paranın dolaşımını zorunlu kılar. Bu sistem, bu maksadını gerçekleştirmek için de banka gibi bazı kuruluşlarda paraları toplama yoluna gitmektedir. Bu şekilde kapitalist sistem, birçok üretim müesseselerine yatırımlar yaparak bu paraların dağıtımını sağlamaktadır. Tabi bunu yaparken faiz yoluyla işlem yapmaktadır. Ancak, düşünöre göre kapitalist sistemdeki bir Müslüman, bu sistemden inancı gereği faizi arındırmaya çabalamaktadır. Çünkü Kur'an'da “... Oysa Allah alışverişi helal, faizi haram kılmıştır.”¹⁸⁸ ve “Ey iman edenler! Kat kat artırılmış olarak faiz yemeyin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz.”¹⁸⁹ ayetlerinde olduğu gibi faizin açık şekilde yasaklığı buyrulmaktadır. Malik b. Nebi'ye göre bu durumdaki bir Müslüman'ın durumu, “bir bedeni ruhundan ayırmaya çalışan ve bunu gerçekleştirdikten sonra da beden eskisi gibi yaşayıp görevlerini yerine getirebileceğini ümit eden bir kişinin çabalaması”¹⁹⁰ gibi bir durumdan farksızdır. Çünkü banka ve helal-haram hassasiyeti olan bir ruh asla bir araya gelemez. Ayrıca böyle bir düşüncede olan Müslüman fert paranın çalıştırılarak para üzerinden karı benimseyen bir sisteme dayanmak suretiyle çözüm yolunda

¹⁸⁶ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 42, 43.

¹⁸⁷ Para&Borsa, “Marsist Ekonomi Nedir?” (Erişim 19 Aralık 2020).

¹⁸⁸ el-Bakara 2/275.

¹⁸⁹ Âl-i İmrân 3/130.

¹⁹⁰ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 43.

bulunmuştur. Buradaki hata söz konusu çözümde değildir. Ancak şuurlu Müslüman'ın bu tarz yollara meyiletmeden hayatına yön vermesi gerekmektedir. Düşünüre göre Müslüman şahsiyet kapitalizmin ahlaki çelişkilerini ve iktisadi çıkmazlarını görünce komünizme, daha doğrusu sosyalizme yönelir. Ancak burada da “*mülkiyetin sınırlandırılması*” veya tamamen ilgası gibi bir problemle karşı karşıya kalmaktadır.¹⁹¹

İbn Nebi, sosyalizmin başarılı olabilmesi için marksizmle beraber uygulanması gerektiğini ifade etmektedir. Sosyalizmin başarılı olabilmesi için bir diğer etken de uygulandığı ülkedeki sosyolojik yapının bu sistemin tatbikine elverişli olması, yani aynı ruhtan esinlenmesidir. Bu ruhtan dolayı (Batı) Almanya ve Romanya bu bağlamda başarılı olmuşlardır. Ancak Arap ülkelerindeki sosyalizm denemeleri farklı ruhtan (İslam) esinlendiği için başarılı olamamıştır. Zira Müslümanlar ile Hristiyanlar ve Yahudiler'in hayata bakış açıları, yaşam tarzları, hayattan beklentileri, koşulları/şartları yani kısaca sosyolojik yapı/denklem/ruhları farklıdır. Düşünüre göre, toplumlar sürekli kendilerini yenilemeli, milletinin/devletin gelişimi için gayret sarf etmeli, kafa yormalı kısaca “dinamik hareketler”de bulunmalıdırlar. Aksi takdirde iktisadi çöküş kaçınılmaz olacaktır. Bunun yanında ruhsal/manevi yönlerini de diri tutmalıdırlar. Bunu göz ardı ederlerse iktisadi çöküş, daha hızlı olacaktır.¹⁹²

İbn Nebi'ye göre İslam'la materyalizm arasındaki çelişkiye gelince bu durum, faiz veya liberalizm arasındaki çelişkiden daha fazladır. İbn Nebi, sosyalist ekonomiyi benimseyen Müslüman iktisatçı veya politikacının bu sistemin uygulandığı ülkelerdeki koşullara bakmaksızın bu sistemi benimsemesinden yakınmaktadır. Zira bu ülkeler bir ideoloji olarak marksizme bağlanmışlardır. Walter Schubart (ö.1942) de bu hususta İbn Nebi'yle aynı görüştedirler. Çünkü marksizmden bağımsız bir sosyalizm başarılı olamamaktadır. İbn Nebi'ye göre Müslüman şahsiyet, kapitalizm veya komünizm gibi sistemleri benimseyerek İslam'ın ruhuna aykırı bir davranışa girmekte ve iktisadi kalkınma amacı başarısız olmaktadır. Bazı Arap ülkelerinde sosyalizmin uygulama denemeleri de farklı ruhtan esinlendiği için sonuç alınamamıştır. Ancak Almanya ve Romanya gibi ülkelerde aynı ruhtan esinlendiği için başarılı olunmuştur. İbn Nebi, Arap ülkelerinde sosyalizmi uygulamaya çalışan fikir adamlarının hüsnü niyet sahibi olduklarını, dolayısıyla içtihatlarında hataya düştüklerini, ancak yine de sevap

¹⁹¹ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 43, 44.

¹⁹² Bin Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 45.

kazandıklarını belirtmektedir. Ona göre bir toplum sürekli kendini yenileyerek oluşturacağı “*dinamik hareketler*” sayesinde hayatta kalabilir. Eski komünist toplumlar doğuş ve gelişme devrelerinde istikrar sağlayabilmişlerdir. Ancak sosyalist toplumlarda “*sosyal ihtiyarlama devresi*” beklenmektedir. Ruhsal yönünü yitiren toplumlarda ise bu devreye daha hızlı girilmektedir. Bu devreye gelindiğinde Marksist ekonominin gücü zayıflayacak ve modern komünist düşünce de çökecektir. Ancak İbn Nebi’ye göre marksizmin başarıya ulaşmasını sağlayan en önemli unsur “*ideolojik yönü*”dür. Marksizm, bu yönüyle doğuş ve gelişme aşamalarında stabilizasyon sağlayabilmektedir. İbn Nebi, ilk olarak iktisatçıların herhangi bir iktisadi modeli benimsemek istediklerinde belirli noktalara takılıp kalmamaları gerektiğini düşünmektedir. İkinci olarak, Müslüman ilim adamları, ortaya atılan iktisadi içtihatlar karşılığında çıkmayarak bu yeni düşüncelerin uygulanmasını engellememelidirler. Düşünürü göre din alimleri, bu konumdaki iktisatçılara, ortaya koyduğu araştırmanın sadece fıkhi görüşlere uygunluğunu sormamakta, ayrıca gelecekte söz konusu olabilecek (farazi) durumların fıkıh kurallarının tafsilatlarına da uymasını istemektedir. Bunu yaparak işi daha da zorlaştırmaktadırlar. İbn Nebi’ye göre bu tür alimler her alanda bilgi sahibi oldukları ve her şeyi bildikleri gibi bir tavır içerisindedirler.¹⁹³ Ancak İslam hukuku ve iktisadi açısından düşünürün görüşleri kabul edilemez. Çünkü İslam alimleri ve fıkıhçılar, İslam hukukunun Kur’an, sünnet gibi aslî ve istihsan, ıstıshab, maslahat ve örf gibi fer’î delillerden hareketle hüküm çıkarmaktadırlar. Mutlak müctehid olmasa da mes’elede müctehit olanlar, sorun çıkarmak yerine, bu tür iktisadi-fıkhi sorunları çözebilecek yetkinliktedirler.¹⁹⁴ Bu tür alimler, her dönemde bulunabilir. Yine özellikle Ebu Hanife (ö. 767), Malik b. Enes (ö. 795), Ebû Yûsuf (ö. 798), Muhammed b. Hasan eş-Şeybani (ö. 805), İbn Ebi leyla (ö.765), Züfer b. Huzeyl (ö.775) ve Süfyân es-Sevrî (ö. 778) gibi fıkıhçılar, farazî fıkha dair görüşlerini belirtmişlerdir. Yani henüz gerçekleştirmemiş, gerçekleşmesi muhtemel olaylarla ilgili fıkhi görüşlerini ifade etmişlerdir.¹⁹⁵ Farazi hukuk, sorunları donuklaştırmamakta, aksine İslam hukukunu dinamik hale getirmektedir. Neticede İslam hukuk ve iktisadi açısından İbn Nebi’nin görüşleri isabetsizdir. Ancak düşünürün görüşleri, bir açıdan, yani fıkhi/iktisadî problemleri

¹⁹³ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi ’l-iktisad*, 45, 46.

¹⁹⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Hayreddin Karaman, “Fakih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/126, 127.; H. Yunus Apaydın, “İctihad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/432-445.

¹⁹⁵ Hayreddin Karaman, “Fıkıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/7.

çözmede kolaylık açısından İslam hukukunun “*ruhsat*”¹⁹⁶ terimi kapsamında olumlu olarak değerlendirilebilir. Zira bu anlayışı yansıtan ifade Mecellede’de şu şekilde yerini bulmuştur: “*Meşakkat teysîri celbeder.*”¹⁹⁷ Yani güçlkle karşılaşıldığında kolaylık gösterilmesi gerekir. Bu anlamdaki bir hadis de şöyledir: “Kolaylaştırınız, güçleştirmeyiniz; müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz.”¹⁹⁸ Bu bilgiler ışığında fikhî ve iktisâdî anlamda hayatı aksatan, zorlaştıran durumlar söz konusu olduğunda bu ruhsat hükümlerinden yararlanmak gerekmektedir. İktisat ve fikhın sürekliliği ve dinamikliği açısından bu durum elzemdir.

İbn Nebi, İslam alemi’nin fıkıhçıların “*süreklilik şartları*” değil, birinci merhale olan “*hareket noktası*” şartlarına önem vermeleri gerektiğini düşünmektedir. Ona göre günümüzdeki fıkıhçılarla iktisatçılar ortak bir çalışma içerisinde bu sorumluluğu almalıdırlar. Bunu yaparken de iktisadi hayatın devamlılığını değil, halkın iktisadi refahını düşünerek hareket etmelidirler. İbn Nebi’ye göre bu durum artık bir zorunluluk oluşturmaktadır.¹⁹⁹ Bu şekilde kolektif olarak yapılacak bir çalışma İslam alemi için ciddi faydalar sağlayacaktır. Düşününürün görüşlerinden hareketle, İslam hukukunun Kur’an ve sünnetten sonra üçüncü kaynağı olan icmâ²⁰⁰, iktisadi sorunları çözme ve gelişme noktasında değerlendirilebilir. Bu sayede fıkıhçı ve iktisatçılar, İslam iktisadî düşüncesi etrafında birleşerek halkın refahını artırabileceklerdir.

Düşünüre göre İslam dünyası iki temel sebeple iktisadi problemler hususunda sınıfta kalmıştır. Birincisi, iktisadi problemleri oluşturmanın kolay olduğu düşüncesidir. Bu düşünceyi benimseyen Müslümanlar, herhangi bir girişimde bulunmamakta, hiçbir gayret sarf etmemektedirler. Bunun neticesinde de İslam alemi, Batı’nın gerisinde kalmıştır. Bu konudaki ikinci engel para/servet olmaksızın iktisadi gelişmenin sağlanamayacağı fikridir. Bu düşünceleri benimseyen Müslüman dünyası, komünizm veya kapitalizm gibi sistemler karşısında acze düşmekte, bunlara karşı bir sistem sunamamaktadır. Müslümanlar, kendine özgü bir iktisadi sistem oluşturmak istese bu

¹⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Kâfi Dönmez, “Ruhsat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/207-210.

¹⁹⁷ *Mecelle, md. 17.*

¹⁹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fi el-Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, nşr. Muhammed Zühreir en-Nasr (Beyrut:Dâru tavki’n-necât, 1422), "İlim", 11(No. 69).

¹⁹⁹ İbn Nebi, *el-Müslim fî âlemi'l-iktisad*, 45, 46.

²⁰⁰ *İcma*, İslâm alimlerinin dînî bir meselenin hükmü üzerindeki fikir birliğidir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Kâfi Dönmez, “İcmâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2000), 21/417-431.

durumda birtakım gayret ve fedakarlıklar yapmaları gerekmektedir. Bunu da yapmayan İslam alemi, kapitalizm sisteminin pençesi altında ezilmişlerdir. Zenginler daha zenginleşmiş, fakirler daha da fakirleşmiştir. Diğer yandan bu sistemle birlikte bankacılık da meydana gelerek nüfuzunu asırlarca artırmıştır. Düşünere göre, temel olarak faiz sistemiyle çalışan bu yapıda Müslümanlar, faizi bankacılıktan arındırmaya çalışmakta, fakat umduğunu bulamamaktadır. Neticede bankacılık sistemiyle faiz kardeş gibidir. İbn Nebi'nin bu konuda verdiği örnek manidardır: “*bir bedeni ruhundan ayırmaya çalışan ve bunu gerçekleştirdikten sonra da beden eskisi gibi yaşayıp görevlerini yerine getirebileceğini ümit eden bir kişinin çabalaması*”²⁰¹ şeklindeki ifadesi durumu tüm berraklığıyla ortaya koymaktadır. Düşünere göre Müslümanlar, bu tür bankacılık faaliyetlerinden uzak durmalıdırlar. İslam hukuku ve iktisadı bağlamında, İbn Nebi'nin bankacılığa dair eleştirisi faize karşı İslami duruşu açısından doğru olsa da bunun tamamen isabetli olduğunu söylemek güçtür. Çünkü günümüz dünyasında bankacılık, hayatın her alanına yayılmış, neredeyse tüm finansal işlemler bu bankacılık sistemi üzerinden yapılmaktadır. Bu sistem, pek çok insan, kurum ve kuruluşa kolaylık sağlamaktadır. Düşünürün sözlerinden bankacılığa karşı radikal bir bakış açısı geliştirdiğini söylemek mümkündür. Zira bu tür tutumlar sorunu çözmemektedir. Ancak batı kaynaklı bankacılığa İslam finansı ve bankacılığı gibi alternatif yollar aranmalıdır. 1973 yılında kurulan “*İslâm Kalkınma Bankası*” bu açıdan önemli bir örnektir. Bu bankacılık, ekonomik gelişimlerini sağlamak isteyen Müslüman ülkelerin bir araya gelerek, İslam fihri ve iktisadına uygun işlemlerin yapıldığı faizsiz İslami bankacılık modelini ihtiva etmektedir. Bu modelde “(çağdaş) murabaha, istisna’, finansal kiralama (leasing), organize teverruk, ödünç verme, taksitli satış, işletme sermayesi ortaklığı, yatırım sermayesi ortaklığı ve teknik yardım” gibi İslam hukuku ve iktisadı kapsamındaki İslam bankacılığının pek çok uygulamaları bulunmaktadır.²⁰²

²⁰¹ İbn Nebi, *el-Müslim fî âlemi'l-iktisad*, 42,43.

²⁰² Ayrıntılı bilgi için bk. A. Korkut Özal, “İslâm Kalkınma Bankası”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/47-49; Mahmut Samar, *İslami Finans Ürünlerinde Akıtların Birleştirilmesi* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2019), 192.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İKTİSADİ PROBLEMLER

1. Malik İbn Nebi'ye Göre İktisadi Problemlerin Mevcudiyeti

Dünyadaki ihtiyaç maddeleri farklı özelliklere sahiptir. Hava ve güneş ışığı gibi doğada bol bulunan maddelerin yanında insan çalışması ve üretimine bağlı olan maddeler de vardır. Bu maddeler sınırlıdır ve herkese eşit bir şekilde dağıtımı da söz konusu değildir. Bu noktada ise bir problem oluşmaktadır. Bu “*iktisadi problem*”in varlığı hakkında iktisadi sistemler hemfikir olsalar da çözümü ve kaynağı hakkında farklı anlayışlara sahiptirler. Kapitalizme göre iktisadi problem, kaynakların “*azlığı*”ndan kaynaklanmaktadır. Bu anlayışa göre insanların ihtiyaçları sınırsız, ancak bu ihtiyaçları karşılayacak olan hizmet ve mal miktarı ise sınırlıdır. Marksizme göre söz konusu problem ise üretim ile dağıtım arasındaki “*çelişki*”, başka bir ifadeyle “*dağıtım bozukluğu*”ndan kaynaklanmaktadır. Bu anlayışa göre komünizme geçilerek herkes ihtiyacına göre dağıtımdan yararlanması halinde çelişki son bulacaktır. İslam iktisadının konuya bakış açısı ise kapitalizm ve marksizmden ayrılmaktadır. İslam iktisadi anlayışında kaynakların azlığı kabul edilmemektedir. Çünkü Allah tabiata, bütün mahlukata yetecek, hatta artacak şekilde bol nimetler bahşetmiştir. Üretim ile dağıtım arasındaki bozukluk düşüncesi de bu iktisadi sistem anlayışında kabul edilmemektedir. Zira, bu düşüncenin benimsenmesi halinde Marksist anlayışın savunduğu belli aşamaları aciz bir şekilde beklemekten başka bir çözüm yolu sunulmamaktadır.²⁰³ İslam iktisadına göre iktisadi problem, insanın bizatihi iradi olarak kusurlu davranışı sonucu olan “*üretim azlığı*” ve “*dağıtımda haksızlık*”tır. Bu noktada sorunun ana nedeni “*insan*” olmaktadır. İnsanların üretim ve dağıtım için gerekli çalışmaları yapması durumunda iktisadi refah sağlanabilecektir.²⁰⁴

Geçmiş çağlarda olduğu gibi günümüz dünyası da açlık, kıtlık, işsizlik, parasızlık gibi iktisadi pek çok problemle karşı karşıyadır. Bu problemler kapitalizm ve sonrası bugüne gelinceye kadar artmış ve etkisini hala hissettirmektedir. Bu bağlamda yaşadığımız her olay sünnetullah kavramı kapsamında gerçekleşmektedir.

²⁰³ Fahri Demir, *İslam Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 295, 296.

²⁰⁴ Demir, *İslam Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı*, 304, 305.

“Sünnetullah”²⁰⁵, Allah’ın yeryüzünde koyduğu/yarattığı yerçekimi kanunu, Güneşin doğudan doğup batıdan batması gibi değişmez nitelikteki yasaları ihtiva etmektedir. İbn Nebi de yaşanan her olayın sünnetullah çerçevesinde gerçekleştiğini ifade etmektedir. Nitekim Kur’an’da “*Sen Allah’ın kanununda hiçbir değişiklik bulamazsın. Sen Allah’ın kanununda hiçbir sapma bulamazsın.*”²⁰⁶ şeklinde bu husus belirtilmektedir. Bu kelimeye farklı topluluklar “kanun” adını vermektedirler. Ancak düşünürre göre Allah’ın söz konusu bu kanunları göz ardı edildiğinde meydana gelen olaylar kendi asli nedenlerinden ziyade başka nedenlere bağlanmaktadır. İbn Nebi’ye göre sebeplerin geçersizliğine inanan kimseler bu düşüncelerinde yanılığa düşmektedirler.²⁰⁷ Düşünürün ifadelerinden Allah’ın yeryüzünde yarattığı sebeplere, vasıtalara, kanunlara uygun hareket edilerek İktisadi kalkınma için gereken ilmî ve fiilî çalışmaların ortaya konması gerektiği anlaşılmaktadır.²⁰⁸

Yıllık ortalama kişi başına gelir düzeyi, bir ekonomide bir yıl içerisinde üretim etkenlerinin hizmet ve mal üretimi karşılığında elde ettikleri gelir toplamına denir.²⁰⁹ Kişi başına gelir düzeyi, ülkelerin iktisadi standartlarının karşılaştırılmasında yaygın olarak kullanılmaktadır.²¹⁰ Zira yıllık gelir miktarı bir ülkedeki gelişim seviyesini göstermektedir. Gelir miktarının kapitalizmle ilişkisi oldukça önemlidir. Zira günümüzde kapitalizmin iki büyük problemi bulunmaktadır. Bunlar, enflasyon ve işsizliktir. Bu noktada yüksek ve sürekli fiyat artışlarını ifade eden enflasyon, gelir dağılımındaki adaletsizliği artırmaktadır. Dar gelirli ailelerin durumu zaman içerisinde kötüleşirken; sermayedarların milli gelirden aldıkları pay artmaktadır. İşsizlik ise enflasyona nispetle daha belirgin bir problemdir. Sanayi kapitalizminin ürünü olan bu olgu, kitlevi üretimin sonucu daha artmıştır. Aynı zamanda işsizlik, en önemli emek ve kaynak israfıdır.²¹¹ İşsizliğin de etkisi olan gelir dağılımı problemi özellikle İslam ülkeleri ve diğer gelişmemiş veya gelişmekte olan ülkelerde daha belirgindir.²¹²

²⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. İlyas Çelebi, “Sünnetullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/159, 160.

²⁰⁶ el-Fatır 35/43.

²⁰⁷ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi’l-iktisad*, 49.

²⁰⁸ İbn Nebi’nin iktisadi kalkınma için yapılması gerekenlere dair görüşlerine, bu çalışmada yeri geldikçe değiniliyor olsa da altıncı bölümde “İktisadi Görüşleri Uygulamadaki Temel Argümanlar” başlığı altında özel olarak ele alınmıştır.

²⁰⁹ Ersan Bocutoğlu, *Makro İktisat Teoriler ve Politikalar* (Ankara: Murathan Yayınevi, 2013), 37.

²¹⁰ Ölmezoğulları, *Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm*, 8.

²¹¹ Ahmet Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 420.

²¹² Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, 418.

İbn Nebi eserinde yıllık ortalama gelirle ilgili şu örnekten bahsetmektedir: 1967 yılında yıllık ortalama gelir ABD’de 3020 dolar, Kuveyt’te 3400 dolardır. Endonezya’nın ise 70 dolardır. İbn Nebi’ye göre ABD’ye ait olan rakam, bu ülkenin siyaseti, toprakları ve kültürü etkisi altındadır. Ancak ona göre; bu ülkeye İkinci Dünya Savaşı’nın etkisi, iktisadi anlamda en fazla %5’lik bir kayıptır. ABD, üretim ve dağıtımda yapacağı yeniliklerle bu cüz’i kaybı da ortadan kaldıracak güce sahiptir. Ancak Kuveyt’te her ne kadar yıllık gelir miktarı ABD gibi fazla olsa da bu ülkenin iktisadi kaynakları yabancı güçlerin kontrolü altındadır ve istedikleri gibi petrolü açıp kapama serbestisine sahiptirler. Yıllık kişi başına düşen ortalama gelir miktarı 520 dolar olan Yunanistan ise coğrafi konumu itibarıyla Kuzey ve Güney İktisat ülkeleri ekseninde bir köprü konumundadır. Kuzey İktisat kıtası ülkeleri, kendi vatandaşlarına bütün sosyal imkanları sağlayacak güçte iken; Güney İktisat kıtası ülkeleri ise bu olanaklardan yoksundur. İbn Nebi, kişi başına düşen yıllık ortalama gelir miktarının Kuzey ve Güney İktisat Kıtalarında farklı olmasının sanayiye bağlı olmasını kısmen doğru bulmaktadır. Gelişmiş sanayiye sahip olan Kuzey İktisat ülkeleri bu anlamda milli gelirlerini hat safhaya taşımaktadırlar. Fakat İbn Nebi’ye göre sadece yıllık ortalama gelir miktarına bakılarak bir ülkenin iktisadi ve sosyal gelişmişliği hakkında hüküm vermek doğru değildir.²¹³ Ancak iktisadi gelişmişlik hakkında her ne kadar düşünür zikretmese de İslam iktisadi ve hukuku açısından gelirin adilane dağılımı da değerlendirilmelidir. Adaleti emreden ayet²¹⁴ bağlamında, Kur’an’da zekâtın zenginlerin elinde dolaşan bir meta’ olmamasına dair ayet²¹⁵ ışığında düşünüldüğünde zekat, sadaka, infak, tasadduk gibi yollarla sosyal yardımlar yapılmalıdır. Aksi takdirde mevcut gelirin büyük çoğunluğu azınlık kesimin eline geçmektedir. Bu noktada kişi başına düşen okul, hastane, otomobil, televizyon, cep telefonu gibi bazı refah ölçüleri de dikkate alınmalı ve bu doğrultuda gelir dağılımı göstergelerinin hesaplanması daha doğru sonuçlar verecektir.²¹⁶ Bu kapsamda adil gelir dağılımı hususunda günümüz kapitalist sistemde sermaye sahiplerinin menfaatlerinin sağlanması uğruna büyüme ve verimlilik sağlansa da söz konusu adalet sağlanamamıştır. Sosyalist sistemde ise her ne kadar adilane gelir dağılımı sağlanacağı iddia edilse de gerçekte bu sağlanamamış ve büyüme ve verimlilik açısından da geride kalmıştır. İslam iktisadında ise adaletli gelir dağılımıyla birlikte

²¹³ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi’l-iktisad*, 49-58.

²¹⁴ en-Nahl 16/90.

²¹⁵ el-Haşr 59/7.

²¹⁶ Ölmezoğulları, *Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm*, 8.

refahın artması da söz konusudur ve bu İslam'ın da sosyal adalet açısından temel amaçları arasına girmektedir.²¹⁷ Bu bilgiler ışığında İbn Nebi de Allah'ın yeryüzündeki kanunları anlamındaki sünnetullah'a vurgu yaparak, iktisadi gelişmelerin bir ilmî disiplin içerisinde bu kanunlara uygun bir şekilde programlanması gerektiğinden bahsederek İslam iktisadına uygun bir bakış açısına sahiptir. Bunun yanında bir ülkenin yıllık ortalama gelir düzeyinin, iktisadi gelişmişlik anlamında bir ölçüt olsa da bunun tek başına yeterli olmadığını belirtmesi, konuyu iktisadi bağlamda daha geniş bir perspektiften değerlendirdiğini göstermektedir.

2. Malik İbn Nebi'ye Göre İktisat Dünyasında Medeni Esaslar

İbn Nebi'ye göre iktisat, salt sanayi ve banka hizmetlerini güçlendirmek olmayıp, aynı zamanda insanı geliştirmek ve ona karşılaşacağı problemlerde izleyeceği yolları göstermektir. Bu noktada İbn Nebi, John Nef²¹⁸ (ö. 1988) isimli bir batılı yazarın "Cultural Foundations of Industrial Civilization" (Sanayi Medeniyetinin Kültürel Esasları) adlı eserden bahsetmektedir. Nef eserinde iktisadi problemleri kültürel, medeniyet vs. her yönüyle ele almaktadır. İbn Nebi'ye göre Nef'in eşyayı olduğu gibi vasfi ve nitelik açısından ele alması ve analiz etmesi, günümüzdeki Müslümanların içinde bulunduğu iktisadi buhranlardan kurtulma yollarını göstermesi açısından önemlidir.²¹⁹

İbn Nebi'ye göre iktisadi bağlamda medeniyetin iki türlü etkisi söz konusudur. Birincisi, medeniyetin manevi şartlarını ihtiva eder. Burada sosyal görevleri belirleyen ve bunları uygulamaya yönelten bir irade bulunmaktadır. İkincisi, medeniyetin maddi şartlarıdır. Bu şartlar da toplumun medeni görevlerini yapabilmesi için bulunması gereken araçlardır. Böylece medeniyet, irade ve imkândan ibarettir. Düşünüre göre iktisadın tarifi şu şekilde yapılabilir: "İktisat, bu irade ve imkânı, mali anlamda uygulamaya sokan bir bilimdir."²²⁰ Kur'an'da "Allah'ın sana verdiği şeylerde ahiret yurdunu ara. Dünyadan da nasibini unutma. Allah'ın sana iyilik yaptığı gibi sen de iyilik

²¹⁷ Veli Sırım, "Arz Yönlü Bir Ekonomi Olan İslâm Ekonomisinde Zekât'ın Yeri", *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi* 4/1 (31 Mart 2018), 116.

²¹⁸ John Nef, Amerikalı ekonomi tarihçisidir. Chicago Üniversitesi Sosyal Düşünce Komitesi'nin kurucu ortaklığını yapmıştır. Aynı üniversitede 1929 yılında asistan ve 1936 yılında profesör olmuştur. Çok sayıda kitap ve makaleleri bulunmaktadır. Bilgi için bk. The New York Times, "John U. Nef, Economic Historian At Chicago University, Dies At 89" (Erişim 15 Kasım 2020).

²¹⁹ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 59, 60.

²²⁰ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 62.

yap ve yeryüzünde bozgunculuk isteme. Çünkü Allah, bozguncuları sevmez.”²²¹ şeklinde buyrulurak Müslümanların maddi imkânlardan da yararlanması gerektiğine işaret edilmektedir. Ayrıca burada İbn Nebi'nin bahsettiği manevi şartları da görmekteyiz. Ayette sosyolojik anlamda iyilik yapılması ve toplumsal fayda prensibi söz konusu edilmektedir. Zira İbn Nebi, iktisadi faaliyetlerin salt maddi koşullara uymakla başarıya ulaşamayacağını düşünmektedir. Bu doğrultuda rakamlar ve miktarlar ikinci plandadır. Ancak ona göre, iktisadi kalkınmasını gerçekleştirmek isteyen bir toplumda başlangıç aşamasında rakamlar ve miktarlar birbirleriyle iç içe olmaktadır. Bu başlangıcın başarıyla sonuçlandırılabilmesi için ise yapılan çalışmaların belli denetim ve gözetim altında yapılmasına bağlıdır. Ancak bu aşamada ruhi etkenlerden yoksun kalınması halinde başarıya ulaşılamaz. Mezkûr etken, medeni iradenin somutlaştırılması anlamına gelmektedir. Düşünürü göre; konunun uzmanları, modern çağda iktisadi kalkınmanın ancak ruhi ve terbiyevi alandaki ilerlemede ve bunun iktisadi kalkınmanın yegâne faktörü olduğunu düşünmektedirler. İbn Nebi'ye göre bu alandaki ilerleme, ruhun ilahi destek görmemesi durumunda imkânsız hale gelmektedir. Ancak insanın özgür iradesi de aldığı bu ilahi destekle birlikte sanat, ahlak ve din vb. alanlarındaki gelişimini daha da güçlendirmelidir. Düşünürü göre 16. ve 17. Yüzyıllardaki fen ve ilmi alandaki yeniliklerle (Rönesans) yapılan keşif ve çalışmalar, sadece dünyevi ve uhrevi bilgilenmek amaçlı değildir. Ayrıca insanoğlu bunlarla olgunluğa ulaşmaya çalışılmıştır. Ona göre bu yüzyıllardaki irade, medeni iradenin bizzat kendisidir. Ayrıca '*bolluk ekonomisi*' adı verilen iktisat anlayışı, maddi olanaklara dayanan iktisadı ifade etmektedir. İbn Nebi'ye göre bu iktisatla birlikte Avrupa medeniyeti geçmiş asırlarda gelişim araçlarını edinip geliştirerek kendini olgunlaştırmış ve tekâmülünü tamamlayabilmiştir. Bu sayede iktisadi gelişimini gerçekleştirmiştir. İktisadi gelişim, "*medenî/insan irade(si)*"ne faktörüne sıkı sıkıya bağlıdır. Uygulamada "insan" unsurunu göz ardı eden ve bunu ilk iktisadi değerler arasına koymayan bir iktisadi plan, ne kadar istatistik, rakam ve maddi araçlarla donatılmış olsa da yine de başarıya ulaşamaz. Bu plan, aynı zamanda "*medenî irade*"den de iktibas etmek zorundadır. İbn Nebi'ye göre, bu şartlar sağlanmadan iktisadi kalkınma planı gerçekleştirilemez.²²² Düşünür iktisadi kalkınma hususunda birçok Klasik ve İslam iktisatçıları tarafından kabul edilen insan (emek) unsurunun yanında medeni iradeye de vurgu yapmaktadır.

²²¹ el-Kasas 28/77.

²²² İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 61-64.

Düşünürün sözlerinden anlaşıldığına göre bu irade, fiiliyata geçen gerçek bir iradeyi temsil etmektedir. İnsan, bu iradesi sayesinde iktisadi atılımları gerçekleştirebilecektir. Emeği, insan unsuru²²³ olarak değerlendirirsek İbn Nebi'nin farklı isimle aynı manayı ifade ettiğini, doğal olarak bu konuda İslam iktisadıyla benzer görüşte olduğunu söyleyebiliriz.

²²³ Bir sonraki bölümde daha ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: İKTİSADİ KALKINMANIN ANA UNSURLARI

Adam Smith, Ricardo ve Malthus gibi klasik iktisatçılara göre üretim unsurları “*toprak (tabiat), sermaye (anamal) ve işgücü/ insan gücü (emek)*” olmak üzere üç tanedir. Ancak bazı klasik iktisatçılar “*organizasyon*”u üretim unsurlarına dahil ederek dördü taksime gitmişlerdir. Bu kavram kabiliyet, güç ve düşünceyi kullanarak yönetim ve denetim yapmayı ifade etmektedir. Üretim unsurları konusunda üçüncü bir görüş de bedeni ve zihni faaliyetleri ihtiva eden “*iş gücü*” ile sermaye ve toprağı ihtiva eden “*sermaye*”dir. Üretim unsurları konusunda İslam İktisatçıları da tıpkı batılı iktisatçılar gibi görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Tahavi gibi bazıları “*servet*” ve “*iş/emek*” olmak üzere iki unsur olarak ifade ederken; Ebu Suud gibi bazıları ise bunlara “*organize*”yi de ekleyerek üç ile sınırlandırmışlardır. Karadağı’ye göre ise üretim unsurları “*Bütün kâinât (varlık aleminde kullanılabilecek her şey), sermaye, salih amel ve organizasyon (yönetme ve planlama)*”²²⁴ Mevdudi (ö. 1979) ise üretim faktörlerini “*toprak, emek, sermaye ve organizasyon*” olarak nitelendirmektedir.²²⁵ Mâlik İbn Nebi’ye göre ise geri kalmış ülkeler ekonomik kalkınma için başlangıç aşamasında “*insan, toprak ve zaman*” unsurlarından oluşan “*sosyal güç*”ten yararlanmalıdırlar. Zira bu unsurlar her toplumda bulunmaktadır.²²⁶ İbn Nebi’ye göre her türlü medeniyet probleminin özünde insan yatmaktadır. Bu açıdan insanı konu alan her türlü problem (iktisat da dahil), aslında medeniyet problemiyle ilişkilidir.²²⁷ İbn Nebi’ye göre medeniyet (doğal olarak iktisat) oluşumunda “*insan, toprak ve zaman*”²²⁸ üçlüsü söz konusudur. Bunlar her zaman geçerli olan denklemdir. Binalar, kütüphaneler, üniversiteler vs. gibi diğer unsurlar ise “*sonradan kazanılmış*” lar sınıfına girmektedir. Ancak İbn Nebi söz konusu üçlüyü

²²⁴ Karadağı, *İslam İktisadına Giriş: Modern Ekonomiyle Mukayeseli Olarak Temellendirilmiş Bir Çalışma*, 195, 199.

²²⁵ Ömer Faruk Habergitiren, *İslam Hukuku’nda Sermaye ve Sermaye Hareketleri (Sermayenin Oluşumu, Birleşmesi ve Bütünleşmesi)* (İstanbul: Kitabı Yayınları, 2015), 88.

²²⁶ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi’l-iktisad*, 39, 40.

²²⁷ Malik İbn Nebi, *Müşkiletü’s-sakafe* (Şam: Darü’l-fikr, 1984), 100.

²²⁸ İbn Nebi, bu üçlü taksimi her ne kadar kitabında medeniyet için kullanmış olsa da, aynı zamanda iktisat için de kullandığı anlamına gelmektedir. Çünkü İbn Nebi’ye göre her türlü medeniyet probleminin özünde insan yatmaktadır. Bu açıdan insanı konu alan her türlü problem (iktisat da dahil), aslında medeniyet problemiyle ilişkilidir. Bunun yanında iktisadi kalkınma için kullandığı “*sosyal güç*” kavramını da bu “*insan, toprak, zaman*” üçlüsü olarak açıklamaktadır. Dolayısıyla iktisadi kalkınmanın ana unsurları/öğeleri olarak bu üçlü faktörü sayabiliriz.

“*insanlığın bitmeyen zenginlikleri*” olarak nitelendirmektedir. Düşünüre göre insanı üç alana yöneltmek gerekmektedir. Bunlar sırasıyla; kültür, çalışma ve sermayedir. Yöneltme sayesinde çalışma ve vakit israfı önlenecektir. Ancak düşünüre göre insan da dini-sosyal düşünceyle harekete geçen ve cemaat ruhu ve hareketini benimseyen insan olmalıdır.²²⁹ İbn Nebi'nin iktisadi açıdan üç ana unsuru olan “toprak, insan ve zaman” üçlüsü diğer iktisatçılardan farklılaşmaktadır. Zaten klasik ve İslam iktisatçılarının da bu konuda fikrî ittifakları yoktur. Ancak daha çok klasiklerce “toprak, insan ve sermaye” kabul edilirken; Karadaği Ebu Suud ve Mevdudi gibi İslam iktisatçı ve fikir adamları ise ek olarak organizasyonu kabul etmişlerdir. Bu bilgiler ışığında, İbn Nebi'nin görüşleri “toprak, insan ve zaman” üçlüsü olarak sadece “*zaman*” faktörü farklıdır. Her bir iktisatçının bakış açısı, yorumunun farklı olması konunun dinamikliğini göstermektedir. Düşünürün görüşleri ise diğer iktisatçılardan “insan (emek) ve toprak” unsuru gibi aynı, hem de “zaman” gibi ayrı olduğundan hem benzer hem de özgün bir düşünceyi yansıtmaktadır.

1. İnsan

İbn Nebi'ye göre, medeniyetin üçlü yapısal unsurundan olan insan, en temel unsurdur. Çünkü insan, her çeşit medenileşme sürecinin mihenk taşı konumundadır ve insan göz ardı edildiğinde diğer iki bileşenin bir önemi kalmamaktadır. Bu unsur, geri kalmışlık ile ilerleme arasındaki itici güçtür. İbn Nebi, medeniyet ile insan ilişkisine oldukça önem vermektedir.²³⁰ Medeniyetin sosyal değerinin insan olduğunu belirten düşünüre göre sadece toprak ve zamana dayanılırsa herhangi bir medeni veya sosyal dönüşüm gerçekleştirilemez.²³¹ Bu noktada insan, zaman ve mekanla birlikte doğal bir varlık olarak değil, sosyal varlık olarak etkileşime girmektedir. Böylece hayatın farklı güçlükleriyle yüzleşen insan, gerilemeye veya gelişmeye başlamak gibi seçeneklerle karşılaşmaktadır.²³² Bunu gerçekleştirmek için insan, öncelikle kendini değiştirip yeniden düzenlemelidir. Düşünür, İslam dünyasındaki reformcu hareketi insanda değil de ortamda ıslah yapmaya çalıştıkları için eleştirmektedir.²³³ İbn Nebi, “*Şüphesiz ki, bir*

²²⁹ İbn Nebi, *Şurutu'n-nahda*, 75-77.

²³⁰ İbn Nebi, *Kadaya kübra*, 102.; Malik İbn Nebi, *Teemmülat* (Şam: Darü'l-Fikr, 1979), 21,22.

²³¹ Malik İbn Nebi, *Fikratü commonwealth İslami* (Şam: Darü'l-Fikr, 1960), 52,53.

²³² Malik İbn Nebi, *Milad müctemea'*, (Şam: Darü'l-Fikr, 1986), 113.

²³³ İbn Nebi, *Vichetü'l-âlemi'l-İslâmi*, 52.

kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez."²³⁴ ayetine de atıfta bulunarak görüşünü pekiştirmektedir.

İbn Nebi, insanı iki bağlamda ele almaktadır. Bunlar: "*Olgunlaşmış/Bütünleşmiş insan*" ve "*Çözölmüş/Bölünmüş insan*"dır. Bu noktada medeniyet (doğal olarak da iktisat), ilerlemesine bütünleşmiş insanla; gerilemesine ise bölünmüş insanla başlamaktadır. Bölünmüş insan, herhangi bir sosyal harekete katılmak için bütün şevk ve heyecanını kaybetmiştir. Varlığını manevi veya maddi bir temele dayandıramamaktadır. Bu durumdaki insan, söz konusu medenileştirme sürecini gerçekleştirememektedir. Bütünleşmiş insan ise gayreti, temel ihtiyaçları ve idealleri arasında uyum sağlayabilen "*kâmil insan*"ı ifade etmektedir. Düşünöre göre bu insan, bulunduğu toplumda bir şahit ve aktör olarak misyonunu yerine getirmektedir.²³⁵ İbn Nebi bölünmüş ve bütünleşmiş insan kavramları arasındaki farklılığın anlaşılabilmesi için kaynaşmamış ve kaynaşmış insan kavramlarından bahsetmektedir. "*Kaynaşmamış insan*", ilkel ve ham haliyle doğa ürünüdür. Bu ham haliyle insanlar, doğal niteliklerini ve sosyal özelliklerini kullanabilmektedir. "*Kaynaşmış insan*"ı ise toplum şekillendirmiştir. Toplumun görevi, insanı kendi yönelimi ve özgün hedeflerine göre şekillendirmektir. Birinci kavram, her insanın biyolojik yapısı içerisinde doğal olarak bulunmaktadır; toprağı, zamanı ve zekasını kullanma doğal yeteneği tarafından temsil edilmektedir. İkinci kavram ise ferdin kişiliğini tanıtmak, yeteneklerini geliştirip uzmanlaştırmak noktasında kendi sosyal ortamı içinde bulduğu araçlar ve deneyimlerle temsil edilmektedir. Toplumun rolü söz konusu bu gelişim ve uzmanlaşmayı sağlamaktır.²³⁶ İbn Nebi'nin ifadelerinden toplumun temel biriminin ham birey değil, "*kaynaşmış/uyum sağlamış birey*" olduğu anlaşılmaktadır. Bu kaynaşma kavramı, hadiste zikredilmektedir:" Her çocuk fitrat üzere doğar ve ebeveyni onu Yahudi, Hristiyan ya da Mecusi yapar."²³⁷ Düşünöre göre gerçek medenileşme süreci bu tip insanı formüle etmelidir. Zira her türlü medeniyet probleminin özünde insan yatmaktadır. Bu açıdan insanı konu alan (iktisat da dahil) her türlü problem, aslında medeniyet problemiyle ilişkilidir.²³⁸

²³⁴ er-Rad 13/11.

²³⁵ İbn Nebi, *Vichetü'l-âlemi'l-İslami*, 32,33.

²³⁶ İbn Nebi, *Şurutu'n-nahda*, 145.

²³⁷ Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail Buhari, *Sahih-i Buhari* (Beyrut: Dâru tavki'n-necât,1422), "Cenaiz", 91(No. 1385).

²³⁸ İbn Nebi, *Müşkiletü's-sakafe*, 100.

1.1. Kültür

“Kültür”, Tylor'a göre “bilgileri, inançları, sanatı, hukuku, morali, töreleri, kişinin toplumdan edindiği bütün istidat ve alışkanlıkları içeren karmaşık bir bütündür.”²³⁹ Tylor gibi daha pek çok farklı iktisatçı ve fikir adamı tarafından farklı tanımları yapılan kültürün, iktisatla olan yakın ilişkisi ilk olarak Adam Smith (ö. 1790) tarafından ifade edilmiştir. Weber (ö. 1920) ise Protestan dini ve toplumunun kültürel özellikleriyle iktisadi gelişim hakkında teori geliştirmiş, böylece kültür ile iktisadi kalkınma arasındaki ilişkiye değinerek farklı bir çığır açmıştır. İktisat ve kültür arasındaki ilişkide bu iki klasik iktisatçıların görüşleri, ilerleyen dönemlerde pek çok bilim insanı ve düşünür tarafından kabul görmüştür.²⁴⁰ İktisadi gelişim bağlamında kültür konusuna değinmek oldukça önem arz etmektedir. Bu hususta kültür kelimesinin kapsadığı kavramlar olan “ahlak” ve “iş mantığı” hakkında görüşleri olan İbn Nebi'nin düşünceleri belirtilecektir.

1.1.1. Ahlak

Ahlak, insanlar arası ilişkilerde yapılması ya da yapılmaması arzu edilen tutum ve davranışlarla sosyal nizamı ve mutluluğu hedefleyen kurallardır.²⁴¹ Ahlaki kurallar toplumdan topluma, dinden dine değişmektedir. Dinsiz toplumlarda bazı ahlak anlayışları olsa da bunların gerçek anlamda insan saadetini sağlaması mümkün değildir. Zira her yaratılmış nesneyi en iyi bilen, onu yaratandır. İnsan ve tüm mahlukatı yaratan da Allah olduğuna göre insanın ahlaki açıdan nasıl olması gerektiğini bilen de O'dur. İnsanda fitri olarak bir ahlak anlayışı zaten mevcuttur. Ancak kâmil manada değildir. Hz. Peygamber, “Ben, ancak güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim.”²⁴² şeklinde buyurarak insandaki bu ahlaka vurgu yapmaktadır. İslam iktisadı, İslam ahlakının tamamlayıcısıdır. Zira pratiğe dökülmeyen ahlak anlayışının toplumsal ihtiyaçları karşılama ve düzeni sağlamada etkisi olmamaktadır. Hadiste “İslam güzel ahlaktır.”²⁴³

²³⁹ Leslie A. White, “The Concept of Culture”, *American Anthropologist* 61/2 (1959), 227.

²⁴⁰ Filiz Kutluay Tutar, “Ülkelerin Ekonomik Olarak Gelişmesinde ve Büyümesinde Kültürün Etkisi”, *Social Sciences Studies Journal* 5/39 (01 Ocak 2019), 3801.

²⁴¹ İbrahim Hakkı Aydın, “Seküler Ahlak Bağlamında Din-Ahlak İlişkisi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (30 Haziran 2011), 2.

²⁴² Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî el-Yemenî İmam Mâlik, *el-Muvatta'*, (b.y.: Müessesetü Ziyad b. Sultan âli nehyân li'l-a'mâli'l-hayriyye, 1425/2004), "Hüsnu'l-Hulk", 3357.

²⁴³ Ali b. Hüsameddîn b. Abdilmelik b. Kadîhan Müttaki el-Hindi, *Kenzü'l-Ummal*, (b.y.: Müessesetü'r-risâle , 1401/1981), 3/17 (No. 5225).

buyrulmuştur.²⁴⁴ Bu bağlamda gündelik hayatta ve ticaretle yalan söylemek, malın kusurlarını gizlemek, adaletli olmamak gibi hasletlerden kaçınılmalıdır.

İbn Nebi, ahlak konusunu sosyolojik olarak ele almaktadır. Bu noktada bireylerden oluşan aşiret, kabile, millet ve şehir gibi topluluk ve yapılarda “*cemaat*” faktörüne dikkat çekmektedir. Düşünürü göre bir cemaat/cemiyet ancak ahlaki bir çevrede gelişip hayat bulabilir.²⁴⁵ Düşünürün görüşlerinden hareketle 99 kişiyi öldüren adamla ilgili hadiste alim kişinin katile “Falan memlekete gitmen gerekir. Çünkü orada Allah’a ibadet eden kimseler vardır... Bir daha kendi memleketine dönmeyeceksin, çünkü orası kötü bir yerdir.”²⁴⁶ şeklinde ifade ederek, salih ve ahlaklı insanların olduğu bir toplumda yaşamının insan karakteri ve ahlakı üzerinde ne derece etkisi olduğuna dikkat çekmesi örneği önemlidir. Zira, ancak böyle bir toplumda yaşayan insanlar ahlaki prensipleri özümserler ve uyarlar. Diğer türlü ahlaki ilkelerden yoksun bir toplum ise parçalanıp yok olmaya mahkumdur. Bu hususta İbn Nebi’ye göre, modern toplumda “*Çalmak ayıp değil, yakalanmak ayıp.*” sözünde olduğu gibi laik/seküler anlayışın getirdiği bir ahlaki çöküntü söz konusudur. Zira bu sözlerde görüldüğü gibi seküler ahlak anlayışında çalmak, bir ayıp, pişmanlık değil; aksine, mesele yakalanmak ve utanma korkusudur.²⁴⁷ Bu anlayışta insan merkeze alınmaktadır. Diğer dini ahlaki telakkilerin hiçbir önemi yoktur. Zira “*seküler ahlak*”, dine ait bütün değerleri göz ardı eden, sadece bu dünyayı kabul ederek uhrevi tüm değerleri yok sayan, insanı merkeze alan bir ahlak anlayışıdır. Bu anlayışa göre insan, dini değerlerin yerine dünyevi değerleri kutsayarak kendi ürettiği değerlere tapınması gibi bir problemle karşı karşıya kalmaktadır. Aynı zamanda insan, salt iktisadi ve fiziksel ihtiyaçlara sahip, psikolojik ve nefsanî dürtülerle dolu bir nesneye dönüşmektedir. Böylelikle insan, dini ahlakta görüldüğü üzere inandığı gibi yaşamak yerine yaşadığı gibi inanmaya başlamaktadır. Dünyevileşme aşaması da bu noktada ortaya çıkmaktadır.²⁴⁸ Bu aşamaya karşı bir duruş olarak İslam’da ise söz konusu hırsızlık yapıldığında bunun cezası elin kesilmesidir.²⁴⁹ Caydırıcılık özelliği de olan bu uygulamayla birlikte hem insanların mallarının/mülkiyetinin korunması

²⁴⁴ Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, 60.

²⁴⁵ İbn Nebi, *Şurutu’n-nahda*, 88,89.

²⁴⁶ Ebü’l-Hüseyn b. Müslim el-Kuşeyri Müslim b. Haccac, *Sahih-i Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâki (Kâhîre: Dâru ihyâ’il-kütübi’l-Arabiyye, ts.), “Tevbe”, 46.

²⁴⁷ İbn Nebi, *Şurutu’n-nahda*, 88,89.

²⁴⁸ Aydın, “Seküler Ahlak Bağlamında Din-Ahlak İlişkisi”, 9.

²⁴⁹ el-Maide 5/38.

sağlanmakta hem de ahlaki açıdan toplumsal felaketi sağlayabilecek “Çalmak ayıp değil, yakalanmak ayıp.” sözündeki gibi anlayışlar ortadan kaldırılmaktadır.

İbn Nebi’ye göre bahsedilen seküler ahlak anlayışının daha ilerisi bir anlayış da vardır. Bu anlayışa göre de hırsızlık; tiyatro, sinema, folklor gibi kültürel etkinliklerde onurlu bir mevki kazanmıştır.²⁵⁰ Bu şekilde kültürel medya araçları yoluyla kötü ahlaki özellikler insanlara rol model olarak sunulmaktadır.²⁵¹ İbn Nebi’nin yaşadığı şehir olan Cezayir’de de bu durum görülmektedir. Öyle ki bir hırsız dahi yaptığı bu fiilden herhangi bir utanç ve pişmanlık duymamakta, “Çaldım, yürüttüm.” gibi sözler söylemekten çekinmemektedir.²⁵² Düşünüre göre gerçek rol modeller ise İslam ahlakını temsil eden muhacir ve ensar gibi birbirine zıt iki unsurdan yeni bir İslam yuvası kurulabilmesi adına eşlerinden birini boşayıp teklif edecek kadar bir alicenaplılık ve isar anlayışı meydana getiren örnek ahlak anlayışıdır.²⁵³ Düşünürün ifadelerinden toplumsal kalkınmada İslam ahlakının payının da oldukça büyük olduğu sonucu çıkmaktadır. İbn Nebi’ye göre muhacir ve ensar örneğinde görüldüğü gibi Müslümanlar ancak bu İslami ruhla insanlar kenetlenip tek bir hedefe yönelebilecek ve birbirini aldatmayan, güvenilir, ahlaklı bir toplum inşa edebileceklerdir.²⁵⁴ Düşünürün görüşleri ışığından değerlendirildiğinde, bu sayede gündelik ve sosyal hayatta iktisadi işlemler de kolaylaşacaktır. İbn Nebi İslam iktisadının ahlaki boyutuna değinerek iktisadın manevi yönüne dikkat çekmektedir. Bu açıdan düşünürün görüşleri İslam hukuku ve iktisadının bakış açısına benzerdir.

1.1.2. İş Mantığı

İbn Nebi’ye göre çalışma konusundaki asıl eksiklik felsefe ve teori gibi düşünsel faktörle değil, hareket ve iş mantığı ile ilgilidir. Düşünür bu noktada hareket mantığına ve aksiyon ruhuna sahip çok az insanın bulunmasından yakınmaktadır. İbn Nebi’nin yaşadığı Cezayir’de fikirler ile uygulama arasındaki bağın yokluğu sebebiyle halk amaçsız bir şekilde pasif bir yaşam sürmektedir. Bu da yapılan çalışmalardan yeterli verim alınamaması ve çalışmaların başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmaktadır. Düşünüre göre Kur’an’a göre yaşanıldığı iddia edilmekte, ancak bu durum bir iddia ve

²⁵⁰ İbn Nebi, *Şurutu’n-nahda*, 88,89.

²⁵¹ Necla Mora, “Medya ve Kültürel Kimlik”, *Journal of Human Sciences* 5/1 (Mart 2008), 6.

²⁵² İbn Nebi, *Şurutu’n-nahda*, 88-90.

²⁵³ Muhammed b. Sa’d b. Meni’ ez-Zühri, *Kitabu’t-Tabakatü’l-Kübra*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: y.y., 2001), 3/484.

²⁵⁴ İbn Nebi, *Şurutu’n-nahda*, 88-90.

düşünceden öteye gidememektedir. Kur'an'a göre yaşam gerçek hayatta bir karşılık bulamamaktadır. Düşünürü göre “Müslümanda eksik olan düşünce mantığı değil, hareket mantığıdır.”²⁵⁵

1.2. Çalışma

İbn Nebi'ye göre “çalışma, sosyal hayattaki oluşumun kaynağıdır.” Fakat zaman, insan ve toprak gibi süregelen bir unsur değildir. Ancak çalışma, bu üç unsurla birlikte oluşturulabilir. Düşünürü göre çalışmanın hedefi “çalışmayı öğretici” olmasıdır. Bunu gerçekleştirmek için de tüccar, talebe, alimden çiftçi, kadın ve dilenciye kadar kolektif çalışma topyekün aynı doğrultuda hareket ettirilmelidir. Bütün bunlarla insan yeni bir istikamete yöneltilecektir. Böylece çalışma öncelikle umumi anlamda toplumda, ilerleyen süreçte de hususi manada bireysel olarak gerçekleşecektir. İbn Nebi'ye göre her toplumda çalışmanın yönetimi gerçekleştirilebilir. Çalışmayla kültür ve sermayenin birlikte yönetimi sayesinde yeni iş sahaları ve imkanlar oluşturulacaktır. Bu sayede özgüvenini yitirmiş insana toplumdaki varlığını hissettirecek ve liyakat niteliği kazanan insana özgüvenini yeniden kazandıracaktır.²⁵⁶ İslam iktisadı açısından çalışma unsuru, olmazsa olmaz bir unsurdur. Zira her ne kadar bütün iktisadi programlar, modeller, teoriler ortaya konsa da pratikteki çalışma olmadan iktisadi anlamda hiçbir mesafe alınamamaktadır. İbn Nebi'nin görüşleri, kolektif çalışma ve çalışmanın yönetimi anlamında ayrı bir öneme sahiptir. Kur'an'da zikredilen “Öyleyse, bir işi bitirince diğerine koyul.”²⁵⁷ şeklindeki ayetin ışığında çalışmanın nasıl olması gerektiği de bildirilmektedir. Bu anlamda kolektif çalışma ve çalışma yönetimi, sürekli farklı işler yapılarak sağlanabilir. Böylece insanlar, verimli bir şekilde sıkılmadan diğer işlere odaklanabilir. Üretim, tarım ve hizmet gibi iktisadi işlemlerde böylece gelişme sağlanabilir.

1.3. Sermaye

Sermaye, iktisadi olarak tabiat ve emek unsurlarından sonraki üçüncü üretim faktörüdür. Üretimin bu unsuru, “üretim faktörlerine yardımcı olan, onun verim ve kalitesini yükselten,sonradan üretilmiş ve üretime katılmış vasıtalar” olarak tarif

²⁵⁵ İbn Nebi, *Şurutu'n-nahda*, 95, 96.

²⁵⁶ İbn Nebi, *Şurutu'n-nahda*, 106-108.

²⁵⁷ el-İnşirah 94/7.

edilebilmektedir.²⁵⁸ Sözlükte re's (baş) ile mâl kelimesinden oluşan re'sü'l-mâl (sermaye) terkihi, fıkhıta ticari anlamda ana para ve paraya çevrilebilir malların bütününi ifade eden sermaye, kapital, ana para ve ana mal gibi anlamların yanında bir malın fazlalık ihtiva etmeyen aslını ve kâr belirtmek için kullanılan bir tabirdir.²⁵⁹ Fıkıh kitaplarında re'sü'l-mâl kavramı, genel olarak murâbaha, mudârabe, selem, şirket, ribâ, zekât, tevliye, karz ve büyü gibi bölümlerde geçmekte ve cümledeki bağlamına göre farklı anlamlar taşımaktadır. Örneğin karz akdinde fazlalık/faiz içermeksizin borç verilen malı, miras hukukunda vârislere bölüşürülecek toplam terekeyi, şirket akdinde tarafların öne sürdüğü sermayeyi, selem akdinde alıcının peşin olarak ödediği semeni ifade eder.²⁶⁰ Re'sülmâl (sermaye) sahibine sermayedar ve rabbü'l-mâl denmektedir. Sermaye kelimesi, Modern Arapça'da ise *er-re's-mâliyye* veya *el-mezhebü'r-re'smâli* (*kapitalizm*) şeklinde kullanılmaktadır. İktisat literatüründe sermaye, dar anlamda nakdî servet veya beşerî kabiliyeti ; geniş anlamda ise toplumun sahip olduğu kaynakların tamamını kapsar. Bu nedenle iktisatçılar sermayeyi ikiye ayırmaktadır²⁶¹:

- *Sabit Sermaye/Üretim Sermayesi*: Bu tür sermayeler, üretime doğrudan katılmamakta, fakat üretimi etkileyerek işin sürekliliğini sağlamaktadır. Sabit sermaye; fabrika, atölye, bina gibi taşınmazlar ve üretim aşamasında birden çok kullanılan her türlü alet, edevat ve malzemeyi kapsamaktadır.
- *Döner Sermaye/Ticari Sermaye*: Bu sermayeler, doğrudan üretime katılarak üretimin devamlılığını sağlamaktadır. Bu türdeki mallar, üretimde zaruri anlamda ihtiyaç duyulan maddelerden oluşmakta ve bir kereye mahsus üretimde kullanılmaktadır. Üretimde kullanılan hammadde, ticari mallar ve ticarete kullanılan nakitler, İslam hukuku açısından nemalanan (üreyen), büyüyen mallardır.²⁶²

²⁵⁸ Habergetiren, *İslam Hukuku'nda Sermaye ve Sermaye Hareketleri (Sermayenin Oluşumu, Birleşmesi ve Bütünleşmesi)*, 31.

²⁵⁹ Şevket Topal, "Re'sülmâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/7.

²⁶⁰ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsut* (Beyrut: Daru'l-ma'rife, H 1414/M 1993) , 11/151-153, 173-179; Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi fi tertûbi's-şerâ'i* (b.y.: Daru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1406), 6/56-61; Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyar li ta'lîli'l-Muhtar* (Kahire: Matbaatü'l-Halebî, 1356), 2/34-36; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî İbn Âbidin, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1386/1966), 5/647-649; Topal, "Re'sülmâl", 35/7,8.

²⁶¹ Topal, "Re'sülmâl", 35/7.

²⁶² Habergetiren, *İslam Hukuku'nda Sermaye ve Sermaye Hareketleri (Sermayenin Oluşumu, Birleşmesi ve Bütünleşmesi)*, 95, 96.

Bir başka açıdan sermaye, artık değere²⁶³ ulaşmak için kullanılan mal ve parayı tanımlamaktadır. Bu kelime ilkçağlarda faiz karşılığı ödünç olarak verilen mal ve parayı ifade etmiş ve halen de modern medeni hukukta aynı anlama gelmektedir. Klasik iktisatta ise “*elde edilmiş olan her türlü zenginlik*”i ifade eder ve gelire ulaşmak için işletilebilecek her çeşit para ve maldır. Bu kavram ticaret hukukunda, bir ortaklığa ya da girişime yatırılan her çeşit para ve malı ifade etmektedir.²⁶⁴

Arapça kökenli “*Servet*” kelimesi ise zenginliği oluşturan iktisadi unsurların toplamına denmektedir.²⁶⁵ İbn Nebi’ye göre “*servet*”, iki şekilde tarif edilebilir. Birincisi zanaatkar, çiftçi veya çoban gibi kazananın sosyal durumuna göre; ikincisi ise âtıl bir şekilde dar bir alanda kullanılmış olması yönüyledir. Ancak düşünüre göre servetin tam zıttı bir anlamı ifade eden “*sermaye*” ise çok daha geniş bir alanı kapsayarak büyüyen ve gelişen bir varlığı tanımlamaktadır. Bu anlamında sermaye, hareketli ve genişlemeci bir özelliğe sahiptir. Ancak İbn Nebi’nin asıl vurguladığı husus “*sosyal sermaye*” kavramıdır. Düşünüre göre “*sosyal bir anlam kazanmış varlık*” (sosyal) sermayeyi tanımlamaktadır. Böylece varlık, ferdi bağlamdan kopup sosyal boyut kazanmaktadır. Bu durumda varlığın niceliği değil niteliği değişmektedir. Örneğin para miktarı sabit kalarak bu şekilde servetten sermayeye dönüşmüştür.²⁶⁶ Sermaye konusundan hiç azımsanmayacak derecede önemli bir konu olan bu kavram, iktisat açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda sermayenin tamamlayıcı unsuru olan “*sosyal sermaye*” kelimesinin farklı tanımlamaları yapılmıştır. Michael Woolcock’a göre kamu menfaati için kolektif hareketi kolaylaştırarak sosyal normları ve networkleri kapsayan bir kelimedir. Alejandro Portes’e göre ise insanların sosyal ilişkilerinin yapısında bulunmaktadır.²⁶⁷ Kelimenin ilk kullanımını ise Lyda Judsen Hanifan (ö.1932) yapmıştır. Amerikalı eğitimci ve reformist olan Hanifan, 1916’da kaleme aldığı “*The Rural School Community Center*” isimli makalesinde iktisadi bağlamı dışında sermayeyi ele alarak iktisada olan etkisinden de söz etmektedir. Bu bağlamda sosyal hayattaki fertlerin ve insanların arkadaşlık, dostluk, iyi niyet ve bu çeşit sosyal ilişkilerden bahsetmek için sosyal sermaye kavramını kullanmıştır. Tanımda da

²⁶³ “*Artık değer, üretilen malların değeriyle bunların üretimi için ödenen ücretlerin tutarı arasındaki fark*”ı ifade eder. bk. Haçerlioğlu, “Artık-Değer”, 20.

²⁶⁴ Haçerlioğlu, “Anamal”, 14,15.

²⁶⁵ Haçerlioğlu, “Servet”, 370.

²⁶⁶ İbn Nebi, *Şurutu’n-nahda*, 110-113.

²⁶⁷ Ian Falk - Sue Kilpatrick, “What Is Social Capital? A Study of Interaction in a Rural Community”, *Sociologia Ruralis* 40/1 (2000), 87.

görüldüğü gibi sosyal sermaye, insanın ailesi, yakınları, insanlar arası ilişkiler ve bunlardan doğan sosyal değerler söz konusu edilmektedir. Sosyal sermayenin günümüzdeki anlamda ilk kullanımının ise Jane Jacobs'un (ö. 2006) 1961 yılında kaleme aldığı "*The Death and Life of Great American Cities*" adlı eserde zikredilmiştir. Bu kitapta Jacobs, şehir insanları arasındaki komşuluk münasebetlerinin iş birliği, kolektif fiiller ve güvenin inşasına temel oluşturması yönüyle sosyal sermaye kavramını kullanmıştır.²⁶⁸ Sosyal sermaye kavramının sosyal bilimlerde ciddi anlamda kabul görmesi ise James Coleman (ö.1995) sayesinde olmuştur. 1988 yılında "*Social Capital in the Creation of Human Capital*" isimli çalışmasında yazar, sosyal sermayeyi, sadece onu gerçekleştirmek için gayret sarfedenlerin oluşturduğu ve onların istifade edebileceği değil, yapının tüm unsurları tarafından uygulanabilecek kamusal alan olarak tanımlamıştır.²⁶⁹ Toplumsal fayda açısından sosyal sermaye, iki türlü etkide bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, "*bilgi kaynakları*"; ikincisi de "*insan kaynakları*" bağlamındadır. Bilgi kaynakları; toplumsal iletişim ağları, bilgi erişimi ve yetenekler, geçmiş birikim ve toplumun davranışsal özellikleridir. İnsan kaynakları ise; güven, toplumsal mutabakat, vizyon, nitelikler, değerler ve normlar gibi daha çok bilişsel özelliklerdir. Ayrıca bilgi ve insan kaynakları birbirleriyle etkileşimde bulunarak hareket ve iş birliği halindedir. Bu sayede sermayenin tamamlayıcı unsuru olan sosyal sermaye kavramı, iktisadi kalkınma bakımından çok önemli bir faktörü oluşturmaktadır.²⁷⁰

Günümüz dünyasında insanların hareketliliği oldukça önemli bir seviyeye ulaşmıştır. Küreselleşmenin getirdiği bu hareketlilikle birlikte her hafta 2 milyondan fazla uçuş seferleri yapılmakta ve 60 milyondan fazla insan binlerce kilometreye seyahat etmektedir. Milyonlarca insan, otoyolları ve demiryolları vasıtasıyla da hem kendi ülkelerinde hem de farklı ülkelere bu seyahatlerini sürdürmektedirler.²⁷¹ İnsan trafiğiyle yakından ilişkili olan paranın dolaşımı da yerel, bölgesel ve küresel anlamda iktisadi bağlamda oldukça önemlidir. İbn Nebi, kendi yaşadığı ülkesi olan Cezayir'deki meselenin para miktarı olmadığını belirterek, asıl meselenin "*para dolaşımı*" olduğunu

²⁶⁸ Mustafa Şan-Rıdvan Şimşek, "Sosyal Sermaye Kavramının Tarihsel- Sosyolojik Arkaplanı", *Akademik İncelemeler Dergisi* 6/1 (Temmuz 2014), 93, 94.

²⁶⁹ Şan-Şimşek, "Sosyal Sermaye Kavramının Tarihsel- Sosyolojik Arkaplanı", 95.

²⁷⁰ Falk-Kilpatrick, "What Is Social Capital?", 101.

²⁷¹ Dirk Brockmann-Fabian Theis, "Money Circulation, Trackable Items, and the Emergence of Universal Human Mobility Patterns", *IEEE Pervasive Computing* 7/4 (Ekim 2008), 28.

ifade etmektedir. Nicelik anlamda “*para miktarı*” ise ikinci merhaledeki meseledir. Düşünürün görüşlerinden hareketle, iktisadi hayatta aktif bir şekilde kullanılmayan para (miktarı) iktisadi durgunluğu, daha sonra da iktisadi çöküşü beraberinde getirecektir. Bu noktada tarım, sanayi, ticaret ve hizmet sektörü gibi iktisadi açıdan çok önemli etkenlerin yanında İslam dinindeki zekât, sadaka, yemin kefareti ve fitır sadakası gibi uygulamalarla para dolaşımına önemli katkı sağlanmaktadır. Düşünüre göre büyük servetlerin olması da salt manada bir anlam ifade etmemektedir. İş imkanları ve yatırımlar oluşturulmalı; para da âtıl konumundan kurtarılıp faal haline getirilmelidir. Bunu gerçekleştirmek için İbn Nebi şöyle bir yöntemi benimsemektedir: “*Büyük servetler*” in yerine “*çok sayıda küçük servetler*” ortaklık yoluyla oluşturulmalıdır. Bu yöntemle Cezayir gibi gelişmemiş bir ülkede dahi sermaye oluşturma mümkün hale gelecektir.²⁷² İbn Nebi her ne kadar ismen zikretmemiş olsa da aslında kastettiği “*KOBİ*”lerdir. Zira Kobiler, küçük ve orta büyüklükteki işletmeleri ifade etmektedir. KOBİ’ler gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerde toplam istihdam ve işletmelerin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Ayrıca ihracat, üretim ve katma değer açılarından KOBİ’lerin ülke ekonomisi açısından önemi yadsınamaz.²⁷³ Günümüzdeki büyük şirketlerin çoğunun tarihsel sürecine bakıldığında bunların aslında başlangıçta küçük şirketler olarak ortaya çıktıkları görülmektedir. Bu şirketlerin büyüyebilmelerindeki sebepler olarak bilgi, bilgi becerileri ve yeni gelişmelere uyum sağlayabilme gösterilebilir. Örneğin “*Ford*” markasının sahibi Henry Ford, her bütçeye uygun otomobiller, Bill Gates standart bilgisayarlar, William Boeing sivil havacılığa askeri teknoloji uygulayarak uçak üretmiş; John D. Rockefeller de dünya çapında dağıtım mekanizması oluşturmuştur.²⁷⁴ Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi ekonomik kalkınma noktasında küçük ve orta büyüklükteki şirketleri ifade eden KOBİ’ler, İbn Nebi’nin de belirttiği gibi iktisadi güce ulaşmada çok önemli bir faktördür. Bu sayede ekonomik kalkınmada başlangıç aşamasında, Cezayir gibi gelişmemiş veya gelişmekte olan ülkelerin her ne kadar büyük sermayeleri olmasa da KOBİ gibi işletme ağlarıyla ekonomik büyümeleri gerçekleştirilebilir.

²⁷² İbn Nebi, *Şurutu'n-nahda*, 110-113.

²⁷³ M. Faruk Çatal, “Bölgesel Kalkınmada Küçük ve Orta Boy İşletmelerin (Kobi) Rolü”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/2 (Şubat 2010), 335, 338.

²⁷⁴ Zoltan J. Acs vd., “The Internationalization of Small and Medium-Sized Enterprises: A Policy Perspective”, *Small Business Economics* 9/1 (Şubat 1997), 7.

Düşünüre göre Cezayir’de “*Sermayenin Sevk ve İdaresi Konseyi*” kurulmalıdır. Bu konseyde servetlerin sermaye haline getirilmesi için gereken araştırma-incelemeler yapılmalı ve en uygun hedefler saptanmalıdır. Bu sayede çalışma, kültür ve sermayenin üçlü kombinasyonunun eş zamanlı birbirine paralel kullanımı sonucu medeniyet ve iktisat alanında yüksek düzeyde gelişim sağlanacaktır.²⁷⁵ Avrupa Birliği’nde İbn Nebi’nin önerdiği yapıya benzer sermayenin yönetimiyle ilgili bir kuruluş bulunmaktadır. Bu bağlamda Sermaye Piyasaları Birliği (CMU-Capital Markets Union), uygulanacak iktisat politikasının istendik yönde seyretmesi için oluşturulan bir kuruluştur. Bu kuruluş faaliyetlerinde şayet başarılı olursa sermayenin tahsisatını, finansmana erişim kolaylığını sağlamakta ve girişimci ve birikimciler için bir umut olmaktadır. Esas olarak Avrupa Birliği’ne finansal istikrar sağlayan bu kuruluş, sermaye piyasalarının gelişimini, büyümesini ve aynı zamanda ülkeler arası finansal bütünleşmeyi de sağlamaktadır.²⁷⁶

İktisat tarihinde iktisadi büyümeyi sağlayan iki köklü değişim gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki M.Ö. 8. bin yılda ortaya çıkmış, avcılık ve toplayıcılıkla hayatını idame eden insanları çoban ve çiftçi toplulukları haline getiren “*Tarım Devrimi*”dir. İkincisi de 18. Yüzyılla birlikte ortaya çıkan ve günümüze gelinceye kadar seri mal ve hizmet üretimine geçilmesini sağlayarak dünyadaki tarım nüfusunu belirgin bir şekilde azaltan “*Sanayi Devrimi*”dir.²⁷⁷ İbn Nebi’ye göre iktisadi olarak geri kalmış olan ülkeler, kalkınmak için ait oldukları ilkel imkanlardan kurtularak sanayi aşamasına geçmeleri gerekmektedir. Düşünüre göre bunu gerçekleştirmek için de “*tarım*” ve “*ham madde*” ye dayanmalıdırlar. İbn Nebi’nin ham maddeden kastı aslında sanayidir. Zira sanayide işlenmemiş ham maddelerin iktisadi anlamda ciddi bir getirileri olmamaktadır. Düşünüre göre bu iki etken “*İslam iktisadını emziren iki meme*”dirler. Yani iktisadi diriliş için iki temel destek olmaktadır. Örneğin Washington-Moskova ekseninde sanayi yoğun iken; Tanca-Cakarta ekseninde hammadde yaygındır. İslam ülkeleri ise hem sanayi hem de tarımsal üretim problemiyle karşı karşıyadırlar. Bu noktada İbn Nebi’nin eserinde ifade ettiği kadarıyla Birleşmiş Milletler’in nezaretinde yapılan bir bilimsel araştırmada, İslam ülkelerindeki tarımsal üretim noksanlığının, dünyadaki açlık

²⁷⁵ İbn Nebi, *Şurutu’n-nahda*, 110-113.

²⁷⁶ Nicolas Véron - Guntram B. Wolff, “Capital Markets Union: A Vision for the Long Term”, *Journal of Financial Regulation* 2/1 (Mart 2016), 130.

²⁷⁷ Tefik Güran, *İktisat Tarihi* (İstanbul: Der Yayınları, 2017), 10.

problemlerine sebep olduğu saptanmıştır.²⁷⁸ Ancak, sadece İslam ülkelerini bununla sınırlı tutmak isabetli değildir. Diğer ülkeler de bu üretim noksanlığından sorumludurlar. Söz konusu araştırmanın objektif olup olmadığı başka bir tartışma konusudur. Bu problemlerin tek nedeni olarak Müslümanların tarım alanındaki başarısızlıklarını öne sürmek doğru olmasa da konunun ve İbn Nebi'nin düşüncelerinin önemi açısından yapılan araştırma dikkate değerdir. Düşünürün belirttiği gibi tarım ve sanayinin iktisadi kalkınmadaki etkisi son derece önemlidir. Çünkü tarım, tarih boyunca tüm toplumlar için en önemli iktisadi faaliyet alanlarından birisi olmuştur. Bunun arkasında yatan iki temel sebep vardır. Bu sebeplerden ilki tarımın, insanların yaşamak için vazgeçilmez olan beslenme ihtiyacını karşılıyor olmasıdır. Diğer sebep ise iktisadi gelişmeyi sağlayan sürükleyici kaynakları temin etmesidir. Ayrıca tarımın, toplumda istihdam oluşturması, ihracat oranında döviz kaynağı sağlaması ve dış ülkelere alınabilecek gıda maddelerinden tarımsal üretim sayesinde döviz tasarrufu sağlaması gibi pek çok alanda iktisadi faydaları da bulunmaktadır. Ayrıca sanayileşmiş ülkelerin iktisadi anlamda geçirdiği aşamalar incelendiğinde bu sektördeki başarılarının çoğunlukla tarım sayesinde olduğu görülmektedir. Zira Batı Avrupa'da sanayileşme öncesi dönemde tarımda uzun bir iyileşme süreci gerçekleşmiştir. Tarım ve sanayi sektörleri birbirine o kadar bağlıdır ki bunların iktisadi gelişimi birbirinden bağımsız düşünülemez. Zira tarımın aktif ve verimli bir şekilde yapılabilmesi için sanayi teknolojisindeki modern yöntemlere ihtiyaç bulunmaktadır. Sanayinin de tarımsal üretime bilhassa ham madde açısından gereksinimi söz konusudur. Bu bağlamda iktisadi kalkınmanın ilk aşamalarında tarım sektörü, yatırımların kaynağı ve sanayileşme için ihtiyaç duyulan sermayeyi sağlaması yönüyle hazırlayıcı ve besleyici bir özelliğe sahiptir. Örneğin ABD ve Kanada'nın sanayileşmesinde, tarım sektöründeki sermaye birikimi temel sebep olmuştur. Bu ülkeler gibi diğer gelişmiş ülkeler de iktisadi kalkınma aşamalarında tarımsal verimliliği ve üretimi artırmış, tarımsal reformlar yapmış, tarım ve sanayi alanlarındaki etkileşimi artırarak ve adaptasyonu sağlayarak sanayileşme sürecini hızlandırmışlardır. Sanayi sektörü, tarımsal ürün talebiyle birlikte hem tarımsal gelirlerin artmasını sağlamakta hem de tarımsal üretim teknolojilerini geliştirerek tarım sektörüyle karşılıklı olarak iktisadi anlamda faydalanmaktadır. Sonuç olarak, sanayileşme aşamasında itici güç tarımsal sermayedir ve tarımsal üretimdeki gelişme ve artışlar sanayileşmeyi de hızlandırmakta ve geliştirmektedir. Ancak asıl iktisadi gelişme

²⁷⁸ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 25.

için muhakkak sanayi gelişmelidir. Bu noktada tarım da göz ardı edilmemelidir. Tarım ve sanayide karşılıklı bir etkileşim ve paralellik sağlanamazsa tam anlamıyla iktisadi gelişim sağlanamayacaktır.²⁷⁹

Düşünüre göre insanları iktisadi kalkınmaya dahil etmek için öncelikle insanın karnını doyumak gerekmektedir. Bunu sağlamak için de öncelikle tarım geliştirilmelidir. Ancak İbn Nebi'ye göre, gelişmemiş ülkelerdeki tarımsal üretim noksanlığına arazinin özellikleri ve eski tarım aletlerinin kullanılması sebep olmaktadır. Örneğin Kuzey Afrika'da emperyalizm sonucu derebeyler, çiftçilere modern tarım aletleri noktasında hiçbir hak tanımamışlardır. Düşünüre göre, bu açıdan başka bir örnek de Mısır'dır. Bu ülkede de 1952 Temmuz devrimine kadar klasik tarım aletleri kullanılmıştır. Bu devrimle birlikte çiftçi, üretici ve tüketici olarak bilinçli bir şekilde toprağa bağlanmıştır. Büyük toprak sahiplerinden araziler alınarak çiftçilere dağıtılmıştır. Önceleri köle durumundaki olan bu çiftçiler sermaye sahibi kılınmış ve bu sayede sermayelerini sınai kazanca dönüştürmüşlerdir. Böylece zenginlerin elinde biriken sermayenin (arazinin) devlet tarafından satın alınıp halka dağıtımı yapılarak iktisadın yönü değişmiştir. Düşünüre göre bu iktisadi reform, ülkenin sanayileşmesi yolunda atılan ilk adımdır. İslam ülkeleri iktisadi gelişmenin bu ilk merhalesinde bulunmaktadırlar. Oysaki batı ülkeleri bu aşamayı çoktan geride bırakarak sanayileşmelerini tamamlamışlardır.²⁸⁰ Ancak İbn Nebi'ye göre tarımsal üretimin kıtlığı, sadece tarımsal alandaki çalışmaların yetersizliği ve ilkel tarım aletlerinin kullanılmasından kaynaklanmamaktadır. Aynı zamanda iklim şartlarının elverişsizliği ve tabiatın kuraklığı da önemli etkenlerdir. Ancak kurak arazilere sahip İslam ülkeleri, Terence Maltsev'in²⁸¹ ileri sürdüğü kalkınma fikirleri sayesinde tarımsal yararlar sağlayabilmişlerdir. Düşünüre göre sanayileşme merhalesine geçebilmek için üretim araçları üzerinde "*toplumculuk*" esasını uygulamak gerekmektedir. Fakat İslam ülkeleri

²⁷⁹ Cahit Aydemir - Murat Pıçak, "Ekonomik Gelişme Sürecinde Tarım-Sanayi İlişkilerinin Sektörler Arası Bütünleşmeye Etkileri", *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi* 10 (Haziran 2008), 130-132.

²⁸⁰ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 25-27.

²⁸¹ Terence Semenovich Maltsev, 1895-1994 yılları arasında yaşamış, Rus tarım yenilikçisi ve üreticisidir. Saban demir bıçakları olmaksızın toprağı süren ve uygun dikme vaktini ayarlayan yeni bir toprak sürme sistemi geliştirmiştir. 1954 yılında geliştirmiş olduğu bu sistemden dolayı büyük altın madalya almaya hak kazanmıştır. Bu sistem Rusya'nın Kurgan ilindeki 1.5 milyon hektarlık alanda uygulanmış ve her hektar başına 1.7 ile 3.5 quintal (10 kglık ağırlık) arasında değişen ürün kazancı sağlamıştır. bk. Joint Stock Company "Marka" (JSC "Marka"), "Terence Semenovich Maltsev" (Erişim 5 Ocak 2021).

ham maddeleri işletmek için gerekli araçlar ve ham maddeyi ihraç etme hususunda zorluk çekmektedirler. Düşünürce göre İslam ülkelerinde bağımsızlığa kavuşmalarından sonraki birkaç yılda gelirlerinde %16'lık bir düşüş gözlemlenmektedir. Bu durum söz konusu ülkelerin ilk aşamada olmalarından kaynaklanmaktadır. Ancak bu sorun, “ekonomik farkındalık” ve “teknikte uzmanlaşma” problemleri de halledilerek diğer iktisadi prensiplerle birlikte aşılabılır.²⁸²

“Ekonomik farkındalık” kelimesi, sadece bir mala malik olmak ve iktisadi anlamda büyüüp gelişmeyi ifade etmemektedir. Bu kavram, iktisadi faaliyetlerle insanın ilişkisi bağlamında insana insanlık değeri katan, mutluluk veren ve ahlaki olarak hizmet üretmesini sağlayan bir değeri ifade etmektedir. Bu değer sevgi temelli ve soyuttur. Böylece iktisat, artık maddesel alandan manevi boyuta taşınmaktadır. Örneğin engelli bir insan acınmayı değil sevgiyi istemektedir. Engelli bireydeki bu tutum ve eşit yaklaşım isteği insanlık değerlerindedir. İslam dininde de bir yoksula (iktisadi anlamda parasal) yardım yapıldığında bu, ihtiyaç sahibini rencide edecek şekilde olmamalıdır. Bu şekilde yapıldığında gururu incinen yoksul kişi için, ahlaki açıdan yoksun olan zengin bu alaycı tavrından dolayı yapılan maddi yardımın bir önemi kalmamaktadır. İktisadın temeli de manevi yapısıyla nitelendirilen “ekonomik farkındalık” olmaktadır. Yani her fert bir değer olduğuna göre kendine has iktisadi katkısı da olmalıdır. Kişiye özgü muhasebe sistemi oluşturularak bireyin farkındalığı artırılmalıdır.²⁸³ İbn Nebi'nin geri kalmış İslam ülkelerinin gelişimi açısından öne sürdüğü “teknikte uzmanlaşma”da Taylorizm'deki gibi her işçinin/çalışanın tek bir işi/hareketi yapması ve ustalaşması/uzmanlaşması söz konusudur. Kısaca herkes kendi işini yapmaktadır. Vida örneğinde olduğu gibi işçilerden biri vidayı bir yere koyarken; diğeri bükmekte; öbürü de vidaya çekiçle vurmaktadır. Her işçi/çalışan kendi yaptığı işte ustalaşmaktadır. Bu sayede hem verimlilik artmakta hem de iş kısa sürede bitmektedir²⁸⁴. Örnekteki gibi her işçi tek bir işe odaklanarak o işi yapmaktadır. Yani “lokalizasyon/bölgesel yapma” yöntemi uygulanmaktadır. Teknikte uzmanlaşma”, aynı zamanda iktisadi dinamizmin gerçekleştirilmesi hususundaki “insan/ beşerî kaynakları” faktörüyle de ilgilidir. Zira bu kaynakların etkin kullanımının, hem mesleki ve entelektüel becerileri geliştirme

²⁸² İbn Nebi, *el- Müslim fi âlemi 'l- iktisad*, 29, 30.

²⁸³ M. Arif Akşit vd., “Farkındalık Ekonomisi- Ekonomik Farkındalık, Bireyselleşmiş Ekonomi”, *Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yenidoğan Dergisi* 3/2 (Eylül 2018), 320, 321.

²⁸⁴ Hançerlioğlu, “Taylorculuk”, 404.

noktasında mikro düzeyde; hem de okul, üniversite gibi devlet kurumlarında nitelikli insan gücünü sağlayacak altyapı oluşturmada makro düzeyde etkileri olmaktadır.²⁸⁵ Bu sayede kendi işine odaklanan bir çalışan/işçi, kendi alanındaki uzmanlaşmasını sağlamakta ve mesleki becerilerini geliştirerek iktisadi gelişmeyi sağlamadaki insan kaynağı gücünü oluşturmaktadır.

Bu bilgiler ışığında İbn Nebi, sermayeyi nakdi servet olarak daha dar anlamda ve sermayeyi ise toplumun sahip olduğu büyüyen ve genişleyen varlık olarak daha geniş anlamda İslam iktisadıyla benzer anlamda kullanmıştır. Ancak düşünürün asıl vurguladığı husus ise sosyal sermaye kavramıdır. Bu kavram, insan ve sosyal ilişkiler bağlamında vizyon, nitelikler, toplumsal güven, toplumun davranışsal özellikleri gibi bilgi ve insan kaynakları olarak nitelendirilmektedir. Diğer yandan düşünür para miktarından ziyade para dolaşımına vurgu yapmaktadır. Bu konu İslam hukuku ve iktisadi açısından zekât ve sadaka bağlamında değerlendirmek gerekir. Zira âtil bir şekilde duran paranın iktisadi anlamda topluma bir katkısı olmamaktadır. İbn Nebi, İslam iktisadını emziren iki meme olarak tarım ve ham madde/sanayiye görmektedir. Aynı zamanda düşünür insanların karnını doyurmayı/yoksulluktan kurtarmayı, iktisadi kalkınma için gerekli görmektedir. Bunun için de tarımın geliştirilmesi gerektiğinden bahseder. Bu açıdan üretimin teşvik edildiği İslam iktisadi bağlamında düşünürün görüşleri isabetlidir.

2. Toprak

“*Toprak*”, üzerinde bitkilerin büyüyüp geliştiği doğa parçasına denmektedir.²⁸⁶ Toprak, sınırlı bir parçadır. Doğa ile eşanlı olarak da kullanılmaktadır. Klasiklere göre üç tane üretim faktörü bulunmaktadır. Bunlar: “*Toprak (doğa gücü), insan gücü (emek) ve para (anamal)*” dır. Ancak aslında toprak, herhangi bir değer oluşturmamakta ve bizatihi kendisinin bir değeri de bulunmamaktadır. Asıl değeri oluşturan ise insan gücü (emek)dür. İnsan gücünün ilk uygulama sahası ise topraktır. Toprak, insan emeğinin doğal nesnesi konumundadır.²⁸⁷ İktisadi anlamda doğadaki en önemli unsur, topraktır. İslam, toprağa büyük önem vermiş ve en ileri toprak sistemini oluşturmuştur. Temel ihtiyaçları karşılayan toprak konusunda tarım, toprakların işlenmesi ve

²⁸⁵ Haçerlioğlu, "İnsansal Kaynaklar", 180; İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 21-23.

²⁸⁶ Orhan Haçerlioğlu, *Ticaret Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982), "Toprak", 405.

²⁸⁷ Haçerlioğlu, "Toprak", 430.

ormanların ağaçlandırılması teşvik edilmiştir.²⁸⁸ İktisatta toprak denildiğinde tüm yer altı ve yer üstü kaynakları anlaşılmalıdır. Bu açıdan madenler, ormanlar, akarsular ve denizler gibi doğal zenginliklerin yanında diğer doğal kaynaklar da birer üretim faktörüdür. İktisadi açıdan tarla sahibi ile çiftçinin sermaye ve emekleri ile oluşturulan müsâkât²⁸⁹ ve müzaraâ²⁹⁰ akitleri sonucunda hem bireysel hem de toplumsal menfaat ve üretim oluşmaktadır.²⁹¹ Bu bağlamda toprak, iktisadi açıdan çok önemli bir üretim unsurudur. İbn Nebi, toprağın, insanın seviye ölçüsü olduğunu düşünmektedir. Ona göre, insan gerilirse toprak da etkisini kaybedecektir. Yazar, kendi toprakları olan Cezayir’i örnek göstererek eski zamanlarda verimli ve bereketli olan bu toprakların insanla birlikte çökmeye uğradığını ifade etmektedir.²⁹² Ancak düşünür, zirai anlamda pek çok araştırma ve incelemelerin yapıldığını da belirtmektedir.²⁹³

İbn Nebi, konunun meteorolojik/iklimsel boyutunun ise göz ardı edildiğini söyler. Çöllerin artması ve yağmurların azalmasının sebebi olarak ormanların topyekün imha edilmesini göstermektedir. Düşünüre göre söz konusu meteorolojik meselenin çözümü ancak ağaç dikilmesi ve yetiştirilmesiyle sağlanabilir. Ancak sadece Cezayir değil bütün Kuzey Afrika ağaçlandırılmalıdır.²⁹⁴ Çünkü günümüze gelindiğinde Cezayir’in %2’si, Tunus’un %4’ü ve Fas’ın da %12’si ormanlıktır. Bu oranların çok az bir alanı kapsadığı aşikardır. Ayrıca Cezayir, 1954-1962 yıllarını kapsayan Bağımsızlık Savaşı’nda 40000 hektar alanını yıllık olarak kaybetmiş, ormanlarının da 650000 hektarı yanmıştır. Bu süreçte Tunus ise ormanlarının yıllık ortalama 5000, Fas da 13000 hektarını kaybetmiştir.²⁹⁵ Konunun iktisadi boyutuna bakıldığında ise farklı durumlar ortaya çıkmaktadır. Bu noktada Fransız şirketleri Cezayir’in kereste kaynaklarını tamamen tüketmiştir. Örneğin “*The Genie Militaire*” şirketi 1840 ile 1848 yılları arasında her yıl 153000 m³ odunluk kömür üretmiş, 300000 m³ de ağaç kesmiştir. 2.

²⁸⁸ Tabakoğlu, *İslâm İktisadına Giriş*, 319.

·Müsâkât, ürünü paylaşma esasına dayanan bağ-bağçe ortaklığıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. Hamdi Döndüren, “Müsâkât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/70, 71.

²⁹⁰ Müzaraa, fıkhi bir terim olarak zirai ortaklığı ifade etmektedir. Bilgi için bk. Hüseyin Kayapınar, “Müzâraa”, *TDV İslam Ansiklopedisi* 32(2006), 234-236.

²⁹¹ Mahmut Samar- Ahmad el-Hersh, “İslami İktisatta Üretim Teorisine Genel Bir Bakış”, *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi* 24 (2020), 130,131.

²⁹² İbn Nebi, *Şurutu’n-nahda*, 131.

²⁹³ İbn Nebi, *Şurutu’n-nahda*, 132.

²⁹⁴ İbn Nebi, *Şurutu’n-nahda*, 134-136.

²⁹⁵ Salah Eddine Zaimeche, “The Consequences of Rapid Deforestation: A North African Example”, *Ambio* 23/2 (1994), 136.

Dünya Savaşında ise 1.5 milyon m³ kereste kesilmiştir. 20. Yüzyılın başlangıcından beri Cezayir'deki yüzbinlerce hektar alan, savaşın da etkisinin olduğu kesilen 7 milyon m³ odun ve 6 milyon m³ odun kömürü üretimiyle kaybolmuştur.²⁹⁶ Ormansızlaşmanın önlenmesi için ilk olarak ağaç kesmenin yasaklanması acil yapılacaklar arasına alınmalıdır. İkinci olarak, daha fazla orman korunaklı bölge haline getirilmelidir. Üçüncü yapılacak uygulama, çok daha büyük yeniden ağaçlandırma kampanyalarının ucuz ve mümkün hale getirilmesidir. Bu şekilde yenilenebilir kaynaklar olarak ormanların ağaçlandırılması, endüstriyel ürün açısından yabangülü ve mantarların yarı mamul olarak üretimine, doğal olarak da ekonomiye katkı sağlayacaktır. Özel mülkiyetin verimsiz arazilerine dikilecek ağaç yardımı da ekonomi açısından önemli bir teşviiktir. Bu sayede Kuzey Afrika ülkeleri topraklardan verimli bir şekilde istifade edeceklerdir.²⁹⁷ Konunun meteorolojik/iklimsel boyutu açısından bakıldığında ise İbn Nebi'nin öne sürdüğü gibi hiç azımsanmayacak derecede önemlidir. Zira Afrika'da yağışların azalmasının ve iklim değişiminin ormansızlaşmayla ilişkili olduğu görülmektedir. Bu hususta Afrika kıtasında uygulanan ormansızlaştırma, kuraklığın ana faktörüdür. Ancak Kuzey Afrika'nın yarı kurak bölgelerinde ise ormanlar, iklim açısından yağışı ortalama %8 artırarak ekosistem üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Cezayir'de 1930'lu yılları takiben 60 yıl boyunca şiddetli kuraklık görülmüştür. Bu kuraklık 14 yıl boyunca devam etmiştir. 1980 yılında yağışta ciddi bir düşüş görülmüştür. 1988 yılı yaz ayında ise su depoları ancak %50 oranında doluluk oranına sahip olmuştur ve aynı zamanda normalde yağışlı geçen kış sezonunda bile kuraklık devam etmiştir. Aynı zamanda pek çok vadi de kurumuş ve dağlardaki karla kaplı alanlar da yok olmuştur.²⁹⁸

İbn Nebi'ye göre çölleşen alanları ağaçlandırmada farklı bir teknik kullanılmalıdır. Düşünüğe göre bu da denize yakın noktalardan başlanarak iç kesimlere doğru ağaçlandırma yoluyla sağlanacaktır. Ayrıca Cezayir'in bir şehri olan Tebessa'da "*Ağaçlandırma Halk Seferberliği*" sağlanmalıdır. Ağaçlandırma ve ormanlaşmanın sağlanmasıyla birlikte toprak meselesi çözülecek ve bu sayede iktisadi bağlamda diğer yapılması gereken vazifeler de kolaylaşacaktır.²⁹⁹ İbn Nebi'nin öne sürdüğü

²⁹⁶ Zaimeche, "The Consequences of Rapid Deforestation", 139.

²⁹⁷ Zaimeche, "The Consequences of Rapid Deforestation", 140.

²⁹⁸ Zaimeche, "The Consequences of Rapid Deforestation", 137.

²⁹⁹ İbn Nebi, *Şurutu'n-nahda*, 131-136.

ağaçlandırma projesi uygulandığında ciddi sonuçlar doğurmuştur. Örneğin Bangladeş'te 1966 yılında proje olarak hayata geçirilen “denizden karaya ağaçlandırma projesi” önemli bir örnektir. Bunu gerçekleştirmek için Mangrove ağaçları tercih edilmiştir. “Patuakhali, Barisal, Noakhali, Chittagong” kıyı bölgelerine 320 hektarlık alanda dikilmiştir. Sonraki yıllarda da ağaçlandırmaya devam edilen bu projenin alanı, 1990 yılıyla birlikte 120000 hektara ulaşmıştır. Bu dikimler, fidanları büyütme ve uygun tohumları sağlamak adına köylülerin yardımıyla deneme yanılma yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Bu proje sayesinde ülke ekonomisi için ihtiyaç duyulan toprak ve kereste gibi kaynaklar oluşturulmuş, orman ürünleri üretimi ve denizden gelebilecek fırtına dalgalarına karşı eşyaların ve insan hayatının korunması sağlanmış, deniz hayvanları ve yaban hayatı için çevre ekosistemi oluşturulmuş ve o bölgelerde yaşayan insanlar için iş imkanları sağlanmıştır.³⁰⁰ Ağaç dikmenin önemine dair hadiste: “Herhangi birinizin elinde bir hurma fidanı varken, kıyâmet kopacak olsa, derhal onu diksin!”³⁰¹ şeklinde buyrulurken ağaç dikmenin önemine vurgu yapılmaktadır. Bu hadis ışığında düşünüldüğünde İbn Nebi'nin ağaçlandırmayla ilgili görüşleri İslam iktisadı açısından isabetlidir.

Düşünürün görüşlerinden anlaşıldığına göre, üç üretim faktöründen biri olan toprağın, insan etkisi sonucu işlevini yitirdiği ve çölleştiği sonucu çıkmaktadır. Diğer yandan ormanların topyekün yok edilmesi de bu çölleşmeyi artırmıştır. Ormansızlaşmanın önlenmesi için ağaç kesimi yasaklanmalı, korunaklı bölge ormanları oluşturulmalı ve ağaçlandırma faaliyetleri başlatılmalıdır. Ancak düşünürün görüşüne göre çölleşen alanları ağaçlandırma işlemini başarmak ve bundan verim alabilmek için farklı bir metod belirlemek gerekmektedir. Bu açıdan İbn Nebi'nin görüşleri ışığında şu tespitleri yapmak mümkündür: Denize yakın noktalardan iç kesimlere doğru Bangladeş'te uygulandığı gibi diğer yerlerde de uygulanabilen proje sayesinde üç üretim faktöründen biri olan toprak sorunu çözülecektir. Toprak sorununun çözülmesiyle birlikte tarım gelişecek, yerli tohumla ağırlık verilecektir. Tarımın gelişmesiyle birlikte ithalat yerine ihracata ağırlık verilerek kendi kendine yetebilen bir tarım sistemi oluşturulacaktır. Bu sayede dışa bağımlılıktan kurtulunacak ve tarımsal üretimin artmasıyla birlikte ülke

³⁰⁰ P. Saenger- N. A. Siddiqi, “Land from the sea: The mangrove afforestation program of Bangladesh”, *Ocean & Coastal Management* 20/1 (Ocak 1993), 25.

³⁰¹ Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, thk. Hüsameddin el-Kudsî (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994), 4/63 (No. 6236).

ekonomisi gelişim sağlayacaktır. Diğer yandan orman ürünleri üretimi artacak ve kereste fabrikaları yaygınlaşacaktır. Bu gelişmeler de ihracat rakamlarını artıracak ve ülkeyi dışa bağımlılıktan kurtaracak, bu sayede iktisadi gelişim sağlanacaktır. Tarım ve ormancılığın gelişmesi, sanayinin hammadde ihtiyacını karşılayarak sanayinin de gelişmesine katkıda bulunacaktır. Görüldüğü gibi tarım ve sanayi birbirine bağlı olarak iktisadi gelişmeyi etkilemektedir.³⁰²

3. Zaman

Modern çağda yetersizliğinden en çok yakınılan hususların başında para ve zaman gelmektedir. Para bir şekilde bulunabilse de zamanın telafisi olmamaktadır. Ayrıca zaman bir açıdan para olarak da değerlendirilebilir. Zira zamanı etkili kullanmak sayesinde maddi kazançlar elde edilebilmektedir. Zamanın değişimi söz konusu olmadığı için asıl önemli olan faktör “*zamanın etkili ve verimli kullanılması*”dır. Zamanı iyi kullanarak hem iş hayatı hem de gündelik yaşantıda başarılı olmak mümkündür. Nitekim zamana gerektiği önemi veren insanlar hayatlarında başarıyı sağlamıştır. Yönetici konumundaki insanlar da en başta kendi zaman yönetimlerini sağlayarak çalışanlarının ve mensubu buldukları işletmelerin de başarısına katkıda bulunmuşlardır.³⁰³ Zaman yönetimi konusunda en önemli faktör ise insanın kendisini tanımasıdır. Bu bağlamda insan, kendi alışkanlıklarını gözden geçirerek sistematik ve planlı programlı bir hayat prensibini benimseyerek önce bireysel, sonra da toplumsal yaşamına yön vermelidir.

Zaman ile ilgili birçok tanım yapılmıştır. Bu tanımlardan bazıları aşağıda verilmiştir.

- Adam Smith'e göre “*zaman, olayların geçmişten bugüne gelip, geleceğe doğru birbirini takip eden kesintisiz bir süreçtir.*”
- Einstein'a göre “*zaman, olayları oluşuna göre sıralayan ve olaylara anlam veren bir boyuttur.*”³⁰⁴

³⁰² İbn Nebi, *Şurutu'n-nahda*, 131-136

³⁰³ Yalçın Karagöz vd., “Zamanın Etkin Kullanımını Sağlayan Faktörlerin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23 (2010), 98.

³⁰⁴ Nezahat Güçlü, “Zaman Yönetimi”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi* 25/25 (Haziran 2001): 88, 89.

Hadiste “Beş şey gelmeden önce beş şeyi ganîmet bil: İhtiyarlığından önce gençliğini, hastalanmadan önce sıhhatini, fakirliğinden önce zenginliğini, meşgul zamanlarından önce boş vakitlerini ve ölümünden önce hayâtını!”³⁰⁵ ve “Kişinin malayaniyi terk etmesi, onun Müslümanlığının güzelliğindedir.”³⁰⁶ şeklinde buyrulmuş zamanın değeri ve verimli bir şekilde geçirilmesine vurgu yapılmaktadır. Bu noktada İbn Nebî’ye göre zaman, telafisi olmayan bir değerdir. Bu değeri insanlar çoğu kez ihmal etmektedirler. Ancak zaman, akıp giden su gibi heba olmamalıdır. Düşünüre göre zamanı etkili kullanabilmek için halk eğitimi zaruridir. Bunu sağlamak için bütün imkanlar ve tecrübelerden yararlanılmalıdır. Özellikle kadın-erkek ve çocuk tüm halka günde “yarım saat” çalışma öğretilmelidir. Eğer bu sağlanabilirse ülkede iktisat, sanat, kültür vs. her alanda şaşırtıcı bir gelişme sağlanacaktır. Bu yarım saatlik tecrübeyle insanlar zamanın değerini öğrenecekler ve kıymetinin farkında olacaklardır. Böylelikle yeni zihinler ve ruhlarla refah sağlanacak, ilim ve teknik anlamda gelişim sağlanacaktır.³⁰⁷ Düşünürün görüşleri, yukarıda geçen mezkûr hadis bağlamında değerlendirildiğinde İslam iktisadı açısından isabetli gözükmektedir.

Düşünüre göre zaman faktörü modern zamanda iş hayatındaki en önemli etkenlerden biridir. Taylor teorisinde yerini bulan zaman faktörü, bilhassa gelişmiş sanayi toplumlarında “*Time is Money.*” (*Vakit nakittir*) şeklinde özdeyiş haline gelmiş ve bu toplumlardaki/ ülkelerdeki gelişmelerin temelinde iş saatleri yatmaktadır. Oysaki gelişmemiş toplumlarda zaman kavramı düzensiz bir şekilde ve taklitçilik prensibine dayalı olarak benimsenmiştir. Bu noktada gelişmemiş ülkelerin siyasi bağımsızlıklarını kazandıktan sonra zamana gerekli hassasiyet göstermeleri üzerinde duran İbn Nebî, bunun yanında ilk olarak iktisadi bağımsızlıklarını gerçekleştirmeleri gerektiğini de belirtmektedir.³⁰⁸

³⁰⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbûrî, *el-Müstedrek* (Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1411), 4/341.

³⁰⁶ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, thk. Beşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî., 1998), "Zühd", 11 (No. 2317).

³⁰⁷ İbn Nebî, *Şurutu'n-nahda*, 139-142.

³⁰⁸ İbn Nebî, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 16, 17.

BEŞİNCİ BÖLÜM: SÖMÜRGEÇİLİK

1. Sömürge (Gasb, İtlâf)

“Sömürge”, bir ulusun başka bir ulusu veya toplulukları iktisadi ve siyasal hegemonya altına almasına denmektedir. İlkçağlardaki güçlü ve köleci devletler güçsüz ülkeler üzerine köle edinmek ve yağmalamak için saldırıda bulunurlardı. Bu durum bir talandı ancak, koloni³⁰⁹ değildi. Modern anlamda sömürü ise “*üreticilerin ürettikleri değer fazlasına sahip çıkmak*” anlamına gelmektedir. Bu tanımda ise talan değil, kolonici mübadelenin yapısından kaynaklanan bir zorunluluk durumu söz konusudur. Bu manada dünyadaki ilk sömürgeci ülke İngiltere’dir ve ilk kolonileştirilen ülke de İngiltere’nin sömürdüğü Amerika’dır. Ancak bu, 1870 yılına kadar küçük boyutta sürmüştür. Koloniciliğin, tekelci sömürgeciliğe ve emperyalizme dönüşmesiyle birlikte dünya kaynaklarının paylaşımı adına büyük imparatorluklar kurulmuştur. İlk olarak askeri anlamda siyasal ve iktisadi bağımlılığa neden olan bu yapı, ilerleyen süreçte yalnızca iktisadi bağımlılığı beraberinde getirmiştir. Her ne kadar böyle olsa da aslında iktisadi bağımlılık doğal olarak siyasal bağımlılığa da neden olmaktadır. Geri kalmış ülkelere hürriyet ve medeniyet dağıtacağını iddia eden bu sistem, bu ülkelerin durumlarını daha da kötüleştirilmiş, açlık ve yoksullukla baş başa kalmalarına neden olmuştur. Birleşmiş Milletler tarafından yayımlanan araştırmada Avrupa’daki işçiler ile Afrika’daki işçilerin kişi başına düşen milli gelirleri ortaya çıkarılmıştır. Avrupa’da 209 dolar; Kenya’da 6 dolar, Avrupa’da 292 dolar; Kuzey Rodezya’da 5 dolar, Avrupa’da 306 dolar; Güney Rodezya’da 9 dolar...³¹⁰

Sömürgecinin İslam hukuku açısından karşılık geldiği kelimeler ise “*gasb ve itlaf*” olarak değerlendirilebilir. Zira bu kavramlar sömürgeci gibi yağmalamak, talan etmek, el koymak gibi anlamları ihtiva etmektedir. Bu kapsamda “*gasb*”, “bir şeyi haksız yolla ve zorla sahibinin elinden almak, zorlamak, sahibinin izni olmadan almak” anlamına gelmektedir. İslam’da başkasının malını gasbetmek Kur’an, sünnet ve icma’ ile yasaklanmıştır.³¹¹ Bu konuda Kur’an’da şöyle buyrulmaktadır: “*Aranızda*

³⁰⁹ *Koloni*, sömürgecinin diğer adıdır.

³¹⁰ Hançerlioğlu, "Sömürgecilik", 379, 380.

³¹¹ Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016), 579.

birbirinizin mallarını haksız yere yemeyin. İnsanların mallarından bir kısmını bile bile günaha girerek yemek için onları hakimlere (rüşvet olarak) vermeyin."³¹² "Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka..."³¹³ Hadislerde de benzer ifadeler yer almaktadır: "Müslüman bir kimsenin malı, başkasına onun gönül rızası bulunmadıkça helal olmaz."³¹⁴ "Şüphesiz sizin kanlarınız, mallarınız; bu ayınızda, bu beldenizde, bu gününüzün haramlığı gibi birbirine haramdır."³¹⁵ "Kim bir karış toprağı zulüm yoluyla ele geçirirse, Allah kıyamet gününde yedi kat toprağı onun boynuna tasma gibi takar."³¹⁶ Gasbın haramlığında İslam hukukçuları arasında görüş birliği bulunmaktadır. Gasbın gerçekleşmesi hususunda mezhep imamları arasında bazı görüş farklılıkları bulunmaktadır. Ebu Hanife (ö.767) ve Ebu Yusuf (ö.798)'a göre; mal sahibinin malını bir kimsenin haksız yere elinden almak suretiyle kendi tasarrufuna geçirmesiyle; İmam Muhammed (ö.805)'e göre mal sahibinin, malı üzerindeki tasarruf hakkını haksız olarak yok etmesiyle; diğer üç mezhep imamlarına göre ise, gâsıbın (gasbedenin), bir başkasının malını kendi eline geçirmesiyle mümkün olmaktadır.³¹⁷

"*İtlâf*"; öldürme, yok etme, gereksiz yere harcama anlamına gelmektedir. Fıkhî bir terim olarak ise "bir malı örfe göre istifade edilebilir olmaktan çıkacak şekilde telef etmek" demektir. İtlâf, tazmini gerektiren bir sebeptir. Çünkü burada başkasının hakkına zarar verme söz konusudur.³¹⁸ Kur'an'da "... O halde kim size saldırırsa, size saldırdığı gibi siz de ona saldırın..."³¹⁹ şeklinde buyrulmaktadır. Hz. Peygamber de şu şekilde buyurmaktadır: "İslam'da zarar ve zarara karşı zarar vermek yoktur."³²⁰ Telefte de gaspta olduğu gibi, hatta daha öncelikli olarak tazmin gerekir. Zira bu durum, sırf zarar verme ve hakka tecâvüz (saldırı)dür. Başkasının malına zarar verme konusunda hata yoluyla veya kasten, telef edenin temyiz kudretine sahip olup olmaması, buluş çağına ulaşmış ulaşmaması arasında bir fark yoktur. Bahsi geçen bütün durumlarda tazmin

³¹² el-Bakara 2/188.

³¹³ en-Nisa 4/29.

³¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî, *Neylü'l-evtâr fi şerhi Mülteka'l-ahbar* (Mısır: el-Matbaatu'l-Osmâniyye el-Mısriyye, ts.), 7/316.

³¹⁵ Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl es-San'ânî, *Sübülü's-selâm şerhu Buluğı'l-merâm cemu edilleti'l-ahkâm* (Kahire: y.y., 1950), 3/73.

³¹⁶ eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî, *Neylü'l-evtâr fi şerhi Mülteka'l-ahbar*, 7/317.

³¹⁷ Döndüren, *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali*, 580.

³¹⁸ Döndüren, *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali*, 583.

³¹⁹ el-Bakara 2/194.

³²⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâki (b.y.: Dâru İhyâi'l-kütübil-Arabiyye, ts.), "Ahkâm", 17 (No. 2341).

gerektiği hususunda dört mezhebin görüş birliği bulunmaktadır. Ayrıca akıl hastası olan veya uyuyan da mala zarar vermesi halinde, bundan sorumludur.³²¹

İbn Nebi Müslüman coğrafyasının geri kalışının sebebi olarak pek çok uzman ve iktisatçı tarafından ifade edilen maddi imkanların yoksunluğu olduğu fikrine karşıdır. Ona göre bu durumun nedeni zihin darlığı, çalışmaların dağınıklığı ve atalettir. Bu noktada Müslümanlar üç şekilde kendilerini ifade etmektedirler:

1. “Cahil olduğumuzdan dolayı bir şey yapamayız.” Sömürü zihniyetinin getirdiği bu anlayış, insanların kollektif şuuruyla çözülebilir.
2. “Fakir olduğumuz için bir şey yapamayız.” Burada sorun paranın azlığı gibi görülse de aslında sermayenin sevk ve idaresiyle ilgili bir sorundur.
3. “Sömürge idaresinden dolayı hiçbir işe kalkışamayız.” Burada hakim güç, bize izin ve imkan vermez, düşüncesi bulunmaktadır.

İlk iki madde içsel sömürgecilikle alakalı bir durumdur. Bu durumdan kurtulmak için bireysel, toplumsal, iktisadi, eğitsel, idari vs. her alanda bu gibi zehirli düşüncelerden kurtulmak gerekir. Son madde ise dışsal sömürgecilikle alakalıdır. Bu anlayış da ülkeleri istila eden sömürü düzenine hizmet eden bir zihin yapısıdır.³²² Müslümanların sömürüye neden bu kadar açık bir hale geldikleri konusunda da İbn Nebi bazı görüşler öne sürmektedir. Ona göre Müslümanlar İslam’dan uzaklaşmaları ve sömürüye açık olmaları sebebiyle bu tür problemlerle karşı karşıyadırlar. Bundan kurtulabilmek için ise Kur’an eğitimine dönmeleri gerekmektedir. Çünkü Müslümanlar bununla medeniyet oluşturmuş, terakki etmiş ve hareket ruhunu canlı tutmuşlardır. Düşünüğe göre söz konusu Kur’an eğitimiyle kastedilen ise İslam’ın asli, öz ve saf formu baz alınarak yapılan eğitimidir. Zira sömürgeciler bunun farkında olduklarından tahakküm ettikleri ülkelerde din ve Kur’an eğitimi yapan kurumları ya yasaklamış ya da sınırlandırmışlardır. Ayrıca bu ülkelerdeki din adamlarını kendi menfaatlerine hizmet edecek şekilde ayarlamışlardır.³²³ Örneğin İbn Nebi’nin doğup büyüdüğü ülke olan

³²¹ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve’n-Nezâir*, (Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1980) 1/77; Muvaffukuddin Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî, *el-Muğni*, (Kahire: Dâru'l-menâr, 1970), 7/280; Ebû'l-Velid Muhammed b. Ahmed el- Hâfid İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid* (İstanbul: Matbaatü'l-istikame, 1933), 2/404.

³²² İbn Nebi, *Şurutu'n-nahda*, 89-92.

³²³ İbn Nebi, *Vichetü'l-âlemi'l-islami*, 116.

Cezayir’de idari, resmi ve eğitim dili olan Arapça yasaklanmıştır.³²⁴ Bu şekilde din, kültür ve tarih başta olmak üzere pek çok alanda gelecek kuşakların geçmişle olan bağı kesilmiştir.

Düşünüre göre, emperyalist sistemin baskısı altında yaşayan işçiler, çalışarak elde ettikleri ekmeğin/ paranın verdikleri emeğin karşılığında değil, efendileri tarafından kendilerine bir lütuf eseri verildiğine inanmaktadırlar. Bu şekilde düşünen sömürü insanı, kendi problemlerini halletmek için hiçbir vasıta bulamamaktadır. Ayrıca emperyalizm sömürdüğü halklarda “açlık korkusu” duygusu empoze ederek “aç olan” veya “açlıktan korkan” iki insan tipi oluşturmuştur. İşçi sınıfı arasında yaygın olan bu korku Fransa’ya giden ve orada yetersiz gıda sonucu ölen binlerce Kuzey Afrikalı işçi arasında da belirgindir. İbn Nebi’ye göre emperyalizm, ekonomik olarak sömürülen insanların imkanlarını iyileştirmeye yönelik herhangi bir gayrette bulunmamaktadır. Aksine sömürü halkları için “ekonomik kölelik” sistemi oluşturmuş ve bu halkların ekonomik ve diğer alanlarda gelişiminin önünü tıkamıştır.³²⁵

2. Sömürü Çeşitleri

Sömürge, “tam sömürge”, “yarı sömürge” ve “özerk/yarı bağımsız devletler” şeklinde üç türdür. Tam sömürge, en çok bilinen ve uygulanan sömürge türüdür. Bu sömürgede sömürgeciler bir yeri ordu vasıtasıyla ele geçirerek tüm kaynaklarına el koymaktadır. Fransa’nın Cezayir ve İngilizlerin de Hindistan üzerine uyguladıkları sömürge bunun en tipik örneğidir. Yarı sömürgede ise kendilerini yönetemeyen halkların başka milletler tarafından yönetilmesi söz konusudur. Bu sömürge “mandaterlik sistemi” adıyla da bilinmektedir. Bu sömürgeye göre kendilerini yönetmekten aciz insanlar, refah ve zenginlik vaat edilerek sömürülmüştür. Bu sömürge türünde sömürgeciler tarafından tayin edilen idareciler ya da işbirlikçiler yoluyla sömürge ülkesinin kaynakları üzerinde kontrol sağlanmakta ve sömürülmektedir. Bu yarı sömürgeye örnek olarak Türk Kurtuluş Savaşı sırasında uygulanmak istenen mandaterlik sistemi verilebilir. Üçüncü sömürge türü ise özerk/bağımsız devletler kurmak şeklindedir. Bu sömürge çeşidinde devleti yönetenler, sömürgeci devletin desteğiyle bu görevini ifa etmektedirler. Ancak yöneticiler, kendilerini o mevkiye

³²⁴ Mehmet Nam, “İşgalden İstiklale Cezayir”, *Tarih Dergisi* 55 (Kasım 2013), 166.

³²⁵ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi’l-iktisad*, 20, 21.

getiren sömürgecilerin menfaatlerine uygun hareket etmedikleri zaman farklı yollarla görevlerinden düşürülmektedirler. Libya, Mısır ve Irak örnekleri bu tip sömürgecilerdendir.³²⁶

İbn Nebi'ye göre sömürgecilik iki türdür: Birincisi sömürge toplumlarına birçok konuda müdahale etmeyen ve hatta birtakım özgürlükler tanıyan “*liberal sömürgecilik*”; diğeri ise hayatın her alanına müdahalede bulunan “*totaliter sömürgecilik*” tir. İbn Nebi, liberal sömürgeciliğin sadece tanımını yaparak fazla değinmezken totaliter sömürgecilik kavramının iyice anlaşılması gerektiğini savunmaktadır. Düşünür, totaliter sömürgeciliğe örnek olarak bilimsel akademileri sayesinde sömürge politikalarını belirleyen ve bu noktada ilgili idareye bilgi veren “*Paris Sömürge Bilimleri Okulu*”nu vermektedir. Ayrıca “*Notrdamus Dostları Konferansı*” ve “*Volta Konferansı*” gibi amaçlarını sembolik isimlerle gizlemeye çalışan konferansları da zikreder. Düşünür'e göre bu konferanslarda maddi ve ahlaki sömürgeciliğin teknik plan ve programları hazırlanmakta ve geliştirilmektedir. İslam dünyasında görülen sömürgecilik de hayatın gizli açık her alanını kaplayan sömürgecilik olan totaliter sömürgeciliktir. Örnek olarak günümüzde Kuzey Afrika'da ve geçmişte de Trablusgarp'ta ve Endonezya'daki sömürgecilik verilebilir. Kur'an'da “*Krallar, bir memlekete girdi mi, orayı harap ederler ve halkının ileri gelenlerini zelil hale getirirler. İşte onlar böyle yaparlar.*”³²⁷ şeklinde bu husus çok belîğ bir şekilde ifade edilmektedir. Ayette vurgulandığı gibi sömürgeciliğin metotlarından birisi de seçkin insanları önemli ve kilit mevkilerden uzaklaştırmak olmuştur. Bu şekilde halkları temsil eden yöneticiler yerine kendi menfaatlerine uygun dostlarını yönetici konumuna geçirmektedirler. Bu sayede sömürmek istedikleri ülkelerden istedikleri şekilde faydalanmaktadırlar. İbn Nebi'nin sömürgecilikle ilgili diğeri bir taksimi ise şöyledir: “*İçsel sömürgecilik*” ve “*Dışsal sömürgecilik*”.³²⁸ İçsel sömürgecilikte, sömürgecinin zihin ve kalplerde kabullenilmesi ve bu doğrultuda davranış gelişimi söz konusudur. Yani bu sömürgecilikle kastedilen “*sömürülme kabiliyeti*”dir.³²⁹ Dışsal sömürgecilik ise bir ülkenin başka bir ülke üzerine oluşturduğu iktisadi ve siyasal anlamda oluşturduğu

³²⁶ Ahmet Gündüz, “Sömürgecilik Kavramı ve Sömürgeci Devletlerin Uyguladıkları Taktikler: Ortadoğu Örneği”, *History Studies International Journal Of History* 9/27 (Ocak 2016), 768, 769.

³²⁷ en-Neml 27/34.

³²⁸ İbn Nebi, *Vichetü'l-âlemi'l-islami*, 108-110.

³²⁹ “Sömürülme kabiliyeti” kavramı, “Sömürü Psikolojisi” başlığı altında daha ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

hegemonyadır. Bu sömürgecilik türü de daha çok “*totaliter sömürgecilik*” ile benzerlik göstermektedir. Düşünürce göre Müslümanların gerilemesinin sebebi iç sömürge olarak tabir edilen içten kaynaklanmaktadır. Bu durum psikolojik bir yıkımı ihtiva etmektedir. Konuyla ilgili İbn Nebi, Kur’an’da geçen şu ayete atıf yapmaktadır: “*Şüphesiz ki, bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez...*”³³⁰ Ayette de belirtildiği gibi bir toplumun ilerlemesi ancak kendi hallerini değiştirmelerine bağlıdır. İbn Nebi de içsel sömürgecilikten kurtularak bunun sağlanabileceğini belirtmektedir. Bu da insanların sömürölme kabiliyetinden kurtularak düşüncelerinin değişmesi ve toplumsal dönüşümle mümkün olacaktır.³³¹

3. İslam’ın Sömürüye Bakış Açısı

İslamiyet, sömürüye karşı olarak adil gelir dağılımı ve her ferдин mülk edinme serbestisini benimseyen bir anlayışa sahiptir. Bu anlayış sayesinde gayrimeşru tüketim ve haksız gelirin önüne geçerek nadide bir iktisadi sistemi benimsemiştir. Bu sistemde diğer sistemlerde olduğu gibi sermaye, insana hükmetmemekte; insan, sermayeye hükmetmektedir. Ayrıca İslam’a özgü ahlaki prensipler sayesinde toplumdaki yoksullara yardım edilmekte ve böylece fakirlerle zenginler arasında sevgi ortamı oluşturulmaktadır. Böyle bir atmosferdeki toplumda hem maddi hem de manevi açıdan gelişim söz konusu olmaktadır. İslam, sömürüye şiddetle karşı çıkarak bilhassa politikacılar ve yöneticilerin iş ahlakına dikkat etmesi gerektiğini savunmaktadır. Rüşvet, iltimas, adam kayırma gibi toplumsal adaleti felç eden uygulamaları yasaklamaktadır. Emeğin sömürölmesine karşı çıkan İslam’ın prensipleri hakim olduğunda toplumda maddi ve manevi refah sağlanacak, iktisadi gelişme hızlanacaktır.³³²

İslam, sömürüye karşı bir duruş sergilemektedir. Bu bağlamda, sömürgecilerin bir yeri ordu vasıtasıyla ele geçirerek tüm kaynaklarına el koyduğu “tam sömürge”de, işgal edilen ülkenin tüm kaynakları sömürölerek halkın sefilane bir şekilde yaşamasına neden olunmakta ve ülke ekonomisi çöküşe sürüklenmektedir. Örneğin İngilizler’in Hindistan üzerine uyguladıkları bu tarz sömürge hegemonyasında ülkenin bütün

³³⁰ er-Rad 13/11.

³³¹ İbn Nebi, *Şurutu’n-nahda*, 25, 26.

³³² Hüseyin Yılmaz, “Bir İş Ahlakı Sorunu Olarak ‘sömürü’ ve Toplumsal Zararları: Dini/Eğitsel Bir Yaklaşım”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/1 (Şubat 2009), 31-33.

kaynakları dış güçler tarafından sömürülmektedir. Ancak İslam, bu şekilde bir menfaatlenmeyi kabul etmemekte, işgal edilen halkın da refahını düşünerek ekonomik gelişimini sağlamaktadır. Vakıflar, zekât, sadaka gibi yollarla halka yardım yapılmaktadır. “Mandaterlik Sistemi” olarak adlandırılan “yarı sömürge”de ise zenginlik ve refah vaat edilmekte, ancak gerçekleştirilmemektedir. Oysaki İslam fethinin gerçekleştiği bir yerde bu sağlanmaktadır. Örneğin İslam Devleti olan Osmanlı, fethettiği ülkelerde halkın refahını sağlamıştır. Her ne kadar yerel yöneticilerin bazı zamanlar halka baskı yaptığı olmuştur da yöneticilere gerekli uyarılar yapılmış, cezalar verilmiştir.³³³ Üçüncü sömürge türü olan “özerk/bağımsız devletler kurmak” şeklindeki sömürge, devleti yönetenler, kendilerini o mevkiye getiren sömürgecilerin güdümünde hareket etmekte, aksi takdirde görevlerinden alınmaktadırlar. Burada halkın menfaatine, refahına yönelik iktisadi politikalar izlense de yöneticileri o makamlara getirenler, buna engel olmakta, ülkenin yer altı ve yer üstü kaynaklarını kendi milletlerinin refahı ve ülkelerinin imarlarında kullanmışlardır.³³⁴ Oysaki İslam devletinde bütün vatan topraklarının halkı Allah’ın emaneti olarak görülmektedir. Her din, mezhep ve ırktan tüm insanların can, mal, namus ve ırzından yöneticileri sorumludur. Devlet kaynakları ile birtakım yöneticilerin halkın üzerinde tahakküm kurmasına müsaade edilmemiştir. İktisadi bağlamda halkın doyurulması, refahı ve hazinenin dolu olmasına özen gösterilmiştir. Adil gelir dağılımı noktasına da ehemmiyet gösterilerek bu konuda da taviz verilmemiştir. Zira klasik doğu adalet anlayışına göre: *“Devlet ordusuz; ordu, parasız; para halksız ve halk da adaletsiz olamazdı.”*³³⁵

4. Sömürü Psikolojisi

Sömürge, hem sömürgeciler hem de sömürüye uğrayan toplumlar üzerinde sosyal ve kültürel olarak birtakım psikolojik etkilere sahiptir. İlk olarak, yönetici ve yönetilen gruplar arasında bir köprü vazifesi görmüş ve sömürülen kültürün sömürgeci kültür altında ezilerek pasif yapıda kalmasını sağlamıştır. Ayrıca dış güçler tarafından dahiyane bir şekilde yönetilen sömürgecinin kaynakları, yönetici ve halkın zihinlerini ahtapot gibi sararak düşüncelerin derinliklerine uzanmaktadır. İkinci olarak sömürge düzeni, sömürü halklarını hem psikolojik hem de sosyoekonomik yasak ve ödüllere

³³³ Mustafa Öztürk, “Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi/ Ottoman Administration in Arabian Countries”, *History Studies International Journal of History* (2010), 339, 342.

³³⁴ Öztürk, “Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi/ Ottoman Administration in Arabian Countries”, 347.

³³⁵ Öztürk, “Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi/ Ottoman Administration in Arabian Countries”, 342.

benimsetmek istediği sosyal normları da kabul ettirmektedir. Dış baskı ve egemenlik etkisinden daha kalıcı ve tehlikeli olan ise dahili yasaklar ve ödüllendir. Ancak bunlar her zaman göz ardı edilmektedir. Bu noktada iç direnç mekanizması devreye girmelidir. Psikolojik ve sosyolojik baskı mekanizmalarını devreye sokan diktacı sömürge kültürüne karşı savaşı ve karşı koyan zihniyetin/kültürün oluşturulması gerekmektedir.³³⁶ Zira baskı ve sömürge, insanın hem bilinç üstü hem de bilinç altı yaşamını etkilemektedir.³³⁷

İbn Nebi'ye göre bir toplumda “*sömürülme kabiliyeti*” oluştuğunda sömürü, “*tarihsel bir zorunluluk*” haline gelmektedir. Bu noktada düşünürü göre sömürge bağlamında iki çeşit ülke söz konusudur. Bunlardan birincisi, “*işgal altındaki ülke*”; ikincisi de “*sömürülen ülke*”dir. İlk durumda sadece toprak, insan ve zaman üçlüsü zarara uğramakta, ancak işgal altındaki insanlar sömürülme kabiliyetine sahip değillerdir. İkinci durumda ise durum tam tersinedir. Sömürülmeye elverişli olan insanlar sayesinde sömürü kaçınılmaz hale gelmektedir. Bu durum da sömürülen ülkelerin temel yapısını oluşturmaktadır. İbn Nebi, ilk duruma örnek olarak Roma'nın Yunanistan'ı ve İngiltere'nin İrlanda'yı işgal etmesi örneğini vermektedir. Bu ülkeler söz konusu ülkeleri işgal etmişler, ancak sömürememişlerdir. Çünkü onlarda bu sömürülme kabiliyeti başka bir deyişle sömürülme aciziyeti yoktur. İkinci duruma örnek olarak da İngiltere'nin dört yüz milyon Hintliyi ve Yemen'i sömürme örneğini vermektedir. Düşünürü göre bu ülkeler, sömürülme kabiliyetine sahip oldukları için İngiltere tarafından sömürgeleştirilmişlerdir. Bu şekilde sömürülme kabiliyetine sahip olan toplumlar, kendi vicdanlarında “*kendini red*” düşüncesine de sahip olmakta ve bu zihinsel sarsıntıyla birlikte sömürülmekten kurtulmak için çırpınmaktadır. Ancak İbn Nebi'ye göre İslam aleminde yarım asırdan fazla bir süredir koloniciler tarafından istemeyerek neden olunan bu zıtlık, sömürülme kabiliyetinin azalmasını sağlamıştır. Bu şekilde sömürgecilik, âtıl konumdaki potansiyeli harekete geçirerek nüfûz ettiği toplumlar üzerinde olumlu bir etki de yapmıştır. Bu etki sayesinde bu toplumların kendilerini değiştirmelerine katkıda bulunmuştur. Düşünürü göre İslam aleminin sorunu olarak sadece sömürgecilik konusunu söz konusu edip “*sömürülme kabiliyeti*”

³³⁶ Ashis Nandy, “The Psychology of Colonialism: Sex, Age, and Ideology in British India”, *Psychiatry* 45/3 (Ağustos 1982), 198.

³³⁷ Irene L. Gendzier, “Psychology and Colonialism: Some Observations”, *Middle East Journal* 30/4 (1976), 504.

hususunu göz ardı etmek, “boş ve gürültücü bir vatanseverlik”tir ve problemin çözümüne katkıda bulunmamakta, bilakis sömürgeciliğe yapılacak en iyi yardım olmaktadır. Bu noktadan sömürgeciliğin söz konusu etkisinden kurtulmak için yapılması gereken ilk şey, onun nedeni olan “sömürülme kabiliyeti”nden kurtulmaktır.³³⁸

Düşünüre göre toplumların ilerlemelerini sağlayacak sosyal hareketlere engel olan nedenler saptanmalıdır. Bunu teknik olarak belirlemenin yolu da bu engellerin ne kadarının sömürgeciler veya sömürülme kabiliyetine sahip toplumlar tarafından oluşturulduğunun belirlenmesidir. Bu nedenler belirlenerek İslam dünyası, her atılımına engel olan hareketsizlik ve çaresizliğin üstesinden gelerek gerekli araç ve çareleri bulacaktır. İbn Nebi’ye göre modern İslam dünyasında Müslümanların aktif faaliyetlerini engelleyen nedenlerden en çarpıcı olanı, sömürülme kabiliyetine kaynaklık eden “içsel nedenler”dir. Bu nedenlerin etkisiyle Müslümanlar, özgüvenini kaybetmiş, çaresizlik ve endişe içerisinde kendi gelişmelerine engel olmuşlardır. Bu bağlamda İslam alemindeki sömürgecilikle ilgili asıl problem sömürgeci ile sömürülen ilişkisi değil, sömürülen ile sömürülme kabiliyeti arasındaki ilişkidir. Düşünüre göre, bu problem halledilmeden sömürgeciliğin sona ermesi mümkün değildir. Ancak mevcut İslam aleminin bu sorunu aşmak için uyguladığı politikalar sapmaya uğramıştır. İbn Nebi bu noktada hapishanedeki “tutuklunun kaçmak için gardiyandan anahtarları istemesi” örneğini vermektedir. Bu örnekte İslam aleminin uyguladığı politikalar, tutuklunun durumuna benzetilmiştir. Müslümanlar sömürülme kabiliyetinden kurtulmak ve sömürgeciliğe karşı koymak için birtakım vasıtalar³³⁹ ihtiyaç duyarken; bu hallerini değiştirmeyi bizzat sömürgeciden beklemektedirler.³⁴⁰ Ona göre bu şekildeki İslam toplumu, “celladına aşık” bir tablo sergilemektedir. Sömürülme duygusu insanların o kadar içine işlemiştir ki adeta sömürülen toplumların karakterleri haline gelmiştir. Sömürülme kabiliyetini içinde yaşayan toplumların bu durumdan kurtulmaları imkansızdır. Bu noktada yapılacak ilk iş bu duygudan kurtulmak ve ruhu özgür bir karakter haline getirmek olmalıdır.³⁴¹

³³⁸ İbn Nebi, *Vichetü'l-âlemi'l-İslami*, 93, 94.

³³⁹ Bu vasıtalar “Sömürü ve Siyaset” başlığında sonraki maddede anlatılmaktadır.

³⁴⁰ İbn Nebi, *Vichetü'l-âlemi'l-İslami*, 95-97.

³⁴¹ İbn Nebi, *Vichetü'l-âlemi'l-İslami*, 93, 94.

5. Sömürü ve Siyaset

İbn Nebi'ye göre sömürgeci kurtulmak ve iktisadi problemleri çözmek için insanın konumunu belirleyen faktörler açıklanmalıdır. Ancak bu şekilde doğru olan politika benimsenebilir. Düşünürü göre İslam dünyasındaki modern siyasi düşünce devşirme bir yapıdan ibarettir. Müslümanlar hem iktisadi hem de diğer alanlarda kendi gelişimlerini sağlayacak vasıtaları araştırma zahmetinde bulunmayarak başkalarını taklit etmekle yetinmişlerdir. Düşünürü göre bu düşünce tarzları faydasız ve boştur. Bu noktada Müslümanlar, “*insan-toprak-zaman*” üçlüsünden “sentez” oluşturarak temel unsurları belirlemeli ve bunu da analize dayalı bir metodla yapmalıdırlar. Ona göre “toprak”, hayat desteği; “zaman”, onusuz bir şey düşünölemeyen; insan ise kendini sevk ve idare kabiliyetine sahip bir varlıktır. İnsan, kendisinde var olan bu ilkel vasıtaları, bilinçli kullanarak ve sorumluluk duygusuyla hareket ederek mükemmelleştirebilecektir. Bu vasıtalar siyasi faaliyet alanına uygulanması için sosyolojik bir pratiğe dönüşmelidir. Bunu gerçekleştirmek ise iki prensiple mümkündür. Birincisi, “*vasıtalara uygun bir siyaset izlemek*”. İkincisi, “*kendi siyasetinin vasıtalarını ortaya koymak*.” Düşünürü göre bu iki ilkedenden de iki aşama doğmaktadır. Birinci aşama, “*insan, toprak ve zaman gibi ilk elde edilecek vasıtalara uygun bir siyaset*”; ikinci aşama, “*vasıtaları sürekli değiştirmek ve onları mükemmelleştirmeye çalışmak*”. İlk aşamaya uygun bir siyaset benimsendiğinde sömürölme kabiliyeti tamamen yok olacaktır. İkinci aşamadaki gibi vasıtalar, çevrenin olumsuz şartlarına rağmen değiştirildiğinde ve mükemmelleştirildiğinde sömürü de Yemen'deki gizli ve Kuzey Afrika'daki istismarcı şeklinde olduğu gibi farklı şekilleriyle ortadan kalkacaktır. Ancak bu iki temel prensibin belli bir siyaset şekline/yönetim biçimine dönüşmesi gibi bir zorunluluğu yoktur. Kraliyet veya cumhuriyet gibi herhangi bir yönetim şeklinin benimsenmesi şartı yoktur. Zira şekil değil, içerik önemlidir.³⁴²

İbn Nebi'ye göre İslam dünyasındaki uygulanan siyaset, teoriden yoksun, gerçekçi amaçlardan uzak, belli temellere ve açık ilkelere dayanmamaktadır. Öyleki bu siyasette, Cemaleddin Afgani'nin (ö.1897) “*İslam Kardeşliği*” olarak adlandırdığı İslam ölkelerindeki bütün siyasetin temeli olması gereken ilkenin benimsenmesi söz konusu olmamaktadır. Çünkü bu ilke, çeşitli milliyetçilik anlayışlarının saldırısına maruz

³⁴² İbn Nebi, *Vichetü'l-âlemi'l-İslami*, 99, 100.

kalmıştır. Ayrıca düşünürün göre İslam ülkelerinin yöneticileri de kendi heva ve heveslerine, arzu ve çıkarlarına göre hareket etmektedirler. Söz konusu İslam devletlerinin yöneticileri, birbirlerine karşı kötü muamele politikası benimseyerek oluşturulması gereken “İslam kardeşliği/birliği” ilkesinden oldukça geride kalmaktadırlar. İbn Nebi’ye göre İslam ülkelerindeki uygulanan siyaset, “*elit tabakanın anarşik faaliyetleri*”nden başka bir özelliği olmayan bir yapıdadır ve bunun için siyaset değil, insanların hurafe ve hayaller için kullandığı “politika” kelimesinin kullanılması daha uygundur. Ona göre bu iki kavram arasındaki fark, duygu ve tesadüf ile insanlık tarihinin geçirdiği tecrübelerin arasındaki farklılık gibidir.³⁴³

Düşünürün göre İslam dünyasının siyasal anlamda diğer bir problemi de “*kolaycılık*” ve “*imkansızlaştırma*”dır. Bu problem özellikle Kuzey Afrika’daki siyasette görülmektedir. Zira buradaki siyasi yetkililer problemin asıl nedenlerini halktan gizlemektedir. Ancak İbn Nebi’ye göre bu bölgelerdeki siyaset, sömürgeciliği lanetlemektedir. Halbuki yapılması gereken sömürülme kabiliyetinin lanetlenmesi ve bununla ilgili gerekli ilmi çalışmaların yapılarak halkın da bilinçlendirilmesidir. Fakat İbn Nebi’nin tabiriyle uygulanan “*uyuşuk siyaset*” nedeniyle sömürülme kabiliyetiyle ilgili en ufak bir çaba gösterilmemektedir. Bu bölgedeki ülkelerde en ciddi liderler bile mevcut sistemden ve “*NATO*” ve “*Birleşmiş Milletler*” gibi faydasız makamlardan medet ummaktadırlar. Aynı zamanda protesto çıkırtkanlığı da yaparak görevlerini yaptıklarına inanmaktadırlar.³⁴⁴ Ancak İbn Nebi, “*Filistin Davası*” şuurunun Müslümanları uyuşukluktan çıkarmakta olduğunu savunmaktadır. Ortadoğu ülkelerinde halklar tepkilidir, ancak liderlerin tasmaları kendilerini o mevkiye getirenlerin elindedir. Bu liderler sömürgeci Batı’nın boyunduruğundan çıkmamakta, kendi halkının refah ve mutluluğunu düşünmemektedirler. Halkların tepkisi yöneticilerde de karşılık bulursa Filistin meselesi, İslam dünyasının uyanışı noktasında yeni ve olumlu bir yön tayin ederek “*tarihsel bir odak*” olacaktır. İbn Nebi’ye göre İslam alemi, bağımsızlık şartlarını kendisi hazırlayarak gerçek bağımsızlığa ulaşabilir. Dışarıdan enjekte edilen formüller problemi çözmek değil, aksine daha da derinleştirmektedir. Bu noktada iki çeşit tavır söz konusudur. Bunlardan ilki, “*şartların kendiliğinden oluşmasını beklemek*”; ikincisi ise “*olumlu bir yolla bu şartları hazırlamak*”tır. Ancak sömürüden

³⁴³ İbn Nebi, *Vichetü'l-âlemi'l-İslami*, 100.

³⁴⁴ İbn Nebi, *Vichetü'l-âlemi'l-İslami*, 101.

kurtulmak için temel çözüm ise sömürülme kabiliyetinden yani sömürüye uygun olma halinden kurtulmaktır.³⁴⁵

Düşünür, İslam dünyasının taklitçilikten bir an önce kurtulması gerektiğini söyleyerek sömürüden kurtuluş noktasındaki siyaset ve bu doğrultudaki vasıtaların birbiriyle koordineli bir şekilde ele alınması gerektiğine vurgu yapmaktadır. İslam dünyasındaki mevcut siyasetin açık ve temel prensiplere dayanmadığını, teoriden yoksun ve gerçekçi amaçlardan uzak olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda düşünüre göre, “İslam Kardeşliği” yani “ümmeçilik”in esas alınması gerekirken birtakım milliyetçilik anlayışları benimsenmekte ve İslam dünyasının birliği zedelenmektedir. Aynı zamanda İslam ülkelerinin yöneticileri de kendi arzu ve ihtiraslarına göre hareket etmekte, kendi halkının ekonomik refah ve gelişimini düşünmemektedir. İbn Nebi, yöneticilerin bu tutumlarından dolayı “siyaset” ve “politika” kavramları arasında da bir ayrıma gitmektedir. Ona göre gündelik söylemlerle değişen politika ile tarihsel tecrübelerin ışığında oluşan siyaset birbirinden farklı anlamlara gelmektedir. İslam dünyasındaki uygulanan siyaseti “elit tabakanın anarşik faaliyetleri” olarak yorumlayan düşünür, siyaset yerine hurafe ve hayaller anlamında kullanılan politika kelimesini kullanmayı tercih etmektedir. Zira yöneticilerin söylemleri günden güne değişmekte, bu ifadelerde gündelik ve güncel siyasete göre değişebilen tutarsız söylemler yer almaktadır. Düşünüre göre yöneticilerle ilgili İslam dünyasındaki bir diğer sorun da “kolaycılık” ve “imkansızlaştırma” problemleridir. Özellikle de Kuzey Afrika’daki siyasette görülen tutumlarda siyasi yetkililer, ülke problemlerinin asıl nedenlerini halktan gizlemekte, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik gerilemeyi, belki de ekonomik ilerleme olarak halka yansıtmaktadırlar. Esasında kendi yönetimlerindeki yanlış politikalar sonucu oluşan iktisadi gerilemeyi, kendilerince birtakım sebeplere bağlayarak halkın tepkisini farklı yönere çekmeye çabalamaktadırlar. Bu noktada ekonomik gelişim için herhangi bir girişimde bulunmaya ihtiyaç olmadığına halkı inandırarak iktisadi gelişim için “kolaycılık” ve “imkansızlaştırma” algısına sebep olmaktadır. Ayrıca bütün bunlarla kendi mevkilerini sağlamlaştırmaktadırlar. İbn Nebi’ye göre yöneticilerin siyasi anlayışlarındaki diğer bir problem de sömürgeciliğin lanetlenmesidir. O, bu tarz bir bakış açısının yanlış olduğunu, asıl lanetlenmesi gerekenin sömürülme kabiliyetinin olduğunu ifade etmektedir. Bu kabiliyetin,

³⁴⁵ İbn Nebi, *Vichetü'l-âlemi'l-İslami*, 106,107.

yöneticilerin içinde bulunduğu sözgelimi “uyuşuk siyaset” nedeniyle giderilmesi hususunda herhangi bir çaba gösterilmediğinden yakınmaktadır. Düşünür, iktisadi ve siyasal anlamda gerçek bir bağımsızlık için İslam aleminin bağımsızlık şartlarını kendi hazırlaması gerektiğini belirtmektedir. Zira dışarıdan hazır olarak sunulan formüller, problemi çözenin aksine sorunları daha da artırmaktadır. Düşünür, sömürüden kurtulmak için de temel çözüm olarak “sömürülme kabiliyeti/sömürüye uygun olma hali”nden kurtulunması gerektiğini belirterek İslam iktisadı açısından farklı bir bakış açısı ve kendine özgü bir düşünce sistemi geliştirmiştir. Bu noktada İbn Nebi’nin düşüncelerini, Kur’an’da geçtiği gibi “... Şüphesiz ki, bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez...”³⁴⁶ şeklinde düşünmek gerekir. Zira sömürülmeyi meslek edinenler sömürülmeye mahkûmdurlar.

³⁴⁶ er-Ra’d 13/11.

ALTINCI BÖLÜM: İKTİSADÎ GÖRÜŞLERİ UYGULAMADAKİ TEMEL ARGÜMANLAR

1. Emek Birikiminde Para Faktörü

Kur'an'da ve hadislerde emek kavramına vurgu yapılmış ve bu kavram övülmüştür. Kur'an'da bu hususla ilgili bazı ayetler şunlardır: *“İnsan için ancak çalıştığı vardır.”*³⁴⁷, *“Namaz kılınınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasibinizi arayın. Allah'ı da çok zikredin ki kurtuluşa eresiniz.”*³⁴⁸, *“...Ben, erkek olsun, kadın olsun, sizden hiçbir çalışanın amelini zayi etmeyeceğim...”*³⁴⁹. Emegün önemine dair bazı hadisler de şu şekildedir: *“İnsanın yediği en güzel şey kendi kazancından olandır...”*³⁵⁰, *“Hiç kimse kendi elinin emeğinden daha hayırlı bir yiyecek asla yememiştir...”*³⁵¹, *“Mümin, alın teriyle ölür.”*³⁵² Aynı zamanda emek kelimesi iktisadi anlamda sermaye ile birlikte *“mudarebe”* adı altında İslam hukuku terimini de oluşturmaktadır. Bu terim, emek-sermaye ortaklığı anlamında kar paylaşımı esasına dayanan ortaklığı ifade etmektedir.³⁵³ İktisadi anlamda emek, üretimde kullanılan *“insan gücü”*nü ifade etmektedir. Üretim unsurları arasında yer alan bu faktör, iktisadi açıdan *“Faydalı bir mal ve hizmet üretmek gayesiyle planlı bir şekilde yapılan bedeni ve zihni (fıkri) bir faaliyettir.”* Emegün gelirine ise *“ücret”* denmektedir. Bu bağlamda ücret, *“insan emeğine, iş gücünün kullanımı karşılığında ödenen bedel”*e denmektedir.³⁵⁴ Emek, sermaye veya para ile bir araya geldiğinde emekten alınan verim artar, kâr ve üretim çoğalır, maliyet ve işin süresi kısalmır, nihayetinde sermaye gelişir ve büyür. Bu bağlamda İslam iktisadında sermaye ile emek iş birliği içerisinde üretim sürecine katılmaktadır. Oysaki sosyalizm ve komünizm sermayeyi tanımazken; kapitalizm ise emeği tanımamaktadır. İslam iktisadı emek-sermaye (para) ilişkisinde bu

³⁴⁷ en-Necm 53/39.

³⁴⁸ el-Cuma 62/10.

³⁴⁹ Âl-i İmrân 3/195.

³⁵⁰ Ebû Dâvûd Süleyman b. El-Eş'as b. İshak es-Sicistani el- Ezdi, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beirut: Mektebetü'l-asriyye, ts.), "Büyü (İcâre)", 43 (No. 3528).

³⁵¹ Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, "Büyü", 15 (No. 2072).

³⁵² Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Sünen-i Nesai*, thk. Abdülfettah Ebu Gudde (Halep: Mektebetü'l-matbuati'l-İslamiyye, 1406), "Cenâiz", 5 (No. 1829).

³⁵³ Cengiz Kallek, "Mudarabe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/359.

³⁵⁴ Habergetiren, *İslam Hukuku'nda Sermaye ve Sermaye Hareketleri (Sermayenin Oluşumu, Birleşmesi ve Bütünleşmesi)*, 30.

iki etkeni asli birer unsur olarak telakki eder, müşterek bir amaç uğrunda hareket etmesini sağlar.³⁵⁵ Bu hususta Kur'an'da şöyle buyrulmaktadır: “Allah... bir kısmınızın Allah'ın lütfundan rızık aramak üzere yeryüzünde dolaşacağını, diğer bir kısmınızın ise Allah yolunda çarpışacağını bilmektedir...”³⁵⁶ Ayette bir anlamda iş bölümüne de vurgu yapılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında emek-sermaye unsurlarına iki farklı etken olarak işaret edildiği söylenebilir. Diğer yandan Medine'ye hicretin akabinde Hz. Peygamber, Yahudiler'in pazarına karşılık emek-sermayenin bir araya gelebileceği bir pazar kurmuştur. Burada kurulan ortaklıklar daha çok İslam hukukunda “mudarebe” olarak adlandırılan emek-sermaye ortaklıklarına dayanmıştır. Bunun yanında toprak sahibi ile bu imkândan yoksun olanların ortaklık kurmalarını sağlayan Muzaraa, Mugarese ve Musakat gibi ortaklıklar da benzer başka bir iş birliğini ifade etmektedir. Bu bakımdan bu tür iş birlikleri, İslam toplumunda teşekkül etmiş iktisadi ortaklıklar açısından önem arz etmektedir.³⁵⁷ Bu açıdan İbn Nebi'ye göre emekle para ilişkisi o kadar birbirine bağlıdır ki komünist ülkelerde dahi para olmadan ileriye yönelik bir adım dahi atılamamaktadır. Paranın bu rolü hâlâ devam etmektedir. Ancak kapitalist bir ülkeden komünizmle yönetilen bir ülkeye geçildiğinde paranın, emeğe karşı hakimiyetinde bir hafiflik görülmektedir. İbn Nebi, parayı, kollarını dünyaya yayan bir “*ahtapot*”a benzetmektedir. Ona göre ahtapotun kolları kesilerek belasından kurtulunamaz, ancak kafası kesilerek bu beladan kurtulunabilir. Yani iktisadi sistemde para hakimiyetine son verilmeli ve emek ön plana çıkarılmalıdır. Düşünürece göre altın veya gümüş gibi hangi türden olursa olsun para, emek birikimini sağlayan yegâne araçtır. İbn Nebi bu noktada elektrik akımı örneğini vermektedir. Emeğin parada birikmesini elektrik akımının bataryada birikmesine benzetmektedir. Bu şekilde parada biriken bu emek (artık değer), sahibine ihtiyaç duyduğu zamanlarda bunu karşılama fırsatı sunmaktadır. Para, böylece, emekten fazlasını yani artık değeri temsil etmektedir. Ona göre bunu en uygun temsil edecek olan vasıta ise altındır. Ancak iktisadi gelişmelerin etkisiyle bundan başka alternatif yolların aranması gerekmektedir.³⁵⁸

³⁵⁵ Habergetiren, *İslam Hukuku'nda Sermaye ve Sermaye Hareketleri (Sermayenin Oluşumu, Birleşmesi ve Bütünleşmesi)*, 91, 93.

³⁵⁶ el-Müzzemmil, 73/20.

³⁵⁷ Habergetiren, *İslam Hukuku'nda Sermaye ve Sermaye Hareketleri (Sermayenin Oluşumu, Birleşmesi ve Bütünleşmesi)*, 94.

³⁵⁸ İbn Nebi, *el- Müslim fi âlemi'l- iktisad*, 67-69.

Düşünüre göre bankalar mevduatlarını artırarak sermayeyi temsil etmeye başlamıştır. Bu şekilde para ile emek arasındaki bağlar değişikliğe uğramıştır. Evveliyatında para için kasa konumunda olan bankalar, bu değişiklikle birlikte İbn Nebi'nin tabiriyle “*parayı hapseden bir mahpushane*” haline gelmişlerdir. Böylece paraya hiçbir hak tanımayarak onu sadece kendi menfaatleri uğruna çalıştırmaktadırlar. Ancak insana ihtiyaç duyduğunda bunu karşılayacak imkânı veren paranın bu işlevi bugün unutulmuştur. Bu şartlar altında düşünen insan zihni de parasal şartlara bağlı olmayan ekonomik kalkınma planını uygulama konusunu düşünemez hale gelmiştir. Emek de sermayeden bağımsız düşünülemez bir “*mahpus*” durumuna düşmüştür. Ancak söz konusu bu durum küresel çapta sermayeye sahip oldukları için gelişmiş ülkelere zarar vermemektedir. Bu kapsamda Marshall Planı çerçevesinde 2. Dünya Savaşı'ndan sonra ABD, Almanya'ya finansal yardımda bulunmuştur. Bu yardım sayesinde Almanya ekonomik kalkınmasını sağlamıştır. Ancak İbn Nebi'ye göre bu durum tek başına yapılan para yardımı sayesinde gerçekleşmemiştir. Bu yardımın ancak iradeye (fiiliyata geçmiş gerçek bir irade) dönüşmesi halinde ekonomik kalkınma gerçekleştirilebilir. Bu şekilde ekonomik gelişim, beşerî güçlerin ancak medeni iradeye dayanması halinde her zaman uygulanabilir. İbn Nebi'ye göre Almanya'nın gerçekleştirmiş olduğu bu iktisadi atılım ırkla ilişkili değildir. Zira Japonya da Germen ırkından olmadığı halde bunu başarmıştır ve iktisadi açıdan gelişmiş ülkeler arasında üçüncü sırada yer almaktadır.³⁵⁹

İbn Nebi'ye göre İslam aleminin sorunu, parasal imkanlardan yoksun olma sorunu değildir. Bu sorun, sosyal gücün ekonomik kalkınma planları üzerinde kullanılıp kullanılmaması sorunudur. Sosyal güç de “*insan, toprak ve zaman*”³⁶⁰ dan oluşmaktadır. İktisadi kalkınmanın üç ana unsuru olan bu faktörler, etkin bir şekilde kullanılmalıdır. Kalkınma planlarını da söz konusu medeni irade harekete geçirmektedir. Öyle ki harekete geçen bu iradeyle her türlü zorluğa katlanırlar. Bu noktada düşünür Çin örneğini vermektedir. Bu ülke, taşıt ve kazı aletlerine sahip olmadığı bir dönemde milyarlarca metre küp toprak dökerek Çin Seddi'ni inşa etmiştir. Bunu mezkûr medeni irade ruhuyla yapmıştır. Zira seddin inşasında çalışan Çinliler'e “*Yukong*” adındaki atalarından bir Çinli'nin dağı devirdiğine dair bir efsane anlatılmıştır. Bu efsaneyi

³⁵⁹ İbn Nebi, *el- Müslim fi âlemi 'l- iktisad*, 69-71.

³⁶⁰ İbn Nebi'ye ait olan bu üç unsur, Dördüncü bölümde “İktisadi Kalkınmanın Ana Öğeleri” başlığı altında ele alınmıştır.

duyarak medeni iradeleri harekete geçen Çinliler de kollarını ve tüm vücudunu makine gibi çalıştırarak seddin inşasını başarıyla sonuçlandırmışlardır. Günümüzdeki Çinliler, geçmişlerini örnek almış, sosyalist idarenin baskısıyla büyük bir azimle ve düşük ücretle çalışmış, aynı zamanda medeni idarenin de etkisiyle büyük iktisadi atılım gerçekleştirmişlerdir. İbn Nebi'ye göre Çin örneğinde emeğin para karşısındaki bağımsızlığı görülmektedir. Ancak düşünüre göre bu bağımsızlık, çoğu zaman “*emek birikimi için bir batarya*” işlevi olmaktan çıkmakta ve emeğe karşı cephe almaktadır. Ayrıca emek için “*mahpushane*” konumuna düşmektedir. Böylelikle de emek, sahibine değil, kendisini hapseden parasal kuruluşların menfaatlerine hizmet etmektedir.³⁶¹

İbn Nebi'nin iktisadi kalkınma için vurguladığı “*irade*” kelimesi, kavramsal olarak “*nefsin yapılması gerektiğine hükmettiği bir işi, bir amacı gerçekleştirmeyi istemesi, ona yönelmesi*” anlamına gelmektedir. Bu kavram, İslam kaynaklarında kasd, ihtiyar, azim, meşîet (meşîyyet), şevk ve şehvet gibi kelimelerle yakın anlamda kullanılmıştır. İrade, harekete geçme yeteneği ve gücüdür. Bu açıdan irade, kişiyi fiile yönlendirmekte ve fiil de iradeye bağlı olarak gerçekleşmektedir. Esasında irade, fiilden önce gelse de fiilin gerçekleşmesi sürecinde onunla birlikte bütünleşmektedir. Bu kapsamdaki irade, bilinçli bir seçme gücünü ihtiva etmektedir.³⁶²

Düşünüre göre borsaya mal sürülmesinde ham madde-para ilişkisi söz konusudur. Söz konusu bu ilişki piyasa fiyatını belirlemektedir. Ancak bunu, sadece arz ve talebe bağlı olarak iktisadi unsurlar belirlememektedir. İktisadi unsurların haricinde siyasi, stratejik ve mali ortamlar da piyasa fiyatını belirlemektedir. Bu faktörlerin etkisiyle piyasa fiyatını belirleme işi sadece para sahibi ülkelere ait olmaktadır. Petrol konusunda da aynı durum geçerlidir. Bu şekilde söz konusu etkenler petrol fiyatını belirleyen yegâne faktör olmaktadır. Ancak fiyat belirleme konusunda petrol üreten ülkelerin ise herhangi bir görüşte bulunmaya ne hakları ne de yetkileri bulunmaktadır. Bu şekilde para-ham madde ilişkisi sadece tek taraflı olarak belirlenmektedir.³⁶³

³⁶¹ İbn Nebi, *el- Müslim fi âlemi 'l- iktisad*, 71, 72.

³⁶² Mustafa Çağrıç-İsmail Hıncal, “İrade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/380, 381.

³⁶³ İbn Nebi, *el- Müslim fi âlemi 'l- iktisad*, 30, 31.

İbn Nebi'ye göre piyasa fiyatları kendi menfaatlerine uygun bir şekilde tröstlerce³⁶⁴ belirlenmektedir. Bu durumun ve emperyalizmin etkisiyle ham madde üreten ülkeler, sermayeye boyun eğerek ürünlerini karşılıksız olarak dışa sevk etme durumunda kalmaktadırlar. Ayrıca günümüz iktisadı para esasına dayanmaktadır. İktisatta görülen zarar ise ham madde-para ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Düşünür bu konuda şu örneği vermektedir: “Cezayir’de üretilen “*Kındıra*” bitkisi, İngiltere’de üretilen “*selüloz*” ve “*kâğıt hamuru*” ndan değer olarak 40 kat düşüktür.” Görüldüğü üzere İngiltere ve onun gibi batı ülkeleri ham maddeyi üretilip işlenmiş hale getirdiğinde bu fahiş fark ortaya çıkmaktadır. İslam ülkeleri ise bu işlenmiş ürünleri yüksek fiyatla almakta ve böylece üretici ve tüketici olarak zararlı çıkmaktadır. İbn Nebi'ye göre hammadde, piyasa ortamındaki etki unsurlarından zarara uğramakta ve bu unsurlardan bağımsız hale getirilerek paranın egemenliğinden kurtarılmalıdır. Bu noktada bazı İslam ülkeleri ticari işlemlerini, ham madde fiyatının sadece para tarafından belirlenmediği ilişkiler üzerine kurmuşlardır. Bu işlemler, ham maddenin sanayide teçhizatlandırılması karşılığında satılması veya ham madde karşılığında yapılmaktadır. Bu açıdan düşünür şu örneği vermektedir: “Mısır kendi ürettiği pamuğu, kendisini sınai yönden teçhizatlandıran ülkelere satmış; Seylan da, kendi ürettiği “*Kauçuk*”u “*Çin pirinci*” ile değiştirmiştir.” İbn Nebi'ye göre Asya ve Afrika’da bulunan İslam ülkeleri, para kitlesine karşı ham madde kitlesini ortaya koymalıdır. Tarımsal ve sanayi alanında birleşik ekonomi fikri benimsenerek ham maddelerin pazarlanması İslam ülkeleri aracılığıyla yapılmalıdır. Bu iktisat birliği İslam ülkelerinin bütün kurumlarıyla tam uyumlu bir şekilde çalışmalıdır. Ancak düşünüre göre ekonomi birliği konusunun, savaşların devam ettiği bir bölgede ele alınması mümkün değildir. Zira bu bölgelerde güvenlik nedeniyle işler yoluna koyulamamakta ve şahıslar ortak olmaya cesaret edememektedir. Söz konusu bölgelerdeki devletler, iktisadi problemlerini dahili zaruretler sebebiyle siyasi güçle çözümlenmeye çalışarak kural dışı davranışlarda bulunmaktadır. Düşünüre göre böyle bir ortamda iktisat, aynı zamanda İslam düşüncesinin de rotasını belirleyecek yegâne bir unsur haline gelmiştir. Düşünüre göre ham madde kitlesine sahip ülkelerle para kitlesine sahip ülkeler arasındaki ekonomik

³⁶⁴ *Tröst*, tekeli sermayeciliğin en tipik birleşme şeklidir. İlk olarak dünyaca ünlü Rockefeller’in avukatı Amerikalı T. Doot tarafından uygulanan bu birleşik yapı, pek çok farklı petrol şirketlerinin hisse senetlerini tek bir çatı altında toplayarak şirketler şirketi haline gelmiştir. Hisse senedi satın alma ve toplama temeline dayanan tröstler, zamanla gelişerek tek yönetim altında birleşmiş ve bu özerklik, onlara, piyasalara istedikleri gibi yön verme serbestisini kazandırmıştır.(Hançerlioğlu, "Tröst", 434.)

rekabetin savaşa dönüşmeden barış yoluyla çözümlenmesi gerekmektedir. Mısır’da inşa edilen Asvan Barajı³⁶⁵, bu noktada önemli bir örnektir. Diğer yandan İbn Nebi’ye göre Müslüman ülkeler ekonomik birlik kurarak güçlü hale gelebilirler. Tanca-Cakarta³⁶⁶ eksenini bu sayede eski iktisadi zayıflığından kurtulmuş olur. Ayrıca Müslümanlar iktisadi bilince de sahip olmalıdırlar. Bu bilinçle iktisadın “barış” ve “yükseliş” için ne kadar önemli olduğunu kavramalıdırlar.³⁶⁷

Düşünürün ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla İslam dünyası, parasal imkanların olmayışı nedeniyle değil, sosyal gücün iktisadi kalkınma planları üzerinde kullanılmadığından iktisadi gelişim gösterememektedir. Sosyal güç de “insan, toprak ve zaman” üçlüsünden oluşmaktadır. Bunun merkezini de insandaki medeni irade oluşturmaktadır. İbn Nebi, yukarıda Çin Seddi örneğini vererek medeni iradenin nasıl harekete geçirildiğinden ve bu medeni iradeyle birlikte geçmişlerini örnek alan Çinliler’in büyük bir azimle çalışarak iktisadi gelişmelerini sağladığını belirtmektedir. Ancak sadece medeni irade değil, düşük ücret, sosyalist idare baskısı ve zorunlu çalışma gibi faktörler de bu faktörlere ilave edilmelidir. Ona göre bu Çin örneğinde, emeğin para karşısındaki bağımsızlığı görülmektedir. Yani burada Çinliler, Çin seddi örneğinde maddi bir getirileri olmasa da kendi iç dinamikleriyle (ruhlarıyla/iradeleriyle) hareket ederek bu emek başarısını sağlamışlardır. Ancak pek çok zamanda olduğu gibi bu sağlanamamakta ve emek, sahibine değil, kendisini hapseden parasal kuruluşların menfaatlerine hizmet etmektedir. Diğer yandan İbn Nebi, ekonomide görülen zararın ham madde-para ilişkisinden kaynaklandığını düşünmektedir. Bu bağlamda emeğin yanında ham madde de paranın esaretinden kurtarılmalıdır. Düşünür, örnek olarak İslam ülkelerinden bazılarının uygulamış olduğu bir ticari işlemi örnek vermektedir. Mısır kendi ürettiği “pamuk”u, kendisini sınai açıdan teçhizatlandıran ülkelere satmış; Seylan da yine kendi ürettiği “Kauçuk”u, “Çin pirinci” ile değiştirmiştir. Takas sistemiyle oluşturulan bu uygulama sayesinde İslam ülkeleri, paraya karşı ham madde silahını kullanmalıdırlar. Bu noktada İslam ülkeleri, parasal imkanları yetersiz olsa da bunun

³⁶⁵ *Asvan Barajı’nın*, 1960 yılına yapımına başlanmış, 1968 yılında tamamlanmış ve 1970 yılında törenle açılmıştır. Mısır’ın sınırları içerisinde Nil Nehri üzerinde kurulan bu baraj, Mısır ve Sudan gibi bölge insanına tarım, temiz ve ucuz hidroelektrik enerji, selleri ve kuraklığı engelleme, su akışını düzenleme, şeker kamışı ve pirinç üretimini genişletme ve artırma gibi pek çok ekonomik ve çevresel fayda sağlamıştır. bk. *Water Technology*, “Aswan High Dam, River Nile, Sudan, Egypt” (Erişim 05 Ağustos 2020); M. A. Abu-Zeid - F. Z. El-Shibini, “Egypt’s High Aswan Dam”, *International Journal of Water Resources Development* 13/2 (Haziran 1997), 210.

³⁶⁶ *Tanca-Cakarta eksenini*, Fas’tan Endonezya’ya kadar olan bölgeyi kapsayan bir ifadedir.

³⁶⁷ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi’l-iktisad*, 31-34.

gibi ihtiyaç duydukları ham maddeleri birbirlerine satmak suretiyle iktisadi problemlerini çözecek ve ekonomik gelişimlerini sağlayabileceklerdir. Bunu yaparken tarım ve sanayi alanları bir arada olarak birleşik ekonomi fikrini benimsemek suretiyle ham maddeleri pazarlama sorununu da ortadan kaldırmalıdır. Müslüman ülkeler, iktisadi birlikler kurarak birbirleriyle koordineli bir şekilde çalışmalıdırlar. Ekonomik birlik oluşturulurken tarım-sanayi faaliyetleri uygulanacak alanlarda güvenlik sorunları olmamalıdır. Mısır'daki Asvan Barajı, bu noktada en tipik örneklerdendir. Düşünür, ham madde gücünü elinde bulunduran ülkelerle parayı elinde bulunduran devletler arasındaki ekonomik rekabetin bu şekilde güvenli ve barış ortamı içerisinde çözülmesi gerektiğini düşünmektedir. Aynı zamanda Müslümanların iktisadi bilince de sahip olması gerektiğini belirtmektedir. Zira paranın para üzerinden kârı olan “faiz” yoluyla sermaye sahibi bankerler servetlerine servet katmakta ve bu yolla düşük gelirli yoksul kesimin kanını emmektedir. Aynı zamanda modern çağda İslam dünyasında uygulanmaya çalışılan iktisadi krizler yoluyla Müslümanlar'ın en büyük iktisadi problemi, para haline gelmiştir. Bu bağlamda İbn Nebi'nin kapitalist dünyadaki para hakimiyetine karşı önerdiği emek ve ham maddenin üstünlüğü, maddi imkânı olmayan ülkelerin parasal sorunlarına deva olabilecek güçtedir. Neticede İslam hukuku ve iktisadında emeğe verilen değer bağlamında İbn Nebi'nin görüşlerinin isabetli ve gerçekçi olduğunu söylemek mümkündür.

2. Parasal ve Sosyal İşletme

“Para” kelimesi, Türkçe'ye Farsça “pâre” kelimesinden geçmiştir.³⁶⁸ Pâre, sayı, parça, bir bütünün bölüğü ve (günümüzde) nakit şeklinde ifade edilen nesnenin adı anlamında kullanılmaktadır. Türkçe'de para; “devletçe bastırılan, üzerinde saymaca değeri yazılı kâğıt ya da metalden ödeme aracı, nakit, eski dilde bir kuruşun kırta biri”ni ifade etmektedir.³⁶⁹ Günümüz sosyal ve iktisadi hayatın işleyişinde hayati bir öneme sahip olan para, “bir toplumun değer ölçüsü ve ödeme aracı olarak kullanmayı kabul ettiği araç” olarak tanımlanmaktadır.³⁷⁰ İslam hukukçuları ise para anlamında

³⁶⁸ Ali Akyıldız, “Para”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/163.

³⁶⁹ Ömer Faruk Habergetiren, *İslam Hukukunda Paranın Değer Kaybı ve Buna Bağlı Hükümler* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 7.

³⁷⁰ Mikail Altan-Suna Akten Çürük, “Modern İktisat Bilimi Açısından Para ve Faiz, Fıkhi Açısından Finans ve Altın İşlemleri -Tebliğ ve Müzakereler- Tartışmalı İlmî Toplantı”, *İslami İlimler Araştırma Vakfı* (Nisan 2012), 30.

“*semen*”³⁷¹ kelimesini kullanmışlardır. Hanefi hukukçular sarf akdini, “semenin semene satımıdır.” şeklinde tanımlamışlardır.³⁷² Daha açık ifadeyle *semen*, bir şeyin para cinsinden değeridir.³⁷³ Bu durumda *semen* ile para kastedilmektedir.³⁷⁴ Paranın İslam aleminde ve dünyada kullanımını yaygınlaştıkça İslam hukukçuları parayı, yaradılış bakımından para olanlar ve ıstılahi yani örf ile para olanlar şeklinde ikiye ayırmışlardır. Burada gümüş ve altın yaradılış bakımından para kabul edilirken; diğer paralar ise ıstılahi (örf ile) para kabul edilmiştir.³⁷⁵ İstılahi paraların altın ve gümüşün yerine geçerek onların hükümlerini alıp almayacakları ise tartışma konusu olmuştur. Bu bağlamda Hanefi mezhebine göre ıstılahi paralarla mübadeleye cevaz verilmiştir.³⁷⁶ Maliki mezhebi imamı İmam Malik (ö. 795) ise aynı (karşılığı) ve sikkesi bulunmak şartıyla derinin para olarak kullanımını onaylamıştır.³⁷⁷ İslam hukukçuları *fels*³⁷⁸lerin ise aslî para olmadıklarını, ancak para fonksiyonunu gördüklerini ifade etmişlerdir.³⁷⁹ İmam Şafii (ö. 820) para olarak *fels*leri kabul etmeme yönünde görüş belirtmiştir.³⁸⁰ Fakat halk arasında rağbet bulan *fels*ler ise Hanefiler dışındaki mezheplerce para olarak kabul edilmiştir.³⁸¹ Mezheplerin bu görüşlerinden anlaşılmaktadır ki İslam hukukçuları parayı fonksiyonları itibarıyla değil, insanların kabulüne ve maddesine göre sınıflandırmışlardır. Paranın kaynağını ortaya koymakta ve asli parayı yaradılış itibarıyla para olarak tarif etmektedirler. Batı iktisadi akımları ise parayı maddesine veya fonksiyonuna göre sınıflandırmışlar, onun para olma özelliğini başka bir ifadeyle satın alma gücünü kimden aldığını unutmuşlar, bu hususu ancak kağıt para konusunda söz konusu etmişlerdir.³⁸² Bu noktada modern iktisadi anlamda para, esas mahiyeti itibarıyla mal olarak nitelendirilmemekte, buna karşılık faiz yoluyla kiralanması açısından

³⁷¹ *Semen, satım akdinde satış bedeli ve tedavüldeki para anlamında fıkhi bir terimdir. bk. Beşir Gözübenli, “Semen”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/465.

³⁷² el-Mevsilî, *el-İhtiyar li ta'lili'l-Muhtar*, 2/39.

³⁷³ es-Serahsî, *el-Mebsut*, 14/2,3.

³⁷⁴ el-Mevsilî, *el-İhtiyar li ta'lili'l-Muhtar*, 2/39.

³⁷⁵ Muhammed Emin b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî İbn Âbidin, “Tenbîhu’-rukûd alâ mesâili’n-nukûd”, *Mecmûatü resâili İbn Âbidin*. (b.y.: Âlemü'l-Kütüb, ts.), 2/60.

³⁷⁶ el-Mevsilî, *el-İhtiyar li ta'lili'l-Muhtar*, 2/41.

³⁷⁷ Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî es-Sahnûn, *el-Müdevvene* (Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1415), 3/5.

³⁷⁸ *Fels*, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren basılan bronz veya bakır sikkeye denmektedir. bk. “Fels”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/309.

³⁷⁹ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısrî el-Karâfî, *el-Furûk* (Beyrut: Daru'l-ma'rife, ts.), 2/358.

³⁸⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrut: Daru'l-fikr, 1990), 3/98.

³⁸¹ es-Sahnûn, *el-Müdevvene*, 3/50-52.

³⁸² Ali Keleş, *İslam'a Göre Para Kavramı* (Bursa: Uludağ üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998), 90.

tamamen “mal” kavramının çerçevesi dışında da görülmemektedir.³⁸³ Zira para, insanların ihtiyaçlarını doğrudan tatmin etmemekte, fakat ihtiyaçların sağlanmasına vasıta olmaktadır. Bu nedenle vasıta olan bir şey iktisadi anlamda mal sayılmamaktadır.³⁸⁴ Bu bağlamda iktisadi açıdan paranın birtakım fonksiyonları bulunmaktadır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

- 1) Para, bir mübadele (değişim) vasıtasıdır (aracıdır).
- 2) Para, müşterek (ortak) değer ve fiyat ölçüsüdür.
- 3) Para, bir ödeme vasıtasıdır.
- 4) Para, bir iddihar (değer saklama vasıtası) veya bir tasarruf aracıdır.³⁸⁵

Bu özellikleri kendisinde ihtiva eden paranın çok kısa bir süre dahi kesintiye uğraması iktisadi düzeni çarpıcı bir şekilde etkileyecek ve kamu düzeninde ciddi derecede tepkilere neden olacaktır.³⁸⁶ Bu açıdan iktisadi düzen ve gelişim açısından paranın önemi yadsınamaz. Bu kapsamda paraya dayalı olarak kurulan işletmeler de iktisadi açıdan önem arz etmektedir. Bu noktada Kapitalist sistemde iki türlü şirket tipi söz konusudur. Birincisi, ortakları yoluyla karı en yüksek düzeye çıkartmayı hedefleyen şirketlerdir. Bu şirketler “*Parasal işletme modelleri*” olarak adlandırılmakta ve merkezine mali/parasal işlemleri alan kâr amaçlı şirketlerdir.³⁸⁷ Kâr amaçlı şirketler, borsadan hisse senedi almak, şirketlerin kendi aralarında hisselerini birbirlerine devretmeleri ve bunu tek yönetim altında birleştirmeleri şeklinde ortaya çıkabilmektedir.³⁸⁸ İkincisi ise kâr amacı gütmeyen, amacı sosyal bir problemi çözmek olan şirket modelidir.³⁸⁹ Bu ikinci modele “*sosyal işletme modeli*” denmektedir. Bu modelde şahsi kar mantalitesi soyutlanmaktadır. Sermaye sahipleri yalnızca ilk yatırdıkları parayı alabilmekte, onun haricinde herhangi bir karları olmamaktadır.³⁹⁰ Amacı sosyal bir hizmet sunmak olan Kâr amaçlı olmayan şirketlere, bazı vakıf, kuruluş, derneklerin yanında zanaatkar ve esnafları bir araya getiren meslek birlikleri örnek olarak verilebilir. Diğer bir örnek ise devletin geri kalmış bölgeleri düşük faizli

³⁸³ Turay, *Finansal Açıdan İslâm Borçlar Hukuku*, 63.

³⁸⁴ Habergetiren, *İslam Hukukunda Paranın Değer Kaybı ve Buna Bağlı Hükümler*, 8.

³⁸⁵ Habergetiren, *İslam Hukukunda Paranın Değer Kaybı ve Buna Bağlı Hükümler*, 12-16.

³⁸⁶ Habergetiren, *İslam Hukukunda Paranın Değer Kaybı ve Buna Bağlı Hükümler*, 9.

³⁸⁷ Muhammad Yunus vd., “Building Social Business Models: Lessons from the Grameen Experience”, *Long Range Planning* 43/2 (Nisan 2010), 310.

³⁸⁸ Habergetiren, *İslam Hukuku'nda Sermaye ve Sermaye Hareketleri (Sermayenin Oluşumu, Birleşmesi ve Bütünleşmesi)*, 66.

³⁸⁹ Yunus vd., “Building Social Business Models: Lessons from the Grameen Experience”, 310.

³⁹⁰ Özlem Demir, “‘Sivil Toplum Kuruluşları’, ‘Sosyal Girişimcilik’, ‘Kurumsal Sosyal Sorumluluk’ ve ‘Sosyal İşletme’”, *The Journal of Academic Social Sciences* 6 (Eylül 2014), 353.

kredilerle desteklemesi ve kâr amacı gütmeyen ortak yatırımlarda bulunmasıdır. Bu sayede istihdamı artırmak suretiyle işsizlik önlenmeye çalışılmaktadır.³⁹¹ Ancak bu model için gereken kaynağın/ paranın nasıl sağlanacağı konusu önem arz etmektedir. Bunun için üç türlü seçenek söz konusudur. Birincisi, hayır faaliyetinde bulunmak adına ayrılan paraların belli bir kısmı söz konusu sosyal işletmelere aktarılabilir. İkincisi, ülkedeki sosyal programlara yönelik ayrılan paraların bir kısmı sosyal işletmelere yönlendirilebilir. Üçüncüsü, kar merkezli işletmeler tarafından kurulan sosyal sorumluluk fonları bu işletmelere aktarılabilir. Bu modele örnek olarak Bangladeş'te kurulan sosyal işletmeler verilebilir. Muhammed Yunus'un³⁹² girişimleriyle kurulan sosyal işletmelerin ilki Fransız süt ürünleri şirketi Danone tarafından gerçekleştirilmiştir. 2005 yılında uygulanan bu işletmelerde amaç, Bangladeş'teki çocuklar arasında kötü ve dengesiz beslenmeyi azaltmaktır. Grameen³⁹³ Danone şirketi yoksullar için uygun fiyatlardaki vitamin ve besleyici değeri yüksek yoğurt üreterek bunları yoksullara satmaktadır. İşletmenin yıllık başarısı da o yıl içinde dengesiz ve kötü beslenmeden kurtulan çocukların sayısı ile ölçülmekte ve değerlendirilmektedir. Yani bu sosyal şirket, toplam karıyla değerlendirilmemektedir. Bu şirkette, kendi kendine yeterli olma prensibi uygulanmaktadır. Sosyal işletmelerle ilgili diğer bir örnek de Adidas şirketi örneğidir. Grameen Adidas kurularak düşük gelirli aileler için uygun fiyatlı ayakkabılar üretilmiştir. Bu şirketin amacı da ayakkabı ihtiyacını temin edemeyen insanlara bu noktada fayda sağlamaktır.³⁹⁴

Sosyal işletme iki çeşittir. Birincisi, kar dağıtmayarak karlarının tümünü işletmeyi büyütme ve genişletmeye çalışan, zarar etmeyen, amacı sosyal bir problemi çözmek olan işletme türüdür. Yukarıdaki mezkûr örnekler bu tip şirketlere örnektir. İkincisi ise fakir kimselerin bir vakfın vasıtasıyla sahip oldukları sosyal amaca yönelik

³⁹¹ Habergetiren, *İslam Hukuku'nda Sermaye ve Sermaye Hareketleri (Sermayenin Oluşumu, Birleşmesi ve Bütünleşmesi)*, 68.

³⁹² Bangladeşli ekonomi profesörü olan Muhammed Yunus, sosyal girişimci olarak tanımlanmaktadır. Yoksullukla mücadele ile ilgili "mikrokredi" kavramını geliştiren Yunus, Grameen Bankası'nı kurarak "yoksulların bankacısı" unvanını almıştır. Ekonomik ve sosyal alandaki başarılarından ötürü 2006 yılında Nobel Barış Ödülü verilmiştir. bk. Yunus vd., *Building Social Business Models: Lessons from the Grameen Experience*, 308.

³⁹³ 1976 yılında yoksulları girişimci yapmak amacıyla Muhammed Yunus tarafından Bangladeş'te kurulmuş olan faizli bankadır. Günümüzde 81 ülkede faaliyet göstermektedir. bk. Nurhodja Akbulaev vd., "Yoksulların Bankası: Grameen Bank", *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (Mayıs 2017), 59, 69.

³⁹⁴ Demir, "'Sivil Toplum Kuruluşları', 'Sosyal Girişimcilik', 'Kurumsal Sosyal Sorumluluk' ve 'Sosyal İşletme'", 353.

veya doğrudan kar elde ettikleri şirketlerdir. Grameen Bank bu tarz bir sosyal işletmedir. Bu noktada İbn Nebi'ye göre günümüzde ekonomik dev olarak nitelendirilen Çin başlangıç aşamasında “*İnsana dayanma*” prensibine göre hareket etmiş, “*insan, toprak ve zaman*” üçlüsünden yararlanarak “*sosyal işletme*” ilkesini uygulamıştır. Ayrıca metalürji (maden arama) teknolojisini “*ileriye doğru sıçrama*” adını verdiği bir plan kapsamında gerçekleştirmiştir. Bu sayede demir teknolojisi alanında pek çok teknik bilgiler elde etmiştir. İnsan faktörünü de aktif bir şekilde kullanarak köylü ve şehirlileri sanayileşme seferberliğine dahil etmiştir. İbn Nebi'ye göre Çin bütün bu gelişmelerini sosyal işletme esasına dayalı olarak gerçekleştirmiştir. Bu şekilde imkanlar nispetinde “*energie vitale*” adı verilen halkın “*yaşama gücü*” karşılığında, mekanik güçleri elde etmiştir. Ancak Hindistan, kalkınma planlarını parasal işletme esasına bağlı olarak uyguladığından yeterli gelişimi sağlayamamıştır. İbn Nebi'ye göre İslam dünyası iktisadi planlarını ancak muvahhidler dönemi sonrası artıkları ve özgüvensizliğinden arındırması halinde ekonomik kalkınmasını başarıyla sonuçlandırabilir. Diğer yandan İslam ülkeleri uyguladıkları ekonomik kalkınma planlarında “insan”ı ilk iktisadi değerler arasına koymamaktadırlar. Bu ülkelerde insan faktörü değişen iktisadi durumlar neticesinde sürekli değişkenlik arz etmektedir. Ayrıca yine bu ülkelerde iktisadi planlar, parasal işletme merkezinde oluşturulmaya çalışılması neticesinde başarıya ulaşamamaktadır. İbn Nebi'ye göre sosyal işletme fikrini benimsedikten sonra tekrar parasal işletme fikrine dönülmesi de ekonomik kalkınma planlarının başarısızlıkla sonuçlanmasına yol açmaktadır.³⁹⁵ İbn Nebi'ye göre geri kalmış ülkeler ekonomik kalkınma için başlangıç aşamasında “*insan, toprak ve zaman*” unsurlarından oluşan “*sosyal güç*”ten yararlanmalıdırlar. Zira bu unsurlar her toplumda bulunmaktadır. Ancak bu ülkeler bu ilk aşamada sosyal gücü bırakıp da “mali/parasal güç”e dayanacak olurlarsa sonuç hüsrana olacaktır. Bu noktada İslam ülkelerinde parayı azınlığın tekeline bırakmak veya eşit bir şekilde paylaşım gibi durumlar problemi çözmeyecektir. Bu durumda İbn Nebi paraya nisbi bir değer verilmesi gerektiğini düşünmektedir. Düşünür

³⁹⁵ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 76-78.

Rusya’da Stakhanovizm³⁹⁶ örneğini vererek bu fikirlerini topluma bir düşünce olarak değil, bir zaruret olarak benimsetilmesi gerektiğini ifade etmektedir.³⁹⁷

Düşünürün görüşlerinden hareketle, paraya nisbî bir değer vererek günümüz dünyasında sosyal işletme fikrinin hâkimiyetini benimsemek; bankacılık, finans, yatırım ortaklıkları gibi pek çok parasal işletmeleri göz ardı etmek anlamına geleceğinden dolayı, birtakım faydalarına rağmen çok gerçekçi bir bakış açısı sunmamaktadır. Düşünürün vurguladığı sosyal işletme modeli, İslam hukuku ve iktisadi açısından yardım, zekât, sadaka, Allah yolunda tasadduk ve infak gibi Kur’an³⁹⁸ ve sünnette³⁹⁹ yer alan emir ve tavsiyeler doğrultusunda toplumsal iktisadi problemleri çözmede ciddi bir unsur olsa da tek başına yeterli değildir. Bu anlamda parasal ve sosyal işletmenin ikisinin de gücünden yararlanarak iktisadi problemlere çözümler sunulmalıdır. İslam iktisadi ve finansı, faizsiz İslami bankacılık gibi alternatifler iktisadi buhranlara çözüm olabilecek bir yapıdadır. Bu açıdan, 1973 yılında kurulan “İslâm Kalkınma Bankası”, ekonomik gelişimlerini sağlamak isteyen Müslüman ülkelerin bir araya gelerek oluşturduğu iktisadi birliktir. Burada İslam fihkî ve iktisadına uygun faizsiz işlemlerin yapıldığı “murabaha, istisna’, finansal kiralama” gibi birçok uygulama yer almaktadır.⁴⁰⁰ Özellikle 1980’li yıllardan bu yana nüfusunun çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu ülkelerde faizsiz bankalar kurulmuş ve finansal sistemdeki payları gün geçtikçe artmıştır. İslam ülkelerinin yanında batı ülkelerinde dahi hem bağımsız İslami bankalar hem de mevduat bankaları (geleneksel bankalar) içerisinde katılım bankacılığı prensiplerine uygun olarak çalışan bölümler bulunmaktadır.⁴⁰¹ Bunların yanında taksitli (vadeli) satış yapan işletmeler de İslâmî finans kurumları olarak nitelendirilebilir.⁴⁰² Netice olarak parasal işletmeler, iktisadi bir hayatın parçasıdır ve kullanılmalıdır.

³⁹⁶ “Stakhanovizm, önceden saptanan üretim ölçüsünü aşma” anlamına gelmektedir. “Normal üretim ölçülerini aşarak çalışan Stakhanov adındaki işçinin adından yapılmış bir deyimdir. Önceden saptanan çalışma ölçülerini aşan işçileri armağanlandıran ve aşamayanları da cezalandıran çalıştırma sistemi bu adla anılmaktadır.” (Hançerlioğlu, “Stakhanovculuk”, 384).

³⁹⁷ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi’l-iktisad*, 39, 40.

³⁹⁸ Ayetler için bk. (el-Bakara 2/ 3, 215, 219,254, 261, 262, 264, 265, 273; en-Nisa 4/39, el-İbrahim 14/31; el-Fâtr 35/29; el- Hadid 57/7, 10; el-Enfal 8/3; et-Tevbe 9/121; en- Nahl 16/75; es-Sebe 34/39; eş-Şûrâ 42/38; Âl-i İmrân 3/17; el-Enfâl 8/60)

³⁹⁹ Hadisler için bk. Sahih-i Buhari, “Zekât”, 41 (No: 1458); Sünen-i Ebû Dâvûd, “Zekât”, 17 (No. 1609); Sünen-i Tirmizi, “Zekât”, 35 (No. 673).

⁴⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Özal, “İslâm Kalkınma Bankası”, 23/47-49.

⁴⁰¹ Turay, *Finansal Açıdan İslâm Borçlar Hukuku*, 171.

⁴⁰² Turay, *Finansal Açıdan İslâm Borçlar Hukuku*, 175.

3. İktisadi Dinamizmin Gerçekleştirilmesi

İktisadi dinamizm, üretim, tüketim ve dağıtımla yakından ilişkilidir. Bu noktada bu kavramları açıklamakta fayda vardır. “Üretim”, insanın hayatta kalabilmesi için ihtiyaç duyduğu bütün besin ve araçları kendi işgücünü kullanarak doğadan elde etmesini ifade eder. Bu açıdan insanın varlık şartıdır ve temel bileşenidir.⁴⁰³ Üretim, iktisat kitaplarında “*Kıt mallarına faydasını artırmak veya yararlı hizmetler sunmak için harcanan tüm çabalar*” ve “*İhtiyaçları tatmin etmek için fayda yaratılması*” şeklinde tanımlanmıştır.⁴⁰⁴ İnsanlar üretmek için doğayı kullanmakta ve birbirleriyle sürekli etkileşim halindedirler. Böylece üretim, toplumsal yapıyı da şekillendirmektedir. Bütün ihtiyaçlarını tek başına karşılayamayan insanoğlu, daima başkalarına muhtaç olmaktadır. Böylece birbirlerine muhtaç olarak yaratıldığı için insanlar arası ilişkilerde zorunlu üretim ilişkileri söz konusu olmaktadır. Böylece insanlar arasında sürekli bir etkileşim vardır.⁴⁰⁵ Bu sayede iktisadi faaliyetlerin hareket noktası olan üretim ile insanoğlu ihtiyaçlarını karşılayacak maddeleri meydana getirmektedir.⁴⁰⁶ “Tüketim”, ihtiyaçları karşılayan maddelerin kullanılıp yok edilmeleri sürecini ifade etmektedir. Gıda, su temizlik vs. gibi temel ihtiyaçlar bağlamında gelir arttıkça belli bir noktaya kadar tüketim de artmaktadır. Ancak belli bir aşamadan sonra elde edilen gelirden daha azı tüketilmekte ve gelirle tüketim arasındaki oran açılmaktadır. Hatta gelir çok yüksek olduğunda harcanacak yer bulunamadığı için tüketim artışı durabilmektedir. Ancak bu durum kişiden kişiye, toplumdan topluma değişiklik gösterebilmektedir. “Dağıtım” ise üretilen malların tüketicinin eline geçinceye kadar geçirdiği ticari işlemleri ifade etmektedir. Bu noktada ürünler, perakendeci tüccarlar, yarı toptancı ya da toptancı tüccarlar vasıtasıyla tüketicilere dağıtılmaktadır.⁴⁰⁷

İktisadi dinamizm ile ilgili olan statik ve dinamik ekonomi kavramları da şu şekildedir: “*Statik ekonomi*”, iktisadi olayları soyut olarak ele alan ekonomiye denmektedir. “*Dinamik/devingen ekonomi*” ise iktisadi olayları somut olarak ele alan ekonomidir. Örneğin planlama, dinamik ekonomi kapsamındaki bir konudur ve zamanla

⁴⁰³ Hançerlioğlu, "Üretim", 451.

⁴⁰⁴ Habergetiren, *İslam Hukuku'nda Sermaye ve Sermaye Hareketleri (Sermayenin Oluşumu, Birleşmesi ve Bütünleşmesi)*, 28.

⁴⁰⁵ Hançerlioğlu, "Üretim", 451.

⁴⁰⁶ Habergetiren, *İslam Hukuku'nda Sermaye ve Sermaye Hareketleri (Sermayenin Oluşumu, Birleşmesi ve Bütünleşmesi)*, 28.

⁴⁰⁷ Hançerlioğlu, "Dağıtım", 50.

farklılaşan gelişme ve değişimleri söz konusu etmektedir. Yine üretim de dinamik ekonomi ile alakalıdır. Zira üretim, zamana bağlı bir işlemdir.⁴⁰⁸

İbn Nebi'ye göre dağıtım, üretimin hedefini belirlemek ve tüketimin kapsamı olmak gibi bir işleve sahiptir. Böylece üretici ve tüketici arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Düşünürü göre iktisadi dinamizm de burada yatmaktadır. İktisadi olarak ihtiyaçlar iki kısma ayrılmaktadır: Para ve medeni ihtiyaçlar. Para, herkesin bildiği mali yönü temsil eder. Medeni ihtiyaçlar ise fakir ve yoksullara zekât vermeyi gerektiren (İslami) iradedir. Bu şekilde iktisadi faaliyetler ya sınırlı dağıtım olan paraya ya da bütün vatandaşları kapsayabilecek dağıtıma sahip olan medeni iradeye uygun olarak gerçekleşir. İbn Nebi'ye göre medeni irade, parasal güçlerden bağımsız olarak gelişmektedir. Bu bağlamda iktisadi dinamizmin şartları iki maddede sıralanabilir: Birincisi, her insanın günlük gıda ihtiyacını sağlama hakkına sahip olması. İkincisi, çalışmanın her insanın görevi olması. İbn Nebi'ye göre birinci şart, toplumun temel ilkelerinin gereğidir. İkinci şart ise üretim ve tüketim faaliyetlerinin gerçekleştirilebilmesi için toplumsal bir zorunluluktur. Ancak birinci şarta bazı aydınlar⁴⁰⁹ itiraz etmektedirler. Gıda temini konusunda yoksulluk içinde olan ülkelerin bu ihtiyaçlarını sağlayamadıklarını savunmaktadırlar. Ancak İbn Nebi, bu ülkelerdeki tüm vatandaşların gayri meşru yollarla da olsa gıda maddelerini temin ettiklerini ileri sürmektedir. Bu noktada İbn Nebi'ye göre problem, imkanların yoksunluğu problemi değildir. Bilakis *“problem, teoride, planlama ve pratikteki kısırlıktan doğmaktadır.”* Ayrıca İbn Nebi, düşüncedeki atalet ve durgunluğun da giderilmesi gerektiğini düşünmektedir. Ona göre sadece düşüncedeki atılığın giderilmesi tek başına yeterli değildir. Aynı zamanda geri kalmış ülkeler *“şehir planları”*nı⁴¹⁰ da güncellemek zorundadırlar. İbn Nebi'ye göre bu sayede çalışma ve gıda konusunda bir uyum sağlanabilir. Bu hususta düşünür Almanya örneğini vermektedir. Bu ülke, 2. Dünya Savaşı'ndan önce Schacht'ın planını uygulayarak şehir planını değiştirmiştir. Bu uygulamada teknik ve stratejik anlamda sanayi merkezleri kurulmuştur. Böylelikle ulaşım kolaylığı sağlanmış ve zamandan tasarruf edilerek ham madde temini

⁴⁰⁸ Hançerlioğlu, "Devingen Ekonomi", 59.

⁴⁰⁹ İbn Nebi, bu aydınlar hakkında 1956 yılında Mısır'da vermiş olduğu bir seminerden bahsetmektedir. Burada bazı aydınlar, düşünürün görüşlerine karşı çıkmışlardır. Ancak kitapta, bunların kim olduğu hususunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. bk. İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 79-82.

⁴¹⁰ *“Şehir planları”* ifadesi, İbn Nebi'nin kaleme aldığı *“el-Müslim fi âlemi'l-iktisad”* adlı eserde *“iskân haritaları”* olarak geçmektedir. Ancak bu ifade günümüz konjonktüründe *“şehir/kent planlaması”* kullanımına uygun düştüğünden bu kullanım tercih edilmiştir.

kolaylaştırılmıştır. Bu plan uygulandıktan sonra ulaşım haritası, gıda temin yerleri haritası ve sanayi bölgeleri haritası da değiştirilmiştir. Aynı zamanda Almanya'nın uyguladığı şehir planının bir benzeri Çin'de de görülmektedir.⁴¹¹

Düşünüre göre “*Her insanın günlük gıda ihtiyacını temin etme hakkına sahip olması*” esasına dayanan dağıtım anlayışı, İslam dünyasında zekât gibi yollarla sağlanabilen sadece ahlâkî bağlamla sınırlı olmayıp, aynı zamanda fennî bir hareket anlayışını da ifade etmektedir.⁴¹² Zekâtın bölüşümdeki rolü bu bağlamda önem arz etmektedir. Bu açıdan zekât, hem akdi hem de sosyal bağlamda bölüşüm aracıdır. Zira Müslüman fert açısından bağlayıcı (bir başka ifadeyle zorunlu) ve insandaki yardım etme duygusunu faaliyete geçirerek zekât verilmesini sağlayan manevi bir motivasyon özelliği taşımaktadır. Diğer yandan İslam devletinde zekât, Müslümanlara yasal olarak zorunlu tutulmuştur. Bu perspektiften zekât, insanların tercihlerine bırakılmış ihtiyari bir işlem değildir. Bu anlamda gerçek bir bölüşüm aracı olarak sosyal dayanışmada aktif bir rol oynamaktadır.⁴¹³ Zekâtın başka bir özelliği ise olağanüstü durumlarda henüz vakti gelmeden ileriye yönelik ödenebilen esnek bir bölüşüm aracıdır. Bu işlevi sayesinde zekât, iktisadi problemlere kısa vadeli de olsa çözüm üreterek çok kritik bir rol oynamaktadır. Ayrıca zekât, üzerinden bir yıl geçme şartı sayesinde üretimde bulunanların haklarını korumaktadır. Şartları sağlayan herkesten alınmak suretiyle de servet sahipleri ile ihtiyaç sahipleri arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Yine her yıl sistematik bir şekilde uygulanması sayesinde zekât, pasif haldeki malların ekonomiye kazandırılmasını sağlamaktadır. Bunun yanında gelirin tabana yayılması sayesinde sosyal güvenlik kurumu işlevi görmektedir. Sonuç olarak “*zekât, geliri dağıtmada değil, yeniden dağıtmada rol oynamaktadır.*” Bu rolü sayesinde düşük gelirli bireylerin maddi imkansızlıklarına iktisadi ferahlık sağlamaktadır.⁴¹⁴ Bu tarzda bir dağıtım anlayışı uygulandığında mobilize bir sosyal ortam sayesinde tüm unsurların ortak bir iş için seferber olmaları söz konusudur. Bu birliktelik sayesinde insanların hayatında değişiklik meydana gelmektedir. Ortak birlikteliği İbn Nebi, “*okul*”a benzetmektedir. Bu okul, küllerinden doğmak üzere olan Müslümana iradesi harekete geçtiğinde yeni imkan, şart ve keşiflerin başkalarının güdümünde değil, bizzat kendi elinde olduğunu fark etmesini

⁴¹¹ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 79-82.

⁴¹² İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 82, 83.

⁴¹³ Mahmut Samar vd., “İslam İktisadında Bölüşüm Sisteminin Bir Aracı Olarak Zekâtın Rolü”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (2020), 291-293.

⁴¹⁴ Samar vd., “İslam İktisadında Bölüşüm Sisteminin Bir Aracı Olarak Zekâtın Rolü”, 301.

sağlayacaktır. İbn Nebi bu iradeye Kur'an'dan şu ayetin işaret ettiğini belirtmektedir: “...Şüphesiz ki, bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez...”⁴¹⁵ Düşünür, sosyolojideki “Medeni irade, medeni imkanları yaratır.” ifadesinin de bu ayete işaret ettiğini belirtmektedir.⁴¹⁶

İbn Nebi İslam dünyasının, iktisadi geri kalmışlıktan kurtulmak için teorik alanda kapitalizm veya marksizmi benimsemek zorunda olmadığını düşünmektedir. İslam aleminin mahrum bulunduğu parasal işletme sorununu, kendi iç dinamiklerinde bulunan sosyal işletme esasına dayanarak çözebileceğini ifade etmektedir. Bunu yaparken yukarıda zikredilen iki şarta da riayet etmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu planları uygularken bazı merhaleleri veya devamlılığı esas alabileceğini söylemektedir. Ancak bütün bu uygulamalarda Müslüman toplumun yararı gözetilmelidir. İslam toplumunda iktisadi geri kalmışlık birlik, kardeşlik ve sükûnet içerisinde kendi öz gücünden yararlanarak çözülecektir. İbn Nebi'ye göre Çin'in başardığı ekonomik atılımlardan bazı dersler çıkarılabilir. Bu noktada “*iktisadi mücadeleler, ahlaki değerler eksenini etrafında dönmektedir.*” İslam toplumu ise bu ahlaki değerleri sağlayacak bir tecrübeye diğer toplumlardan daha ehil ve layıktır. İslam aleminin bu tecrübesini uygulamasıyla insanlık, hem kapitalizmin insanı içine düşürdüğü başıboşluktan hem de marksizmin insanı eşya ve makine yerine koyan sapık fikirlerinden kurtulacaktır. İbn Nebi, bunu sağlayabilecek ehil ve layık ülkeler olarak “*Cezayir, Libya, Mısır ve Suriye*” dördüsünü sıralamaktadır. Bunun sebebi olarak mezkûr ülkelerin önceden hazırlanan iktisadi program çerçevesinde fiili olarak bunu uygulamaya çalıştıklarını belirtmektedir. Bu bağlamda bu ülkeler, plan ve programlarına İslami perspektif katarak uygulamalarını gerçekleştirebilecek ve ufuk açıcı fikirlerin gelişmesine de vesile olacaklardır. İbn Nebi'ye göre bu sayede “*para, toplumun efendisi değil, itaatkâr bir kölesi*” olacaktır. Böylece insanı sadece eşya ve makine olarak salt maddî açıdan gören marksizm ekonomisi ve zihniyeti de etkisini yitirecektir.⁴¹⁷

“*Beşerî kaynaklar*”, doğaya iktisadi değer katan insanın emek gücünü ifade etmektedir.⁴¹⁸ Bu kaynaklar, milli kalkınmada önemli bir etkidir. Zira yapılan araştırmalarda beşerî kaynaklarla birlikte iktisadi büyüme ve verimlilikte artış olduğu

⁴¹⁵ er-Ra'd 13/11.

⁴¹⁶ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 82, 83.

⁴¹⁷ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 83, 84.

⁴¹⁸ Hançerlioğlu, “İnsansal Kaynaklar”, 180.

ortaya çıkmıştır. Örneğin beşerî kaynaklar, 1929-1982 yılları arasında ABD'deki ekonomik büyümede %73'lük bir paya sahiptir ve bu hiç azımsanmayacak bir orandır.⁴¹⁹ Ayrıca beşerî kaynakların geliştirilmesinin mikro ve makro düzeyde etkileri olmaktadır. Mikro düzeyde, şirketler, bünyesindeki teknik elemanlarının mesleki ve entelektüel becerilerini geliştirmekte, bu doğrultuda kaliteyi artıracak planlar, programlar, stratejiler ve uygulamalarda bulunmaktadır. Makro düzeyde ise devlet yoluyla eğitim-öğretim faaliyetlerinin yapıldığı okul ve üniversiteler kurularak, nitelikli/donanımlı insan gücünü sağlayacak altyapı oluşturulmaktadır.⁴²⁰ Sermaye piyasaları ve mali politikalar da insan gücünü geliştirecek şekilde belirlenmelidir. Ancak her ülkenin kendine has beşerî karakterleri söz konusudur. Örneğin İbn Nebi'nin yaşadığı dönemde Schacht tarafından Almanya'da uygulanan ekonomik programın başarısı Endonezya'da aynı neticeyi vermemiştir. İbn Nebi'ye göre çökmüş bir ekonomiyi kalkındırmak için salt uzmanların görüşlerine başvurmak fayda sağlamaz. Schacht örneğinde görüldüğü gibi bu şekilde bir sonuca ulaşılamamaktadır. Ancak iktisadi problemleri “*kendi beşerî karakterleri*” açısından ele alındığında başarı sağlanabilecektir. Düşünüre göre Müslümanlar iktisadi açıdan ilerleyebilmek için ilk olarak pasif alandan çıkıp aktif konuma geçmelidirler. Bunu üretimi yüksek ve ekonomik etkileri fazla olan fabrikalar sayesinde başarabilirler. Ayrıca söz konusu bu ilk aşamada “*devamlılık*” prensibi belirlenmelidir. Geçici çözümler değil, kalıcı formüller geliştirilmelidir.⁴²¹

Batı'da iktisadi gelişme, maddi ilerleme arzusu ve kişi başına gelirin artması ile alakalı olarak düşünülmektedir. İslam'da iktisadi gelişme ise daha geniş bir muhtevaya sahiptir. Bu kavramda Batı iktisat anlayışında bulunmayan sosyal ve ahlaki boyutlar söz konusudur. Bu noktada Batıda olduğu gibi gelirini artırmak için çalışan Müslüman fert, aynı zamanda Allah'ın rızası için de çalışmaktadır.⁴²² Kur'an'da “*Namaz kılınınca artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasibinizi arayın. Allah'ı çok zikredin ki kurtuluşa eresiniz.*”⁴²³ âyetinde buyrulduğu gibi Müslüman'ın hayatında ibadet ve çalışma bir arada olmalıdır. Ayrıca İslam'da helal/meşru kazanç söz konusudur. Alkol,

⁴¹⁹ İhsan Oluç, “Beşerî Sermayenin Türkiye’de Ekonomik Büyüme Üzerindeki Rolü”, *the Journal of Academic Social Sciences* 67/67 (Ocak 2018), 494.

⁴²⁰ Patrick M. Wright-Wendy R. Boswell, “Desegregating HRM: A Review and Synthesis of Micro and Macro Human Resource Management Research”, *Journal of Management*, Yearly Review of Management 28/3 (Haziran 2002), 248-250.

⁴²¹ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 21-23.

⁴²² Abdul Aziz-Ünal Çağlar, “İslâm Ekonomisinde Firma Düzeyinde Kararlar ve İnsan Kaynaklarının Gelişmesi”, *İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (1993), 26, 27.

⁴²³ el-Cuma 62/10.

domuz eti gibi İslam’ca yasak olan ürünlerin alım-satımı ve bu ürünlerin satıldığı yerlerde çalışmak yasaktır. Bu doğrultuda İbn Nebi’ye göre bütün iktisadi sistemlere yön veren kuvvetler, ahlaki kuvvetlerdir. Bu sayede iktisadi sistem tarihi bir amaca sahip olmakta ve bu sistemlere insani bir yorum getirilmektedir.⁴²⁴

İbn Nebi’ye göre iktisadi dinamizm, üretici ve tüketici arasında bir köprü vazifesi gören dağıtımda yatmaktadır. Zira ihtiyaçların temini ancak bu yolla mümkündür. Düşünür, ihtiyaçları da “*parasal/mali ihtiyaçlar*” ve “*medeni ihtiyaçlar*” olarak iki kısma ayırmaktadır. Ancak bu ikisi arasında sınırlı ve sınırsız olarak iki ayrı taksime gitmektedir. Para ile ilgili ihtiyaçları sınırlı; medeni ihtiyaçları (medeni iradeye uygun olarak gerçekleşen iktisadi faaliyetler) ise sınırsız/daha kapsamlı olarak yorumlamaktadır. İktisadi faaliyetlerin bu ikisinden biriyle sürdürdüğünü belirtmektedir. Parasal ihtiyaçlar, herkesin bildiği iktisadın salt mali yönünü temsil ederken; medeni ihtiyaçlar ise yoksul ve fakirlere verilen zekât veya sadaka gibi daha kapsamlı ve medeni iradeyle/insan iradesiyle harekete geçebilen yapıdadır. Düşünür, iktisadi dinamizmin şartlarını da iki maddede sıralamaktadır. Bunlardan birincisi, insanların günlük gıda ihtiyacını temin iken; ikincisi, üretim ve tüketimin sağlanmasının toplumsal bir zorunluluk olmasıdır. Bu bağlamda ekonominin durgunluktan kurtulup dinamik/devingen bir yapıya ulaşması için dağıtım yoluyla ürünler, üreticiden alınıp tüketiciye ulaştırılarak gıda temini sağlanmalıdır. İktisadi dinamizmi sağlayan ikinci yol da üretim ve tüketimin sağlanmasının toplumsal bir zorunluluk olması noktasında insanların bilinçlenmesidir. Konunun parasal yönünün yanında özellikle medeni irade yoluyla bu şuurlanma, Müslüman toplumunda yerini bulmaktadır. *Zekât, sadaka, Allah yolunda infak, yoksullara, borçlulara yardım* gibi toplum nezdinde kökleşmiş İslami kavramlar bu şuurlanmayı sağlamada oldukça etkilidir. Sosyolojideki “*Medeni irade, medeni imkanları yaratır.*” sözünde de bu irade belirtilmektedir. Gıda ihtiyacını ve üretim-tüketimin sağlanmasını kendisinde bir dert olarak edinen İslam toplumu, kapitalizm veya marksizm gibi maddi boyutu önceleyen iktisadi sistemlerin karşı medeni iradesiyle dikilmekte ve bu tutumuyla kendisinden feragat ederek bilinçli bir Müslüman şuurunu temsil etmektedir.⁴²⁵

⁴²⁴ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi’l-iktisad*, 21,23.

⁴²⁵ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi’l-iktisad*, 79-83.

Düşünüre göre İslam dünyasındaki iktisadi problemlerin nedeni, maddi imkanların yoksunluğu problemi değildir. Bu husustaki asıl neden, “*teori, planlama ve uygulamadaki kısırlıktan kaynaklanmaktadır.*” İktisadi problemleri çözmek için ne tek başına teori, ne planlama, ne de uygulama yeterli olmamaktadır. Bunlar üçlü sentez halinde değerlendirilmelidir. Diğer yandan insanlar, düşüncelerindeki atalet ve durgunluktan kurtulmalıdırlar.⁴²⁶ Buna ilaveten kent planları doğru bir şekilde yapılandırılmalıdır. Dağıtım sisteminin hızlı ve verimli bir şekilde uygulanabilmesi için bu planlar önem arz etmektedir. Zira Almanya Schacht’ın uyguladığı plan sayesinde teknik ve stratejik anlamda sanayi merkezleri kurmuş, bu sayede ulaşım kolaylığı sağlanarak ve zamandan tasarruf edilerek ham madde temini kolaylaştırılmıştır. İbn Nebi’ye göre ancak bu sayede “*çalışma ve gıda*” konusunda tam bir uyum sağlanabilir. İbn Nebi, ekonomik geri kalmışlıktan kurtulmak için kapitalizm veya marksizm gibi sistemlerin zorunlu olmadığını, İslam dünyasının bu sorunların üstesinden gelmesi için parasal işletme sorununu, kendi bizatihi yapısında bulunan “*sosyal işletme*”⁴²⁷ esasına dayanarak çözebileceğini ifade etmektedir. Bunu yaparken de yukarıda iktisadi dinamizmin şartları olarak ifade edilen iki şarta riayet edilmelidir. Diğer yandan “*insanın emek gücü*”nü ifade eden “*beşerî kaynaklar*”, ülke ekonomisinin gelişmesi noktasında ciddi bir oranda etkisini göstermektedir. Bunun mikro ve makro ekonomide büyük etkileri bulunmaktadır. Ancak her ülkenin kendine özgü beşerî karakterleri yani “*beşerî kaynakları*” bulunmaktadır. Bu bağlamda Schacht tarafından Almanya’da uygulanan ekonomik program, Endonezya’da aynı neticeyi vermemiştir. Düşünüre göre iktisadi problemler ve çözüm noktaları her ülkenin kendi bünyesindeki “*beşerî kaynakları/karakterleri*” açısı göz önünde bulundurularak oluşturulmalıdır. Geçici çözümler yerine, kalıcı formüller geliştirilmelidir.

4. Üretim ve Dağıtımda Ahlaki Esaslar

İbn Nebi, Adam Smith’in (ö. 1790) iktisadi dinamizm adına ortaya koyduğu esasların, paraya serbestiyet⁴²⁸ kattığını düşünmektedir. Ancak bu durum üretici ve

⁴²⁶ Düşüncelerdeki ataletten kurtulmak ile ilgili bilgiler “Çalışma”, “İş Mantığı” ve “Zaman” başlıklarında yer almaktadır.

⁴²⁷ “*Parasal ve Sosyal İşletme*” başlığında, bu konu hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.

⁴²⁸ “*Serbestiyeye/Liberalizm*”, kavramı kişisel davranışların serbest bir yapıda olmasını ve bireysel özgürlüğü savunan akıma denmektedir. Sermaye üretimine uygun prensipleri ihtiva ettiğinden sermayeciliğe “*liberal sistem*” de denmektedir. Bireysel özgürlüğü merkeze alan liberal anlayışa bilimsel nitelik kazandıran Adam Smith’tir. Meşhur eseri *Wealth of Nations* adlı eserinde şöyle demektedir:

tüketicinin menfaatlerinin hilafına kapitalist serbestiye sebep olmuştur. Düşünüre göre hürriyet adına söylenen “*Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler*”⁴²⁹ ifadelerinin de genel kültüre olumsuz etkisi olmuştur. Zira bu anlayış, hadiste geçen “*Sizden biriniz, kendisi için arzu edip istediği şeyi, din kardeşi için de arzu edip istemedikçe, gerçek anlamda iman etmiş olmaz.*”⁴³⁰ İslam düşüncesine aykırılık arz etmektedir. Bu anlayış, toplumda bencillığe, kargaşaya doğal olarak ahlaki çöküntüye neden olmaktadır. Bu düşünce yapısına göre bireyin menfaatleri, toplumun menfaatlerinden önce gelmektedir.

İbn Nebi’ye göre insanın fitratında aşağıya doğru olan yolun, sarp yokuşa göre tercih edilmesi gibi bir durum söz konusudur. Bu durum maddede de söz konusudur. “*Su, yukarıdan aşağıya doğru akmaktadır. Su, ancak basınç altında yukarıya doğru yükseltilebilmektedir.*” İbn Nebi, bu örneği vererek insanın da yaratılışı gereği aşağıya doğru olan yolu tercih etmesiyle bir benzerlik kurmaktadır. Kur’an’da “*Fakat o, sarp yokuşa atılmadı.*”⁴³¹ ayetinde de bu husus dile getirilmektedir. İbn Nebi, ilgili ayet ve verdiği örnekle birlikte son yüzyılda Müslümanların kolaylık prensibiyle hareket ederek haklarını aramaktan mahrum kalmasından söz etmektedir. Ancak bazı zamanlarda gerçek anlamda egemenlik sayılamayan bağımsızlık anlayışlarının kurbanı olmuş, bu konuda zihnini zorlamamıştır. İbn Nebi, Pakistan örneğini vererek bu devletin ütöpik esaslara dayandığını ve İslam’ın maslahatlarıyla uyum içerisinde olmayıp çatıştığını ifade etmektedir. Bu bağlamda ahlaki değerlere bağlı olmayan siyasi kıstasların, toplumun ilerlemesine engel olduğunu belirtmektedir. İbn Nebi, salt hak arama mücadelesi kapsamında yoğrulan bir siyasetin, “hak” ve “görev” kavramlarından birinin tercih edilmesine neden olduğunu belirtmektedir. Bu durum da kültürel, sosyal ve de iktisadi alanda bu iki kavram arasına cebirsel bir ilişki kurulmasına neden olmaktadır.

“*Bireyler sermayelerini kendilerine en çok verim sağlayacak şekilde kullanırlar. Kamu yararını sağlamak niyetinde olmadıkları gibi kamu yararının nasıl sağlanacağını da bilmezler. Hiçbir insan kendi güvenliğinden, kendi kazancından başka bir şey düşünmez. Fakat kendi çıkarlarını gerçekleştirmeye çalışırken gizli bir el niyetiyle hiç de ilgili olmayan amaçlara hizmet etmesini sağlar. Kendi çıkarını kovalarken toplumun çıkarına yararlı olur. Doğrudan doğruya kamuya yararlı olmak amacına dayansaydı çok daha az yararlı olurdu.*” bk. Hançerlioğlu, "Liberalizm, 259.

⁴²⁹ Fransızca’da “*Laissez faire, laissez passer*” olarak nitelendirilen bu deyim, ilk olarak Jean Claude Vincent de Gournay tarafından kullanılmıştır. Bu anlayış, her türlü sınırlamadan uzak serbest bir piyasa ekonomisini ifade etmektedir. Liberal okulun kurucusu olan Adam Smith, bu görüşü benimseyerek ekonomik anlamda bireyin kişisel çıkarlarını ön plana almakta ve kamu menfaatini de bu kişisel çıkarların toplamı olarak görmektedir. Bu ekonomi anlayışında bireyler, her türlü devlet baskı ve sınırlamasından uzak tamamen serbest bir yapıda olmalıdır. (Hançerlioğlu, "Bırakınız Yapsınlar, Bırakınız Geçsinler", 30.)

⁴³⁰ Buhari, “İman”, 6 (No.13).

⁴³¹ el-Beled 90/11.

İbn Nebi'ye göre “görev, topluma karşı yerine getirmek zorunda olduğumuz iştir.” “Hak ise, toplumdaki alınan bir şeydir.” İbn Nebi'ye göre bu kavramlar sıfırın her iki tarafında bulunan birbirine zıt değerleri temsil etmektedir. Formulüze edildiğinde şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır: “Görev + Hak = 0” İbn Nebi'nin ifadesiyle topluma verdiklerimiz olan üretim ile toplumdaki aldıklarımız olan tüketim kavramları arasında da matematiksel olarak benzer bir durum söz konusudur: “Üretim + Tüketim = 0”⁴³²

İbn Nebi'ye göre, kapitalizm ile iktisadi ve ahlaki değerler arasındaki ilişki ihmal edilmiştir. Bu noktada Resulullah döneminde yaşanmış bir olayı zikretmektedir: Adamın biri günlerden bir gün Hz. Peygamber (s.a.v.)'a gelerek yiyecek talebinde bulunuyor. Hz. Peygamber bu fakir adamın, gıda maddelerini toplumdaki alma hakkına sahip olduğunu ifade ediyor. Bunu sağlamak için odun toplama aletlerini bulmaları için ashabına emrediyor. Bu aletler bulduktan sonra da Hz. Peygamber, fakire, odun toplayıp kendi rızkını kendisi temin etmesi konusunda tavsiyede bulunuyor.⁴³³ İbn Nebi'ye göre Hz. Peygamber döneminde yaşanan bu örnekte Resulullah, haktan ziyade görev kavramını ele almaktadır. Düşünürün görüşlerinden iktisadi bağlamda görev kavramının üretim; hak kavramının da tüketim olduğu anlaşılmaktadır. Burada Hz. Peygamber, tüketimden ziyade üretimi esas almaktadır. Bu konuyla ilgili başka hadis ise şöyledir: “Veren el, alan elden üstündür. Öncelikle geçimini sağlamakla yükümlü olduğunuz ailenizin ihtiyaçlarını karşılamalısınız. Sadakanın en hayırlısı kişinin (karnı tok, sırtı pek iken) karşılıksız verdiği sadakadır. Dilenmekten ve çirkin işlerden uzak durmak isteyen Allah saygın ve onurlu kılar; başkalarına muhtaç olmadan yaşamak isteyen Allah (kendi kendine yeter bir mali imkana) kavuşturur.”⁴³⁴ Bu hadiste de yine başkasına muhtaç olmadan ve tüketime dayalı değil, üretime dayalı bir yaşam anlayışı söz konusudur. Düşünüğe göre hak ve görev kavramlarından birine dayalı olan bir toplumun sosyal denklemi, “üretim, tüketimden fazla ise olumlu; üretim ile tüketim eşitse normal; üretim tüketimden az ise olumsuzdur.” Bu denklemin olumlu olması durumunda toplum gelişen; normal olması halinde durgun ve duraklama evresinde; olumsuz olması halinde ise yıkılıp gidecek bir toplumdur. Ağırlık noktasının “hak”tan “görev”e nakledilmesi, insanın fitri meyline karşı koyup, kolaylık düşüncesinden sıyrılarak benimseyeceği bir yoldur. Kişi, bunu eski alışkanlık ve meyillerini

⁴³² İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 85-87.

⁴³³ Buhari, "Zekât", 50 (No. 1471).

⁴³⁴ Buhari, "Zekât", 18 (No.1427).

değiştirerek yapacaktır. 20. Yüzyılda buna “ego” denmiştir. İbn Nebi’ye göre insan, egosuna ferdi, siyasi, hukuki ve iktisadi bağlamlar adına adeta tapmaktadır. Düşünüre göre egodan kurtulmak kolay olmayıp, “ben ve biz”e neden olan akımlarla mücadele edildikten sonra başarılabilir. Ayrıca İbn Nebi, Çin’de dış güçlerin propaganda ve kışkırtmaları sonucu işçilerin hak ve ücretlerinin artırılmasını istemeleri örneğini vermektedir. Bu örnekte işçiler, fitratlarında olan kolaylık mantığıyla hareket etmişlerdir. Örnekte özgürlük ve hak-hukuk adına dış güçlerin maşası durumuna gelen insanların tasviri söz konusudur. Halbuki, düşünüre göre bu insanlar “görev” bilinciyle işlerini en iyi şekilde yapmaya çalışsalar elde etmek istedikleri hakları zaten alacaklardır.⁴³⁵

5. Örfî Hukuk-Sosyal Denklem İlişkisi

İslam hukuku, aslî ve ferî olmak üzere iki temel kaynağa dayanmaktadır. Aslî kaynaklar, “kitap, sünnet, icma ve kıyas”tır. Bu kaynakların her birinin hükmüne uymak gerekmektedir. Fer’i deliller ise “örf ve âdet, istihsân, istishâb, mesâlih-i mürsele, sedd-i zerâyî, sahabî görüşü ve şer’u men kablena” gibi delillerden oluşmaktadır. Bu deliller ise tâlî (ikincil) deliller olarak nitelendirilmektedir. İslam hukukçuları, bunların delil olması konusunda aslî delillere göre daha çok ihtilafa düşmüşlerdir.⁴³⁶ Fer’i delillerden olan örf, İslam hukukunun aslî delillerini tamamlayıcı bir fonksiyona sahiptir.⁴³⁷ Örfün muteber bir kaynak olması ve hükümlere etkisi İslam hukukunda genel olarak kabul edilen bir görüştür. Bu noktada örf, insanlara kolaylık sağlamakta ve onların sıkıntılarını gidermektedir. Hanefî ve Maliki hukukçulara göre, “sahih örf ile sabit olan şey, şer’i bir delil ile sabit olmuş gibi kabul edilmektedir.”⁴³⁸ Konuyla ilgili Mecelle’de şu ifade yer almaktadır: “Örf ile ta’yin, nass ile ta’yin gibidir.”⁴³⁹ Hanefî fakih İbn Nüceym (ö.1563)’in “el-Eşbah ve’n-Nezâir” eserinde “Adet muhakkemdir.”⁴⁴⁰ şeklindeki ifadesinde olduğu gibi benzer anlamda kullanılmıştır. İslam hukukçularının bu sözlerinden nassın bulunmadığı yerde örfün, geçerli bir delil olarak görüldüğü

⁴³⁵ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi’l-İktisad*, 87-89.

⁴³⁶ Abdülkerim Zeydan, *el-Vecîz fi usûli’l-fikh* (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 2013), 115, 116.

⁴³⁷ Şâkir El-Hanbelî, *Usûlü’l-fikhu’l-islâmî* (Şam: Matbaatu’l-camiatu’s-Suriyye, 1948), 30.

⁴³⁸ Abdülvehhâb Hallâf, *Mesâdiru’l teşrî’i’l-İslâmî fi mâ lâ nasse fihî* (Kuveyt: Dâru’l-kalem, 1970), "Kıyas",145; Muhammed Ebû Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, çev. Abdülkadir Şener (Ankara: Fecr Yayınları, 1994), 230.

⁴³⁹ Mecelle, *md. 45*.

⁴⁴⁰ İbn Nüceym, *el-Eşbah ve’n-nezâir*, 93.

anlaşılmaktadır.⁴⁴¹ Hanefi hukukçular, örf ve âdete diğer mezhep hukukçularından daha çok önem vermekte ve bu durum, pek çok meselenin hükmünü örf ve âdete dayandırdıkları fıkıh kitaplarında görülmektedir.⁴⁴² İslam hukukunun yanında modern hukuk sistemlerinde de bu iki kavram görülmektedir. Bu noktada Türk Medeni Kanunu'nun başlangıç kısmında kanundan sonra hukukun ikinci kaynağı olarak, “*Kanun, sözüyle ve özüyle değindiği bütün konularda uygulanır. Kanunda uygulanabilir bir hüküm yoksa, hâkim örf ve âdet hukukuna göre, bu da yoksa kendisi kanun koyucu olsaydı nasıl bir kural koyacaksa ona göre karar verir.*”⁴⁴³.

Örf, İslam hukuku açısından şer’i bir delil olarak kabul edilmektedir. Bu kelimenin terim anlamına ilk defa Hicri 8. Yüzyıl İslam hukukçularından Ebu’l Berekât en-Nesefî (ö. H 710/ M 1310)’nin “el-Mustasfa” isimli fûru’l fıkıh ile ilgili eserinde bahsettiği, Hanefi hukukçularından İbn Âbidin (ö. H 1252/ M 1836)’in yazdığı “Neşru’l-arf” isimli eserde şu şekilde ifade edilmektedir: “*Örf, akli olarak nefislerde yerleşen ve akliselim tabiatlarca kabul edilen söz ve davranışlardır.*”⁴⁴⁴ Nesefî’den yaklaşık bir sonraki yüzyılda yaşayan Seyyid Şerif Cürcânî (ö.1413)’nin farklı kavramlarla da olsa aynı manayı ifade eden örf ile ilgili tanımı şöyledir: “*Aklın delâletiyle herkesin benimsemiş olduğu ve insan doğasına uygun olan şeydir.*”⁴⁴⁵ Bu tanımlardan hareketle örfü, selim akıl sahipleri tarafından kötü karşılanmayan, dini ve akli olarak iyi görülen şeydir, şeklinde tanımlamak da mümkündür.⁴⁴⁶

Âdet ise toplumun geneli tarafından kabul görmüş, eski dönemlerden beri tekrarlanarak alışkanlık haline getirilmiş davranış ve uygulamalar, şeklinde tanımlanan bir terimdir.⁴⁴⁷ Bu terim, örf ve teâmül ile aynı anlamda kullanılmaktadır.⁴⁴⁸ Bunun

⁴⁴¹ Ebü’l-Hasen Burhânüddin Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelil el-Fergânî el-Merginânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti’l-mubtedî* (Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1990), 3/262; Alâüddin Ebû Bekr b. Mes’ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâiu’s-Sanâi fi tertibi’ş-şerâ’i* (Dâru İhyai’t Turasil Arabî, 1997), 5/34.

⁴⁴² Kemâlüddin Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî İbnü’l-Hümâm, *Şerhu Fethu’l-kadir* (Beyrut: Daru’l-Fikr, ts.), 5/15.

⁴⁴³ “Türk Medenî Kanunu”, Madde 1, Başlangıç, 4721: (2001), 8049.

⁴⁴⁴ Ahmed Fehmî b. Muhammed b. Mahmûd Ebû Sünne, *el-Urf ve’l âde fi re’yi’l fukâha* (Kahire:y.y., 1947), 8, 12; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî İbn Âbidin, “Neşru’l-arf fi binâi bazı’l-ahkâmi ale’l-örf”, *Mecmûatü resâili İbn Âbidin* (İstanbul: Dersaadet, 1325), 2/114.

⁴⁴⁵ Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî, *Mu’cemu’t-ta’rifat*, thk. Muhammed Sıddık el-Mınşâvî (Kahire: Daru’l-Fâdile, ts.), 125.

⁴⁴⁶ Ali Aslan Topçuoğlu, “Örf ve Âdetin İslam Borçlar Hukuku Hükümlerine Etkisi Üzerine Bir Tahlil: Hanefî Mezhebi Özelinde”, *Journal of Turkish Studies* 12/20 (Ocak 2017), 228.

⁴⁴⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, “*Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhî Fikhiyye Kâmusu*” (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1992), 1/17.

⁴⁴⁸ Hallâf, “Kıyas”, 145; Bilmen, “Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhî Fikhiyye Kâmusu”, 1/17.

yanında İslam hukukunun klasik dönem kaynaklarında “ruhlarda yerleşen davranışlar” şeklinde tabir edilmektedir.⁴⁴⁹ Örf ile eşanlamlı olduğu kabul edilen adet kavramı, İslam hukukçularınca şu şekilde tanımlanmıştır: “*Akıllı ve ruh sağlığına sahip kimselerin makul buldukları ve eskiden beri tekrarlanarak ruhlarda yerleşen hal ve davranışlardır.*”⁴⁵⁰ Hanefi hukukçularından İbn Âbidin, örfü şu şekilde tanımlamaktadır: “*Âdet, muâvede kelimesinden alınmıştır. O, tekrarlanarak alışkanlık haline gelmek suretiyle akıllara ve nefislere yerleşir; orada ma’ruf bir hal alır, kabul edilir ve nihayetinde örf-i hakikat oluşur.*”⁴⁵¹

İbn Nebi İslam hukukundaki örf (veya adet/teâmül) kavramıyla içerik olarak aynı anlama gelen farklı bir kelime kullanmıştır. Bu kelime “sosyal denklem”dir. Düşünüre göre insanlara sosyal denklemi toplumun bizzat kendisi vermektedir. Bu denklem, insanların doğup büyüdüğü coğrafyadaki “*adet ve gelenekler*”den oluşmaktadır. Düşünüre göre sosyal denklemin oluşması iki şekildedir: İlki, tedrici bir şekilde meydana gelmektedir. Bu şekilde adetlerin yerleşmesi ve oluşan tecrübeyle birlikte bireysel ve toplumsal davranışlar oluşmaktadır. İkinci olarak da sosyal denklem, zorlu şartlara göğüs gerebilen iradenin bir hedefe yönelmesi sonucu oluşmaktadır. Bu açıdan Batı toplulukları ilk sosyal denklem tipine örnektir. Taylorizm de bu şekilde ilerlemiştir. Çin ve Japon toplumunun sosyal denklemi ise baskı altında olan toplumun kendi bünyesinde oluşturduğu iradeyle meydana gelmiştir. İbn Nebi’ye göre İslam toplumu bu iki yoldan birini tercih etmek durumundadır. Düşünüre göre İslam ülkeleri ilk sosyal denklemi benimsemesi durumunda çok uzun bir yola girmiş olacak ve Schacht’ın Endonezya için hazırladığı ekonomik programın başarısız olması gibi durumlar olması kaçınılmaz olacaktır. Ayrıca bu şekilde başka milletlerin mihneti altına girilmektedir.⁴⁵² Ancak Çin ve Japonya gibi ikinci durumu benimserse kendi eliyle, kendi iç dinamiklerinden hareketle sosyal denklemi sağlayarak bunu başarmış olacak ve esaretten kurtulacaktır. Düşünüre göre İslam alemi, iktisadi anlamda bir an önce kararını verip bunu uygulamalıdır.⁴⁵³ Bu kapsamda İbn Nebi’ye göre insan gerçekliği iki denklem esasına göre açıklanabilmektedir: Birincisi, “*biyolojik denklem*”dir. Bu

⁴⁴⁹ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Füsûl fi’l usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî (Kuveyt: Vizâretü’l evkâf fi şu’ni’l İslâmiyye, 1994), 3/39.

⁴⁵⁰ es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî, *Mu’cemu’t-ta’rifat*, 63, 113, 125.

⁴⁵¹ İbn Âbidin, “Neşru’l-arf fi binâi bazi’l-ahkâmî ale’l-örf”. *Mecmûatü resâilî İbn Âbidin*, 2/114.

⁴⁵² İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi’l-iktisad*, 93, 94.

⁴⁵³ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi’l-iktisad*, 96.

denklem, Allah'ın insanların hepsine vermiş olduğu doğuştan gelen bir özelliktir. İnsanların eşit bir şekilde sahip olduğu, ancak insanların bazılarında az veya çok bulunabilen yeteneklerini ihtiva eder. İkincisi ise, “sosyal denklem”dir. Bu denklem, her toplumun kendine özgü sosyolojik yapılarını ihtiva etmektedir. Zira toplumlar farklı sosyolojik özelliklere sahiptir. Gelişmişlik seviyesine göre toplumdan topluma farklılık arz edebilir. Ayrıca bir toplumun da zamanın değişmesiyle sosyal denklemi değişebilir. İbn Nebi'ye göre sosyal denklemin iktisadi anlamda iki kaynağı bulunmaktadır: Birincisi, “Kuzey İktisadi Kıtası Toplumları”. İkincisi, “Güney İktisadi Kıtası Toplumları”dır. Bu kaynaklar bu kıtalarda yaşayan söz konusu ülkelerin “bireysel güç”lerinden beslenmektedir. 20. Yüzyılda bireysel güç, iktisadi olanakların zengin olduğu Washington-Moskova ekseninde yoğunlaşmaktadır. Ancak bu imkanlardan yoksun olan Tanca-Cakarta ekseninde ise düşük seviyededir. İnsanların davranışlarını belirleyerek bunlara yön veren sosyal denklemi, bazı ülkeler uygun rotada doğru bir şekilde kullanarak iktisadi alanda başarılı olmuşlardır. Düşünürü göre 19. Yüzyılda Japonya ve 20. Yüzyıldaki Çin örneği bu alanda en güzel örneklerdendir. İbn Nebi'ye göre toplumlar, kendilerinden önce yaşayan toplulukların sosyal denklemlerine de bağlı kalmaktadırlar. Düşünür bu konuda iki örnek vermektedir: Birincisi, Washington-Moskova eksenidir. Bu ekseninde yaşayan çocuklar, eğitim, istihdam ve barınma gibi temel ve sosyal ihtiyaçlarını sağlamada %90 gibi bir paya sahiptir. İkinci grupta olan Tanca-Cakarta ekseninde yaşayanlar ise mezkûr ihtiyaçlarını sağlamada yetersiz kalarak %40'ın altında bir paya sahip olmaktadır. Bu ekseninde yaşayan çocuklar yetersiz koşullar içerisinde ancak kendi yaşamlarını sürdürmektedir. Hindistan'da yaşayanlar potansiyellerinin %25'ini kullanabilmekte ve geri kalan %75'lik kısmı ise âtıl kalmaktadır. Verilen örneklerde de görüldüğü gibi sosyal denklem, insanların hayatlarındaki faaliyetlerine yön vermekte ve bu durum bir “zorunluluk yasası” haline gelmektedir. İbn Nebi'ye göre bu zorunlu halin etkisinden kurtulmaksa ancak “sosyal denklem”i değiştirmekle mümkündür. Ona göre Japonya ve Çin sırasıyla “karışıklık devresi” ve “kültür devrimi” sayesinde bunu sağlamışlardır.⁴⁵⁴

Sosyal denklem uyumu iktisadi programların başarıya ulaşmasında da oldukça etkilidir. Zira iktisadi gelişmenin sağlanması amacıyla uygulanan programlar, her ne kadar iktisatçıların öne sürdükleri şartları ihtiva etseler de başarıya ulaşmamaktadır.

⁴⁵⁴ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 90-93.

İbn Nebi'ye göre 1940'lı yıllarda Endonezya için hazırlanan ekonomik plan da bu durumun çarpıcı bir örneğidir. Bu plan dönemin en muteber ekonomik uzmanlarından biri olan Schacht'a (ö. 1970) hazırlanmıştır. Schacht, planı hazırlarken teknik hususlara oldukça ihtimam göstermiştir. Endonezya'nın maddi zenginliklerini düşünerek bu planın başarıyla neticeleneceğini düşünmüştür. Yılda üç defa ürün verme potansiyeline sahip Endonezya toprakları üzerinde o dönemlerde 100 milyon insan yaşamaktadır. Ancak bütün bu maddi ve beşerî kaynakların elverişli olmasına rağmen Schacht'ın hazırladığı ekonomik program başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ülkenin gelişmesini sağlayamamıştır. Ancak Almanya için 1933-1936 yılları arasında aynı Schacht, uyguladığı ekonomik programla bu ülkenin ekonomik gelişmesini sağlamada başarılı olmuştur. Aynı kişinin hazırlamış olduğu bir program, neden bir ülkede başarılı olurken; diğer ülkede başarısız olmaktadır? Malik b. Nebi, bu sorunun cevabını vermektedir. Düşünüre göre Almanya ve Endonezya farklı "*sosyal denklem*"leri barındırdığı için böyle bir sonuç çıkmaktadır. Düşünüre göre Schacht, Endonezya için oluşturduğu ekonomik planda Alman milletinin iç dinamiklerine bakarak bu milletin yapabileceği işleri dikkate almıştır. Bu hususta iki farklı ülke insanının güçlerindeki farklılıkları göz ardı etmiştir. İbn Nebi'ye göre bu şekilde hareket edildiğinde sadece Endonezya'da değil, diğer başka ülkelerde de sonuç başarısız olacaktır.⁴⁵⁵ Schacht, maddesel ve teknik detaylara önem vererek planını oluştursa da "*sosyal denklem*" şartını dikkate almadığı için başarısız olmuştur. Proje, aynı zamanda hem bireysel hem de kolektif olarak sistematik ve düzenli bir şekilde hareketi ihtiva etmelidir.⁴⁵⁶ Düşünürün sosyal denklem adı altındaki düşüncelerini İslam hukukundaki örf ile bağdaştırmak mümkündür. İbn Nebi'nin aynı iktisadi programların farklı iki sosyal denklemi barındıran ülkelerde farklı sonuçlar vermesine dair düşünceleri İslam hukuku açısından Mecelle'de yer alan "*Ezmânın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkâr olunamaz.*"⁴⁵⁷ şeklindeki ifadede yerini bulmaktadır. Yani zamanın değişmesiyle icthadi hüküm ve yorumlar değişir, dolayısıyla yenilenmeye ihtiyaç duyar. Bu açıdan örf (sosyal denkleme) göre zamandan zamana, toplumdan topluma farklı fihî ve iktisadi icthadlar yapılmalıdır. Hatta toplumsal, iktisadi ve fihî dinamikler açısından bu kaçınılmazdır. Bunun yanında Kur'an ve Sünnet'in ortaya koyduğu hükümler ise sabittir. Düşünürün bu kapsamdaki

⁴⁵⁵ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 90,91.

⁴⁵⁶ Malek Bennabi-Asma Rashid, "The Economic Dilemma of The Muslim World", *Islamic Studies* 35/3 (1996), 298.

⁴⁵⁷ *Mecelle*, md. 39.

düşünceleri zaten Kur'an ve sünnet ile ilgili değil, içtihadı, zamana, topluma göre değişebilen örfi hukuk yani sosyal denklem ile ilgilidir. Sonuç olarak sosyal denklem/örf ilgili İbn Nebi'nin görüşleri İslam fıkhi ve iktisadı açısından son derece önemli ve çağa ışık tutacak niteliktedir.

6. Kendi Kendine Yetmenin Zarureti

“Emperyalizm”, bir devletin başka devlet veya devletler üzerinde kendi menfaatleri için etkide bulunması ve kaynaklarından “yararlanma”sına denmektedir.⁴⁵⁸ İbn Nebi'ye göre emperyalizm, iktisadi ve askeri bağlantıları kullanarak insanın özgürlüğünü sınırlamaktadır. Bunu güçlendirmek için de misyonerler aracılığıyla birtakım psikolojik metotlar uygulamaktadır. Günümüzde askeri baskılar zaman zaman uygulanırsa da çoğunlukla uygulanmamaktadır. Ancak ekonomik baskılar yoluyla sömürge ülkeleri oluşturulmuştur. Bu yolla yapılan hegemonya, bu ülkelerin rızaları alınmak suretiyle yapılmaktadır. Düşünürce göre söz konusu bu uygulamayla sömürgecilik sadece dış görünüşü itibarıyla değişiklik göstermiştir. Emperyalist sömürge ülkeleri silah veya kılıç yerine İbn Nebi'nin tabiriyle “barışın sembolü olan zeytin dalı”nı göstererek bu sömürlerini sürdürmektedirler.⁴⁵⁹

Günümüzde Avrupa; Çin, ABD ve Japonya ekonomilerini aşmak için “Ortak Pazar” adlı bir birliktelik kurmuştur. Avrupa'nın bu birliktelikle amacı eski sömürge bölgelerini tekrar ele geçirmek ve buradaki varlıklarını güçlendirmektir. İbn Nebi'ye göre Avrupa'nın böyle bir girişimde bulunmasındaki cesaret kaynağı Harun Reşid'in (ö.809) muasırı olan Şarلمان'ın (ö.814) zamanından gelen hazır mirastır. O dönemdeki Hristiyan inancına dayanarak kurulan ortak pazarda bütün Hristiyanlar müttefik olmuşlardır. Bu anlamda Avrupa ve diğer gelişmiş ülkeler de ekonomik kalkınmalarını sağlama adına eski kutsal düşüncelerine geri dönebilmektedirler. Ancak düşünürce göre, geri kalmış ülkeler ise bütün başarısızlıkların sorumlusu olarak kendi aydın ve yöneticilerini görmektedirler. Özellikle de Müslüman ülkeler geriye dönmeyi gericilikle nitelendirmektedirler. Oysaki iddia edilen “ilericilik fikri” ise kendi neşet ettiği Avrupa'da bile halk nazarında itibar kaybına uğramıştır. Bu noktada ABD, ürettiği ürünlerin %95'ini kendi içinde tüketmektedir. Herhangi bir ekonomik ambargo gibi bir

⁴⁵⁸ Haçerlioğlu, "Emperyalizm", 104, 105.

⁴⁵⁹ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 97.

durumda sadece %5'lik bir kayba uğrayacaktır. Bu da ABD'nin iktisadi özgürlük içinde olduğu anlamına gelir. İbn Nebi'ye göre bu özgürlüğü sağlayan Amerika'nın kıta genişliği ve iskân politikasıdır. Ona göre bu şekilde ABD, beşerî güçler ve servetler açısından zengin bir ülke haline gelmiştir. Çin ise kültür devrimi sonrası gerçek bir ekonomik güce ulaşmıştır. Düşünüre göre Çin, ABD gibi dışarıyla ekonomik bağlarını kesmesi durumunda pek olumsuz bir durumla karşılaşmayacaktır, ancak kendi iç zaruretlerinin gerektirdiği ölçüde bir sert politika uygulamak durumunda kalacaktır. Sovyetler Birliği ise Amerika'dan dar, fakat Çin'den geniş bir iktisadi özgürlüğe sahiptir. Söz konusu bu üç ülkenin dışındaki ülkeler ise tek başlarına iktisadi problemlerini çözebilecek üstünlükte değildirler. Ayrıca uygulanacak herhangi bir ekonomik ambargo olması durumunda çok fazla etkileneceklerdir. 20. Yüzyılın ortalarında üçüncü dünya ülkelerinden olan Japonya ise kendi ülkesi içinde dışa kapalı bir ekonomik program uygulayacak güçte değildir. İbn Nebi'ye göre bu durumun bazı istisnaları olabilir. Örneğin Almanya II. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Schacht'ın planlamasıyla dışa kapalı bir ekonomik program oluşturmuştur. Diğer yandan İbn Nebi'ye göre kendi gücüne dayanarak iktisadi anlamda yetebilecek tek ülke Endonezya'dır.⁴⁶⁰ Ancak bu şekilde tek bir ülkenin kendi kendine yetebileceğini düşünmek isabetli değildir. Çünkü Türkiye, Irak, İran ve Mısır gibi daha pek çok ülkeler de gerekli şartlar sağlandığında bunu yapabilecek güçtedir.

Düşünür Müslüman veya gayrimüslim her ülkenin idari, adalet ve güvenlikle ilgili problemleri kendi bünyesinde çözebileceğini ifade etmektedir. Bölgesel bir düzenlemeyle de diğer problemlerin çözülebileceğini belirtir. Arap ülkelerinin petrolü dağıtımını bu noktada güzel bir örnektir. Barış problemi gibi bazı problemler ise ancak uluslararası mercilerce görüşüldükten sonra çözümlenebilecektir. İbn Nebi'ye göre Arap ülkeleri kendi imkanlarıyla birleşerek ekonomik gelişimlerini sağlayabilirler. Bu bağlamda geniş topraklara sahip Libya, beşerî imkanları elinde bulunduran Mısır ve fazla paraya sahip Kuveyt, bu üçlü tercübeleri sayesinde İslam medeniyetinin şahlanışına vesile olabilirler. Ayrıca düşünüre göre, Irak'ın Sevad bölgesi gibi önceleri gıda maddeleri üretilip, sonradan kuraklaşmış verimsizleşen bölgeler de tekrar eski konumlarına getirilmelidir. Gelişmiş ülkelere beyin göçü yoluyla giden bilim insanları ve aydınlar da kendi ülkelerine dönmeleri için gerekli şartlar sağlanmalıdır. Düşünüre

⁴⁶⁰ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 99-101.

göre beyin göçü gibi kültürel faktörlerde bununla ilgili kapsamlı plan yapılarak ve yukarıdaki “üçlü tecrübe” örneğinde olduğu gibi bütün imkanlar birleştirilerek Arap ülkelerinin hiç değilse bir veya birkaçında bu planlar uygulanmalıdır. Böylelikle bazı ülkelerde yapılan bu iktisadi şahlanış diğer ülkelere örnek olacak ve diğer Müslüman ülkelerde de bu ekonomik gelişmenin sağlanabileceğine dair inanç oluşacaktır. Düşünüre göre bu gelişim, ilk planda Araplara özgü bir şekilde, ikinci olarak İslam’a özgü bağımsız ve gelişmeci bir ekonomik programla, teorik ve pratik unsurlarla sağlanacaktır. Bu şekilde iktisadi alandaki sonuçlar “sosyal faktör” esasından hareket etmektedir. Ancak düşünüre göre Müslüman ülkeler, iktisadi alanda gelişimlerini sağlayabilmek için diğer gelişmiş ülkelere nispetle çok geride kalmışlardır. Bunu aşabilmek için ise kendi kendine yetebilmenin şartlarını gerçekleştirmeleri ve çok kısa sürede imkanlarını birleştirerek iç ve dış zaruretlerin gerektirdiği kadar da “dışa kapalı bağımsız, gelişimci bir iktisat modeli”ni oluşturmalıdırlar.⁴⁶¹

⁴⁶¹ İbn Nebi, *el-Müslim fi âlemi'l-iktisad*, 100-103.

SONUÇ

Cezayir'in Fransız sömürgesi olan Konstantin şehrinde doğan Malik ibn Nebi, geleneksel ve modern eğitim sistemlerini görme fırsatı yakalamıştır. Cezayir ve Fransa'daki doğu-batı toplumlarında yaşayarak iki farklı ortamda yetişmiş, eğitimini sürdürdüğü Fransa yıllarında ve belli bir dönem yaşadığı Mısır gibi ülkelerde kurduğu entelektüel bağlantıları sayesinde düşüncelerini zenginleştirmiştir. Sömürge altındaki Cezayir'de doğması ve hayatının önemli bir bölümünü orada geçirmesi, düşünürün sömürgeciliğe karşı görüşlerini temellendirmesine zemin hazırlamıştır. Sömürgeciliğin de etkisiyle Müslüman toplumların iktisadi açıdan geride kalmasına şahit olan İbn Nebi, İslam dünyasının ekonomik çıkmazlarına çareler aramış ve bu doğrultuda çözüm üretmeye çalışmıştır.

İbn Nebi, marksizm ve kapitalizmin ihtiyaç ve menfaat kavramlarından yararlanılması gerektiğini düşünmektedir. Ancak İslam hukuku ve iktisadı açısından bu sistemlerdeki menfaat ve ihtiyaç kavramlarını benimsemek birçok probleme neden olmuştur. Kapitalizmin menfaat kavramı, insanların kendi menfaatine olan çıkarları dışındaki hiçbir değeri kabul etmemek gibi bir anlayışla sonuçlanmıştır. Diğer yandan marksizmin ihtiyaç kavramında kaynakların sınırlı ve ihtiyaçların sonsuz olduğu görüşü de problemlidir. Batı düşüncesinin dayattığı bu anlayışla birlikte ihtiyaçların sonsuz olması düşüncesinden hareketle kitlesel üretim ve tüketim teşvik edilmiştir. Ancak İslam anlayışında israf yasaklanmakta, gereksiz üretim ve tüketim çılgınlığı tasvip edilmemektedir. Ayrıca İslam fikhî ve iktisadı açısından ihtiyaçlar değil, arzu ve istekler sonsuzdur. İhtiyaçlar ise sınırlıdır. Bu açıdan İbn Nebi'nin öne sürdüğü bu kavramları benimsemek İslam fikhî ve iktisadı açısından isabetli görünmemektedir. Çünkü İslam düşüncesi, hukuku ve iktisadına göre maslahat kavramı etrafında şekillenen menfaat kavramı, nefsi, ruhu, bedeni, maddeyi, dünyayı ve ahireti kapsamaktadır. İslam'da menfaat, ahlaki değerlerden bağımsız değildir. Bu menfaatler fikhî açıdan "*Zaruriyyat, Hacıyyat ve Tahsiniyyat*" olarak tasnif edilmiştir. İslam dünyası bunlarla mükemmelliğe ulaşmıştır. İslam iktisadı, ihtiyaç ve isteği birbirinden ayırmaktadır. İhtiyaç, o olmayınca insanın zorluk ve sıkıntıya düşeceği şeydir. Bundan dolayı ihtiyaç, zorunlu (*zârûriyyât*) ve lüks bağlamında değerlendirilebilenler (*tahsiniyyât*) arasında bir konumdadır ve onun gerçekleşmesi istenmektedir. İstekler ise nefsin arzuladığı sonsuz arzulardır. İslam

iktisadı ise arzuları kontrol ve terbiye etmeyi tavsiye etmektedir. Diğer yandan düşünür, İslam iktisadının oluşturulamamasının nedeni olarak zâhidliği eleştirmiştir. Düşünürün görüşleri, zâhidliğin dünya malına, mülküne, sermayesine rağbet etmemek, azla yetinmek gibi anlayışları içermesi, iktisadi kalkınma ve müstakil İslam iktisadının oluşturulamaması açısından isabetlidir. Zira iktisadi programlar ve gelişmeler, bunlara önem verilerek, dünya hayatının refahını sağlamak, dolayısıyla da İslam iktisadı açısından dünyaya belli ölçüde de olsa değer vermek gibi amaçlarla yapılmalıdır. İslam fikhî açısından ise gerek ibâdât, gerekse muamelat bakımından her alanda vasat ümmete vurgu yapılmaktadır. Neticede İbn Nebî'nin ihtiyaç ve menfaat kavramları dışında zâhidliğe yönelik eleştirileri İslam hukuku ve iktisadı bağlamında isabetli gözükmemektedir. Diğer yandan İbn Nebî İslam iktisadını, Klasik ekonomi ile Taylor ekonomisi arasında konumlandırmaktadır. Ancak ekonomide dengenin faizler yoluyla sağlanacağını ve ekonomiye devletin müdahale etmemesi gerektiğini söyleyen Klasik ekonomi anlayışıyla İslam iktisadını tam olarak bağdaştırmak mümkün değildir. Çünkü İslam'da faiz yasaklanmış ve ekonomiye devletin müdahalesi konusunda serbestiyet benimsense de tekelleşmeye de izin verilmemektedir. Rekabet ortamı oluşturularak piyasanın canlı tutulması ve hayırda yarış söz konusudur. Taylor ekonomi anlayışında da insanın manevi boyutu göz ardı edilmektedir. İnsanın manevi ve ahlaki yönünü ihtiva eden İslam iktisadında ise iktisadi işlemlerde faiz, yalan söylemek, hile gibi davranışlar kabul edilmemektedir. Bu bağlamda İbn Nebî'nin İslam iktisadını, Klasik ekonomi ve Taylor ekonomisi arasında konumlandırması İslam iktisadı açısından kabul edilemez.

Düşünür, sömürge ile ilgili sömürülme kabiliyeti/içsel sömürgecilik olarak farklı bir taksime gitmiştir. Burada Kur'an'daki “...Şüphesiz ki bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez...” şeklindeki ayeti de referans göstererek sömürülmeye alışkın toplumların, buna mahkûm olduklarını belirtmiştir. İslam hukuku ve iktisadı bağlamında gasp ve itlaf kavramları sömürge bağlamında nitelendirilebilir. Zira bunlarda mala el koyma, yağmalama, malda tasarruf yetkisi gibi durumlar söz konusudur. Bu açıdan gasp ve itlaf kavramları bir çeşit sömürgeci'dir.

İbn Nebî, kapitalist dünyadaki para hakimiyetine karşı emek ve ham maddenin üstünlüğünü savunmuştur. Düşünürün öne sürdüğü bu fikir, maddi imkânı olmayan toplum ve ülkelerin parasal sorunlarına deva olabilecek potansiyelindedir. İslam hukuku

ve iktisadında emeğe verilen değer açısından İbn Nebi'nin görüşleri isabetli ve gerçekçidir.

İbn Nebi, paraya nisbî bir değer vererek sosyal işletme fikrini ön planda tutmaktadır. Ancak günümüz dünyasında sosyal işletme fikrinin hâkimiyetini benimsemek; bankacılık, finans, yatırım ortaklıkları gibi pek çok parasal işletmeleri göz ardı etmek anlamına geleceğinden dolayı, birtakım faydalarına rağmen çok gerçekçi bir bakış açısı sunmamaktadır. Düşününün vurguladığı sosyal işletme modeli, İslam hukuku ve iktisadı açısından yardım, zekât, sadaka, Allah yolunda tasadduk ve infak gibi Kur'an ve sünnette yer alan emir ve tavsiyeler doğrultusunda toplumsal iktisadi problemleri çözmede önemli bir faktör olsa da tek başına yeterli değildir. Bu anlamda parasal ve sosyal işletme bir arada olarak iktisadi problemlere çözümler sunulmalıdır. Faizsiz İslami bankacılık, İslam iktisadı ve finansı gibi alternatifler iktisadi buhranlara çözüm olabilecek bir fonksiyondadır. Örneğin 1973 yılında kurulan “İslâm Kalkınma Bankası”, iktisadi kalkınmalarını gerçekleştirmek isteyen Müslüman ülkelerin bir araya gelerek oluşturduğu iktisadi birliktir. Burada İslam fikhî ve iktisadında yer alan “murabaha, istisna”, finansal kiralama, mudarabe” gibi pek çok faizsiz uygulama yer almaktadır. Netice olarak parasal işletmeler, iktisadi hayatın bir parçasıdır ve kullanılmalıdır.

İbn Nebi aynı iktisadi programın bir ülkede başarılı olurken diğer ülkede neden başarılı olamadığını “sosyal denklem” kavramıyla açıklamıştır. Bu kavrama göre her toplumun adet, gelenek, alışkanlıklar, yaşam tarzı, zihniyeti, nüfus özellikleri gibi farklı karakteristik özellikleri bulunmaktadır. Veriler incelendiğinde İslam hukuku açısından bu kavramın “örf”e eşdeğer olduğu görülmektedir. Zira örf, İslam hukukunun fer'î kaynaklarından olarak zamandan zamana, toplumdan topluma farklılık gösteren içtihadı göre değişebilen fikhî hükümleri ihtiva etmektedir. Aynı zamanda örf, “Ezmânın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkâr olunamaz.” şeklinde Mecelle’de yer alarak fikhî bir kaide olmuştur. Bu kapsamda İbn Nebi, iktisadi program oluştururken aynı veya benzer sosyal denklem/örf’e sahip ülkelerin, toplumların birbirini örnek alması gerektiğini savunmaktadır.

Yapılan bu çalışma sonucunda Malik b. Nebi'nin iktisadi görüşlerinin, kapitalizm ve marksizmin menfaat ve ihtiyaç kavramlarını benimsemek, İslam iktisadını Klasik ekonomi ile Taylor ekonomisi arasında konumlandırmak gibi görüşleri olduğu saptanmıştır. Bunların İslam hukuku ve iktisadı açısından benimsenemeyeceğinin gerekçeleri yukarıda açıklanmıştır. Düşünün; sömürgecilik karşıtlığı, kapitalist dünyadaki para hakimiyetine karşı ham madde ve emeği savunması, aynı iktisadi programların farklı ülkelerde aynı sonucu vermemesine dair ortaya attığı “sosyal denklem” kavramı ve bunun İslam hukukundaki örf kavramıyla olan ilişkisi açısından iktisadi görüşlerinin ise yukarıda geçen mezkûr nedenlerden ötürü İslam hukuku ve iktisadı bağlamında uygun olduğu görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Abu-Zeid, M. A.- El-Shibini, F. Z. “Egypt’s High Aswan Dam”, *International Journal of Water Resources Development* 13/2 (Haziran 1997), 209-217.
- Acs, Zoltan J. v.d., “The Internationalization of Small and Medium-Sized Enterprises: A Policy Perspective”, *Small Business Economics* 9/1 (Şubat 1997), 7-20.
- Akşit, M. Arif vd., “Farkındalık Ekonomisi-Ekonomik Farkındalık, Bireyselleşmiş Ekonomi”, *Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yenidoğan Dergisi* 3/2 (Eylül 2018), 319-358.
- Akyıldız, Ali. “Para”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/163-166. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Apaydın, H. Yunus. “İctihad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/432-445. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Aren, Sadun. *Ekonomi El Kitabı (Türkiye Ekonomisinden Örneklerle)*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 10. Basım, 1990.
- Artuk, İbrahim. “Fels”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/309-311. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ashley, Richard K. “Three Modes of Economism”, *International Studies Quarterly* 27/4 (Aralık 1983), 463-496.
- Aydemir, Cahit-Pıçak, Murat. “Ekonomik Gelişme Sürecinde Tarım-Sanayi İlişkilerinin Sektörler Arası Bütünleşmeye Etkileri”, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi* 10 (Haziran 2008), 129-147.
- Aydın, İbrahim Hakkı. “Seküler Ahlak Bağlamında Din-Ahlak İlişkisi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (Haziran 2011), 1-23.
- Aziz, Abdul-Çağlar, Ünal. “İslâm Ekonomisinde Firma Düzeyinde Kararlar ve İnsan Kaynaklarının Gelişmesi”, *İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi* I/2 (1993), 25-39.

- Bariun, Fevziye. *Malek Bennabi: His Life and Theory of Civilization*. Kuala Lumpur: Buaya Ilmu Sdn. Bhd, 1993.
- Bayat, Assef. "Shari'ati and Marx: A Critique of an 'Islamic' Critique of Marxism", *Alif: Journal of Comparative Poetics* 10 (1990), 19-41.
- Bennabi, Malek-Rashid, Asma. "The Economic Dilemma of The Muslim World", *Islamic Studies* 35/3 (1996), 293-306.
- Besi, İbrahim. *Şahsiyyat İslamiyye muasıra*. Kahire: Darü'ş-şa'b, 1972.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhı Fıkhiyye Kâmusu*. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1992.
- Bocutoğlu, Ersan. *Makro İktisat Teoriler ve Politikalar*. Ankara: Murathan Yayınevi, 10. Basım, 2013.
- Brockmann, Dirk-Theis, Fabian. "Money Circulation, Trackable Items, and the Emergence of Universal Human Mobility Patterns", *IEEE Pervasive Computing* 7/4 (Ekim 2008), 28-35.
- Buhari, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahih-i Buhari*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru tavki'n-necât, 1422.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fusûl fi 'l-usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî. Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf fi şûni'l-İslâmiyye, 1994.
- Cümdi, el-Enver. *El-Fikr ve's-sakafetü'l-muasıra fi Şimali İfrikiyye*. Kahire: Darü'l-kavmiyye, 1965.
- Çağrııcı, Mustafa-Hökelekli, Hayati. "İrade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/380-384. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Çapra, Ömer. *İslam'da İktisadî Nizam*, çev. Hulusi Yavuz. İstanbul: Sebil Yayınevi, 2. Basım, 1993.
- Çelebi, İlyas. "Sünnetullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/159-160. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- Demir, Fahri. *İslam Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Demir, Özlem. "Sivil Toplum Kuruluşları', 'Sosyal Girişimcilik', 'Kurumsal Sosyal Sorumluluk' ve 'Sosyal İşletme". *The Journal of Academic Social Sciences* 2 (Eylül 2014), 347-356.
- Dilek, Mehmet. "Tüketim Ekonomisinin Aileye Verdiği Zararı Önleme Unsuru Olarak İktisat". *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi* 3 (2017), 159-170.
- Döndüren, Hamdi. *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2016.
- Döndüren, Hamdi. "Müsâkât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/70,71. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Maslahat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/79-94. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Dönmez, İbrahim Kâfi "Ruhsat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/207-210. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Ebû Sünne, Ahmed Fehmî b. Muhammed b. Mahmûd. *el-Urf ve'l-âde fi re'yi'l-fukâha*. Kahire: y.y., 1947.
- Ebû Zehra, Muhammed. *İslâm Hukuku Metodolojisi*. çev. Abdülkadir Şener. Ankara: Fecr Yayınları, 1994.
- Ersoy, Arif. "İslam İktisadı ve İktisadi Yapısı: İnsan Merkezli Fitri İktisat ve İktisadi Yapısı", *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD)* 1/1 (Haziran 2015), 37-64.
- Esposito, John L. *The Islamic Threat: Myth or Reality*. Oxford: University Press, 1995.
- Falk, Ian-Kilpatrick, Sue. "What is Social Capital? A Study of Interaction in a Rural Community". *Sociologia Ruralis* 40/1 (Ocak 2000), 87-110.

- Gendzier, Irene L. "Psychology and Colonialism: Some Observations". *Middle East Journal* 30/4 (1976), 501-515.
- Görgün, Hilal. "Sosyalizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/382-388. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Gözübenli, Beşir. "Semen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/465-467. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Güçlü, Nezahat. "Zaman Yönetimi", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi* 25/25 (2001), 87-106.
- Güler, Mehmet Nuri. "Günümüzdeki İktisat (Ekonomi) Bilimi'nin Adlandırılma Problematiği", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 18/4 (2005), 377-386.
- Gündüz, Ahmet. "Sömürgecilik Kavramı ve Sömürgeci Devletlerin Uyguladıkları Taktikler:"Ortadoğu Örneği". *History Studies International Journal Of History* 9/25 (Mart 2016), 763-784.
- Güran, Tevfik. *İktisat Tarihi*. İstanbul: Der Yayınları, 2017.
- Habergetiren, Ömer Faruk. *İslam Hukukunda Paranın Değer Kaybı ve Buna Bağlı Hükümler*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Habergetiren, Ömer Faruk. *İslam Hukuku'nda Sermaye ve Sermaye Hareketleri (Sermayenin Oluşumu, Birleşmesi ve Bütünleşmesi)*. İstanbul: Kitabı Yayınları, 2015.
- Hacak, Hasan. "Menfaat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/131-134. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Hallâf, Abdülvehhâb. *Mesâdiru'l teşrî'i'l İslâmî fi mâ lâ nasse fihî*. Kuveyt: Dâru'l-kalem, 1970.
- Hanbelî, Şâkir. *Usûlü'l-fikhu'l-İslâmî*. Şam: Matbaatu'l-camiatu's-Suriyye, 1948.

- Hançerlioğlu, Orhan. *Ekonomi sözlüğü: Ekonomi Terimleri ve Ekonomi ile İlgili Ticaret ve Hukuk Terimleri*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 5. Basım, 1993.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Ticaret Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1. Basım, 1982.
- Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Mecmeu'z-zevâid*. thk. Hüsameddin el-Kudsî. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994.
- Hindi, Ali b. Hüsameddîn b. Abdilmelik b. Kadihan Müttaki. *Kenzü'l-ummal*. b.y.: Müessesetü'r-risale, 5. Basım, 1401/1981.
- JSC “MARKA”, Joint Stock Company “Marka”. “Terence Semenovich Maltsev”. Erişim 5 Ocak 2021. <https://rusmarka.ru/en/catalog/konvert/position/29341.aspx>
- İbn Âbidin, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. “Neşru'l-arf fî binâî bazi'l-ahkâmi ale'l-örf”. *Mecmûatü resâili İbn Âbidîn*. İstanbul: Dersaadet, 1325.
- İbn Âbidin, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*. Beyrut: Darü'l-fikr, 2. Basım, 1386/1966.
- İbn Âbidin, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. “Tenbîhu'r-rukûd alâ mesâili'n-nukûd”. *Mecmûatü resâili İbn Âbidîn*. b.y.: Âlemu'l-kütüb, ts.
- İbn Lahsen, Bedran. *Malik Bin Nebi'de Medeniyet (Sosyo-Entelektüel Temeller)*. çev. İbrahim Kapaklıkaya. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2. Basım, 2018.
- İbn Nebi, Malik. *el-Müslim fî âlemi'l-iktisad*. Şam: Dâru'l- fikr, 1987.
- İbn Nebi, Malik. *Fikratü commonwealth İslami*. Şam: Darü'l-fikr, 1960.
- İbn Nebi, Malik. *Fi mehebbi'l-ma'reke*. Şam: Darü'l-fikr, 1981.
- İbn Nebi, Malik. *Islam in History and Society*. çev. Esmâ Raşid. İslamabad: Islamic Research Institute, 1988.
- İbn Nebi, Malik. *Kadaya kübra*. Şam: Darü'l-fikr, 1991.

- İbn Nebi, Malik. *Milad müctemea* '. Şam: Darü'l-fikr, 3. Basım, 1986.
- İbn Nebi, Malik. *Müşkiletü's-sakafe*. Şam: Darü'l-fikr, 1984.
- İbn Nebi, Malik. *Müzekkirat şahid li'l-karn*. Şam: Darü'l-fikr, 1985.
- İbn Nebi, Malik. *Şurutu'n-nahda*. çev. Abdussabur Şahin-Ömer Şahin Sekavi. Şam: Darü'l-fikr, 1986.
- İbn Nebi, Malik. *Teemmülat*. Şam: Darü'l-fikr, 1979.
- İbn Nebi, Malik. *The Qur'anic Phenomenon*. çev. Muhammed Tahir Misavi. Kuala Lumpur: Islamic Book Trust, 2001.
- İbn Nebi, Malik. *Vichetü'l-âlemi'l-İslami*. Şam: Darü'l-fikr, 1986.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni. *Sünen-i İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâki. 2 Cilt. b.y.: Dâru ihyâi'l-kütübil-Arabiyye, ts.
- İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim b. Muhammed el-Mısrî. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1980.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velid Muhammed b. Ahmed el-Hâfid. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. İstanbul: Matbaatü'l-istikame, 1933.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsi el-İskenderî. *Şerhu Fethu'l-kadir*. Beyrut: Daru'l-fikr, ts.
- İmam Malik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta* '. 8 Cilt. b.y.: Müessesetü Ziyad b. Sultan Âli Nehyân li'l-a'mâli'l-hayriyye, 1425/2004.
- Kallek, Cengiz. "Mudarabe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/359-363. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Karadaği, Ali Muhyiddin. *İslam İktisadına Giriş: Modern Ekonomiyle Mukayeseli Olarak Temellendirilmiş Bir Çalışma*. çev. Abdullah Kahraman. İstanbul: İktisat Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Karâfi, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısrî. *el-Furûk*. Beyrut: Daru'l-ma'rife, ts.

- Karagöz, Yalçın. vd., “Zamanın Etkin Kullanımını Sağlayan Faktörlerin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23 (2010), 97-108.
- Karakoç, Sezai. *İslâm Toplumunun Ekonomik Strüktürü*. İstanbul: Diriliş Yayınları, 17. Basım, 2019.
- Karaman, Hayreddin. “Fakih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/126-127. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Karaman, Hayreddin. “Fıkıh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/1-14. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kâsânî , Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes‘ûd b. Ahmed. *Bedâiu’s-sanâi fi tertibi’s-şerâ’i*. b.y.: Daru’l-kütübi’l-ilmîyye, 2. Basım, 1406.
- Kayapınar, Hüseyin. “Müzâraa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/234-236. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Keleş, Ali. *İslam’a Göre Para Kavramı*. Bursa: Uludağ üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.
- Kepel, Gilles. *Allah in the West*. çev. Susan Milner. Cambridge: Polity Press, 1997.
- Kurt, Abdurrahman. “Sosyolojik Açıdan Din-İktisat İlişkisi”. *Journal of Islamic Research* 28/3 (2017), 224-246.
- Kuşeyri, Ali. *Et-Tağyirü’l-ictimai inde Malik ibn Nebi*. Kahire: Mektebetü’z-zehra, 1989.
- Leslie A. White, “The Concept of Culture”. *American Anthropologist* 61/2 (1959), 227-251.
- Littler, Craig R. “Understanding Taylorism”. *The British Journal of Sociology* 29/2 (1978), 185-202.

- Makdisî, Muvaffukuddin Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme el-Cemmâlî. *el-Muğnî*. Kahire: Dâru'l-menâr, 3. Basım, 1970.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *Tefsîru'l-Mâverdî*. Kuveyt: y.y., ts.
- Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye, Ali Himmet Berki Neşri. İstanbul: Hikmet Yayınları, 1985.
- M. Faruk Çatal, “Bölgesel Kalkınmada Küçük ve Orta Boy İşletmelerin (Kobi) Rolü”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/2 (Şubat 2010), 333-352.
- Mergînânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mubtedî*. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1990.
- Mevsılî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyar li ta'lili'l-muhtar*. Kahire: Matbaatü'l-Halebî, 1356.
- Mikail Altan-Suna Akten Çürük. “Modern İktisat Bilimi Açısından Para ve Faiz, Fikhi Açıdan Finans ve Altın İşlemleri -Tebliğ ve Müzakereler- Tartışmalı İlmi Toplantı”. *İslami İlimler Araştırma Vakfı*, (Nisan 2012), 30.
- Milad, Zeki. *Malik ibn Nebi ve müşkilatü'l-hadare*. Beyrut: Darü's-Safve, 1. Basım, 1992.
- Mora, Necla. “Medya ve Kültürel Kimlik”. *Journal of Human Sciences* 5/1 (Mart 2008), 1-14.
- Morris, Bernard S. “Communist International Front Organizations: Their Nature and Function”. *World Politics* 9/1 (Ekim 1956), 76-87.
- Murâd, Saîd. “Mâlik b. Nebî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/513-514. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. Sahîh-i Müslim. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. 5 Cilt. Kâhire: Dâru ihyâ'l-kütübi'l-Arabiyye, ts.
- Nam, Mehmet. “İşgalden İstiklale Cezayir”. *Tarih Dergisi* 55 (Kasım 2013), 155-187.

- Nandy, Ashis “The Psychology of Colonialism: Sex, Age, and Ideology in British India”. *Psychiatry* 45/3 (Ağustos 1982), 197-219.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünen-i Nesai*. thk. Abdülfettah Ebu Gudde. Halep: Mektebetü'l-matbuati'l-İslamiyye, 2. Basım, 1406.
- Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim. *el-Müstedrek*. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1. Basım, 1411.
- Oluç, İhsan. “Beşeri Sermayenin Türkiye’de Ekonomik Büyüme Üzerindeki Rolü”. *the Journal of Academic Social Sciences* 67/67 (Ocak 2018), 493-503.
- Ölmezoğulları, Nalan. *Ekonomik Sistemler ve Küreselleşen Kapitalizm*. Bursa: Ezgi Kitabevi, 2003.
- Ömer, Ahmed Muhtar. *Mu’cemü'l-lugati'l-Arabiyyeti'l-muasıra*. Kahire: Alemü'l-Kütüb, 2008.
- Öz, Asım. “Türkiye’de ‘İslâm İktisadı’ Tartışmalarında İhmal Edilen Bir Metin Olarak İslâmda İktisat Anlayışımız ve Altmışlı Yılların Hâlet-i Ruhîyesi”. *Tezkire (Düşünce-Siyaset-Sosyal Bilim) Dergisi* 50 (2014), 237-263.
- Özal, A. Korkut. “İslâm Kalkınma Bankası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/47-49. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özdemir, Mehmet. “Muvahhidler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/410-412. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Para&Borsa. “Klasik İktisadi görüş nedir?”. Erişim 04 Haziran 2020. <https://www.paraborsa.net/i/klasik-iktisadi-gorus-nedir/>
- Saenger, P.-Siddiqi, N. A. “Land from the sea: The mangrove afforestation program of Bangladesh”. *Ocean & Coastal Management* 20/1 (Ocak 1993), 23-39.
- Sahnûn, Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî. *el-Müdevvene*. b.y.: Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1415.

- Samar, Mahmut- el-Hersh, Ahmad. “İslami İktisatta Üretim Teorisine Genel Bir Bakış”. *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi* 24 (2020), 125-145.
- Samar, Mahmut. *İslamî Finans Ürünlerinde Akitlerin Birleştirilmesi*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Samar, Mahmut vd., “İslam İktisadında Bölüşüm Sisteminin Bir Aracı Olarak Zekâtın Rolü”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (2020), 273-304.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebcut*. Beyrut: Daru'l-ma'rife, H 1414/M 1993.
- Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî el-Hanefî. *Mu'cemu't-ta'rifat*. thk. Muhammed Sıddık el-Mıñşâvî. Kahire: Daru'l-fâdile, ts.
- Sırım, Veli. “Arz Yönlü Bir Ekonomi Olan İslâm Ekonomisinde Zekât'ın Yeri”. *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Mart 2018), 111-122.
- Sırım, Veli. “İslam İktisadında İhtiyaç Kavramı”. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi (IBAD)* 3/2 (Aralık 2018), 910-919.
- Sicistani el- Ezdi, Ebu Dâvûd Süleyman b. El-Eş'as b. İshak. *Sünen-i Ebû Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: Mektebetü'l-asriyye, ts.
- Şâfî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Ümm*. Beyrut: Daru'l-fıkr, 1990.
- Şahmerani, Esad. *Malik ibn Nebi müfekkiren ıslahiyyen*. Beyrut: Darü'n-nefais, 2. Basım, 1986.
- Şan, Mustafa-Şimşek, Rıdvan. “Sosyal Sermaye Kavramının Tarihsel-Sosyolojik Arkapları”. *Akademik İncelemeler Dergisi* 6/1 (Temmuz 2014), 111-122.
- Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Neylü'l-evtar fi şerhi Mülteka'l-ahbar*. Mısır: el-Matbaatu'l-Osmaniyye el-Mısriyye, ts.
- Tabakoğlu, Ahmet. “İslâm Çalışma Ekonomisi”. *İslâm ve Çalışma Hayatı Ulusal Sempozyumu*. 106-143. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008.

- Tabakoğlu, Ahmet. “İslam İktisat Ahlakı”. *TDV-İstanbul Müftülüğü Dergisi* 10 (Haziran 2010), 18-22.
- Tabakoğlu, Ahmet. *İslâm İktisadına Giriş*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- The Free Dictionary By Farlex. “Terentii Semenovich Maltsev”. Erişim 10 Ocak 2021.
<https://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Terentii+Semenovich+Maltsev>
- The New York Times, “John U. Nef, Economic Historian At Chicago University, Dies At 89”. Erişim 15 Kasım 2020.
<https://www.nytimes.com/1988/12/27/obituaries/john-u-nef-economic-historian-at-chicago-university-dies-at-89.html>
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *Sünen-i Tirmizi*. thk. Beşâr Avvâd Ma’rûf. Beyrut: Daru’l-garbi’l-İslâmî, 2. Basım, 1998.
- Topal, Şevket. “Re’sülmâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/7-8. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Topçuoğlu, Ali Aslan. “Örf ve Âdetin İslam Borçlar Hukuku Hükümlerine Etkisi Üzerine Bir Tahlil: Hanefî Mezhebi Özelinde”. *Journal of Turkish Studies* 12/20 (Ocak 2017), 223-260.
- Turay, Fatih. *Finansal Açıdan İslâm Borçlar Hukuku: (İslâmî Finans Teorisi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1.Basım, 2019.
- Tutar, Filiz Kutluay. “Ülkelerin Ekonomik Olarak Gelişmesinde ve Büyümesinde Kültürün Etkisi”. *Social Sciences Studies Journal* 5/39 (Ocak 2019), 3796-3802.
- Ukaşe, Sayef. *Es-Sirau’l-hadari fi’l-âlemi’l-İslâmî*. Şam: Darü’l-Fikr, 1.Basım, 1986.
- Ülgener, Sabri F. *Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din: İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. İstanbul: Derin Yayınları, 2015.
- Véron, Nicolas-Wolff, Guntram B. “Capital Markets Union: A Vision for the Long Term”. *Journal of Financial Regulation* 2/1 (Mart 2016), 130-153.

- Water Technology. "Aswan High Dam, River Nile, Sudan, Egypt". Erişim 05 Ağustos 2020. <https://www.water-technology.net/projects/aswan-high-dam-nile-sudan-egypt/>
- Woolf, Leonard. *Economic Imperialism*. London: The Labour Publishing, 1921.
- Wright, Patrick M.-Boswell, Wendy R. "Desegregating HRM: A Review and Synthesis of Micro and Macro Human Resource Management Research". *Journal of Management* 28/3 (Haziran 2002), 247-276.
- Yılmaz, Hüseyin. "Bir İş Ahlâkı Sorunu Olarak 'sömürü' ve Toplumsal Zararları: Dinî/Eğitsel Bir Yaklaşım". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/1 (Şubat 2009), 11-34.
- Yunus, Muhammed vd., "Building Social Business Models: Lessons from the Grameen Experience". *Long Range Planning* 43/2-3 (Nisan 2010), 308-325.
- Zaimeche, Salah Eddine. "The Consequences of Rapid Deforestation: A North African Example". *Ambio* 23/2 (1994), 136-140.
- Zeydan, Abdülkerim. *el-Vecîz fî usûli 'l-fikh*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2013.
- Zeytinoğlu, Erol. *Ekonomik Sistemler*. İstanbul: Fatih Yayınevi, 2. Basım, 1985.
- Zoubir, H. Yahia. "Democracy and Islam in Malek Bennabi's Thought". *The American Journal of Islamic Social Sciences* 15 (1998), 107-112.
- Zoubir, H. Yahia. *State, Civil Society and the Question of Radical Fundamentalism in Algeria (Islamic Fundamentalism: Myths and Realities)*. b.y.: Reading: Garnet Publishing Limited, 1998.
- Zühri, Muhammed İbn Sa'd İbn Meni'. *Kitabu't-tabakatü'l-kübra*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: y.y., 2001.

ÖZGEÇMİŞ

Oğuzhan KELEZ, Karabük'te doğdu. İlk ve orta öğrenimini memleketi olan Karabük'te tamamladı. 2013 yılında girdiği Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Bölümü'nü Arapça hazırlıkla birlikte 2018 yılında bitirdi. 2020 yılında Antalya-Gazipaşa Şehit Demet Sezen Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi'ne öğretmen olarak atandı. Halen göreve devam etmektedir.